

บทที่ 2

พัฒนาการทางความคิดของผู้แต่ง

ในการวิเคราะห์ความคิดของผู้แต่ง ผู้วิจัยจะศึกษาประวัติผู้แต่ง บริบททางสังคมวัฒนธรรม และบริบททางวรรณกรรมประกอบกับการวิเคราะห์วรรณกรรม เพื่อทำความเข้าใจโลกทัศน์ของนิคม รายยาว

ประวัติผู้แต่งโดยสังเขป

นิคม รายยาว เดิมชื่อ นิคม กอบวงศ์ เกิดเมื่อวันที่ 9 เมษายน พ.ศ. 2487 ที่ตำบลหาดเสี้ยว อำเภอศรีสัชนาลัย จังหวัดสุโขทัย เรียนประถมศึกษาที่โรงเรียนเมืองเสด็จ จังหวัดสุโขทัย และเป็นเศรษฐศาสตรบัณฑิตจากคณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ (สุวรรณ ไกรเพชร (บรรณาธิการ), 2547 : 147)

ขณะที่ศึกษาระดับมหาวิทยาลัยนี้เอง เห็นได้ว่า นิคมได้เพิ่มประสบการณ์การอ่านและเขียนด้วยกิจกรรมนอกหลักสูตร คือ การเป็นสมาชิกชมรม “พระจันทร์เสี้ยว” ซึ่งก่อตั้งในปี 2510 ที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ความสนใจวรรณกรรมของนักศึกษากลุ่มนี้เชื่อมโยงกับความต้องการที่จะหาคำตอบเกี่ยวกับความหมายของชีวิตและสังคม และมีลักษณะร่วมกับความตื่นตัวของคนหนุ่มสาวจำนวนหนึ่งที่จะเข้าใจและมีส่วนร่วมกับกิจการบ้านเมือง ขณะที่มีการตั้งคำถามให้ทบทวนบทบาทของปัญญาชนซึ่งรวมทั้งนิสิตนักศึกษาด้วย ก็มีปฏิริยาต่อนโยบายของรัฐในช่วงที่เข้าร่วมรบในสงครามเวียดนามในยุคสงครามเย็น ที่เรียกว่า ยุคอเมริกัน อันเนื่องจากการรบอิทธิพล ทั้งด้านการเมืองและเศรษฐกิจจากสหรัฐอเมริกาในช่วงรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (2501 – 2506) และจอมพลถนอม กิตติขจร (2506 – 2516) (ดวงมน จิตรจำนงค์, 2541 : 220)

นักเขียนกลุ่มพระจันทร์เสี้ยวและนักเขียนมหาวิทยาลัยกลุ่มอื่นมักใช้บทกวีนิพนธ์ และเรื่องสั้นเป็นช่องทางแสดงจิตสำนึกขบถ กล่าวเฉพาะนิคม รายยาว เขามีผลงานเด่นเป็นเรื่องสั้นแนวสัญลักษณ์นิยม โดยเริ่มที่ “คนบนต้นไม้” (2510) เรื่องสั้นเรื่องต่อๆ มา แบ่งเป็น 2 ช่วง มีดังนี้ ช่วง 2510 – 2516 ได้แก่ “เช้าวันหนึ่ง” (2512) “มากับลมฝน” (2512) “ศึก” (2512) “คนดำน้ำ” (2514) “สิ่งที่หล่อนพอจะทำได้” (2515) “ต้นทาง” (2516) “ฝันแล้ง” (2516) ช่วง 2525 – 2527 มีงานเรื่องสั้นและนวนิยาย ได้แก่ “ป้ายของหมอกควัน” (2525) “เป็นลม” (2527) “อุโมงค์” (2527) ภายหลังก่อเรื่องสั้นทั้งสองช่วง ได้รวมพิมพ์เป็นเล่มในชื่อ

คนบนต้นไม้ (2527) ส่วนงานเขียนประเภทนวนิยาย ได้แก่ ตะกวดกับคอบผู้ (2526) และ ตี๋สูงซุงหนัก (2527) หลังจากที่นิคมพักงานเขียนไปช่วงหนึ่ง เขาได้เขียนวรรณกรรมเยาวชน 5 เล่ม คือ ของฝากแม่ สิ่งสวยงาม ปุเสฉวนในเปลือกอ้อยดินข้าง เกาะใน¹ และเราจะปลุกกันใหม่ ส่วนเรื่องสั้น “สาบเสือ”² (2542) เป็นเรื่องสั้นเฉพาะกิจที่นิคมเขียนให้โครงการวิจัย “การวิจารณ์ในฐานะพลังทางปัญญาของสังคมร่วมสมัย ภาคแรก” เพื่อใช้เป็นตัวอย่งการฝึกเขียนวิจารณ์เรื่องสั้นของผู้เข้าร่วมสัมมนาการวิจารณ์วรรณกรรม

น่าสังเกตว่า หลังปี พ.ศ. 2516 นิคม ระบายว ไม่มีผลงานออกมาเลยจนกระทั่งในปี 2525 จึงเขียนเรื่องสั้น “บ้ายของหมอกควัน” ลงใน แลใต้ ถึงแม้ว่า 2516 – 2519 เป็นช่วงที่วรรณกรรมเพื่อชีวิตมีความเข้มข้น และมีบทบาทในการต่อสู้ทางความคิด แต่ก็ไม่มีผลงานของนิคม ระบายว ในช่วงนี้มีผู้ตั้งข้อสังเกตว่า ตั้งแต่กระแสเพื่อชีวิตกระหน่ำรุนแรงและผ่อนคลายลง นิคมเป็นนักเขียนที่ได้รับอิทธิพลจากกระแสเพื่อชีวิตน้อยมาก (“นิคม ระบายว ผู้กลับมาคว่ำรางวัลสองปีซ้อน”, 2528 : 4) ผลงานในช่วงต่างของเวลาจะแสดงความคิดที่เปลี่ยนแปลงมากน้อยเพียงใด หรือไม่ ข้อสังเกตนี้ผู้วิจัยจะได้วิเคราะห์ต่อไป

นิคม ระบายว เป็นนักเขียนที่แทบจะกล่าวได้ว่า ผลิตผลงานน้อย อาจจะเป็นเพราะเขาใช้เวลากับการครุ่นคิดมาก ในขณะที่ทางการงาน นิคมประกอบอาชีพทางธุรกิจในบริษัทน้ำมันปิโตรเลียมที่กรุงเทพฯ นับสิบปีทำงานด้านอุตสาหกรรมน้ำมันปาล์ม ที่จังหวัดกระบี่แล้วผันมาทำการเกษตรที่ภาคใต้ ก่อนกลับไปทำสวนที่บ้านเกิด (สุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร (บรรณาธิการ), 2547 : 147) เมื่อก้าวถึงการสร้างงานของนิคม ส่วนหนึ่งมีพื้นฐานมาจากการอ่านและนิสัยช่างสังเกตของเขา งานเขียนของ ‘รงค์ วงษ์สวรรค์ และม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช “ทำให้เขาประทับใจเรื่องรายละเอียดของสังคมไทย” ส่วนงานของนักเขียนต่างประเทศ เช่น สไตน์เบ็ค ก็สร้างความสนใจในแง่ปรัชญาและความรู้สึกนึกคิดของมนุษย์ (“น้ำขายมบ้ายกับนิคม ระบายว”, 2531 : 13)

อาจขยายความได้ว่า “เรื่องรายละเอียดของสังคมไทย” เป็นสิ่งที่มีสีสันตามวิถีชีวิตที่หลากหลายในสังคมไทยซึ่งอาจจะสะท้อนความคิดที่ดำรงอยู่ในสังคม ประกอบกับงานที่มุ่งค้นหาความหมายเกี่ยวกับมนุษย์ของนักเขียนอย่างสไตน์เบ็ค ก็ทำให้นิคมเริ่มสังเกตและตั้งคำถาม

¹ “เกาะใน” เป็นหนังสือที่ได้รับรางวัลดีเด่น ประเภทเยาวชน ในงานสัปดาห์หนังสือแห่งชาติ ประจำปี 2530 (เก็บความจาก ยूर กมลเสวีรัตน์, 2549 : 53)

² (เก็บความจาก สุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร (บรรณาธิการ), 2547 : 160)

เกี่ยวกับธรรมชาติภายในของมนุษย์ที่ชวนให้ขบคิด และกระตุ้นให้แสวงหาคำตอบโดยอาศัยวิถีคิดแนวปรัชญา

ถึงแม้นิคมได้ความคิดในการสร้างงานมาจากการอ่าน แต่เขากลับเห็นว่า เขาไม่ใช่ คนอ่านมาก อีกทั้งแม้ตระหนักดีว่า การอ่านจำเป็นต่อการเขียน แต่เขาเชื่อว่า “...การอ่านไม่ใช่สิ่งเดียวที่ทำให้เราเขียนได้ เราต้องไปพบปัญหาที่แท้จริง ต้องไปรู้ ไปเข้าใจ ต้องไปสนใจอะไรบางอย่างก่อน ถึงจะเขียนได้...” (บัวแพน นันทพิสัย, 2531: 53) ถ้อยแถลงนี้ ชี้ว่า ในทัศนะของนิคมแล้วประสบการณ์จริงจากการดำเนินชีวิต การเผชิญปัญหา การเรียนรู้หรือสังเกตชีวิตสำคัญต่อการเขียนกว่ามุ่งอ่านจากหนังสือแต่อย่างเดียว การมุ่งอ่านโดยปราศจากการทำความเข้าใจปัญหาบางอย่าง (เกี่ยวกับมนุษย์) อย่างลึกซึ้ง คงมิใช่แนวทางสร้างสรรค์วรรณกรรมของนักเขียนผู้นี้ ส่วนการย้ำเน้นความจำเป็นของการพบปัญหาที่แท้จริง ก็เท่ากับนิคมย้ำถึงความรู้ของผู้สร้างงาน บนพื้นฐานของความจริงก่อนคัดกรองประสบการณ์เพื่อเสนอแก่ผู้อ่าน

ดังนั้น สิ่งที่กระตุ้นให้นิคมสร้างงานวรรณกรรมอย่างแท้จริง คือ ปัญหาในปรากฏการณ์ทางสังคมที่เขาพบเห็น และพยายามหาคำตอบ ดังที่เขากล่าวไว้ว่า

...เวลาไปพบไปเห็นปัญหาบางอย่างในสังคม แล้วเราก็อยากจะหาคำตอบอยากจะหาสาเหตุของมัน มีอะไรหลายอย่าง ในขณะที่เราทำงานทำการอยู่ เราก็พบกับความขัดแย้ง เราก็อยากจะศึกษามัน อยากจะเข้าใจมัน พอรู้สึกว่ามีอะไรที่น่าสนใจ เราก็อยากจะเอามันมาเขียนเพื่อที่จะบอกให้คนอ่านรู้... (บัวแพน นันทพิสัย, 2531 : 52) (เน้นโดยผู้วิจัย)

กล่าวได้ว่านิคมเป็นนักเขียนที่มักตั้งคำถามกับสิ่งที่เป็นปัญหา โดยพยายามแสวงหาคำตอบ “เพื่อจะบอกให้คนอ่านรู้” การสร้างงานของนิคม จึงมิใช่การสร้างตามจินตนาการอย่างเลื่อนลอย หากแต่เป็นผลมาจากการสังเกตความเป็นไปของคนในสังคม ศึกษา ทำความเข้าใจบางสิ่งบางอย่างเกี่ยวกับการอยู่ร่วมกันของมนุษย์อย่างจริงจัง

ทั้งนี้เมื่อนิคมพบเห็นอะไรที่ประทับใจหรือกระทบใจ เขาก็มักจดบันทึกไว้และเก็บไว้นาน จนกระทั่งเบื่อเพราะไม่ได้เขียน “ตอนที่ไปพบปัญหาที่แท้จริงแล้ว” เขาจึงได้นำสิ่งที่บันทึกมาเชื่อมโยงกับปัญหานั้น เช่น เขาเคยเห็นคนจับตะกวดบนต้นไม้ตั้งแต่อยู่ภาคเหนือ “...จนกระทั่งไปอยู่ทางใต้ ก็ไปเห็นปัญหาอะไรมากมาย เราก็เลยคิดถึงตัวตะกวด...” (“นิคมรายชวา” , 2531 : 13) ข้อมูลเหล่านี้แสดงให้เห็นว่า ต้นทุนในการสร้างงานของนิคมมาจากประสบการณ์ชีวิตที่ได้สัมผัสไว้จนเกิดการเรียนรู้ และทำความเข้าใจปัญหาอย่างรอบคอบนั่นเอง

ดูเหมือนว่า การทำงานของนิคมได้ยืนยันแนวคิดเรื่องการสร้างงานวรรณกรรมที่ว่า ประสบการณ์ของผู้แต่งเป็นสิ่งสร้างความชัดเจนชีวิต และความชัดเจนชีวิตทำให้ทัศนะที่มี

ต่อโลกและชีวิตของผู้แต่งกว้างขวางลึกซึ้งชัดเจนขึ้น เมื่อเขาทำงานเขียนอย่างจริงจัง ดังที่เขา
กล่าวว่า

...เวลาจะเขียนอะไรก็ต้องมีเรื่องที่จะบอก ถ้าเราไม่มีอะไรที่จะบอก
หรือไม่เคยพบอะไรที่มันเป็นปรัชญาจริงๆ เข้าใจสังคมหรือเข้าใจ
มนุษย์ไม่รอบด้าน ไม่รู้ที่มาที่ไปของปัญหาที่เกิด เราจะเอาอารมณ์
ความรู้สึกส่วนตัวเข้ามาร่วม ซึ่งมันก็ไม่ถูก (“นิคม รวยยาว”, 2531 : 13)
(เน้นโดยผู้วิจัย)

วิเคราะห์ได้ว่า ในการสร้างสรรค์วรรณกรรม ผู้เขียนต้องมี “เรื่องที่จะบอก”
เรื่องในที่นี้คือ เรื่องที่เกี่ยวกับการดำรงอยู่ของมนุษย์ซึ่งอาจแสดงปัญหาความขัดแย้ง ความไม่
เข้าอกเข้าใจกัน เพื่อช่วยให้ผู้อ่านรู้จักขบปัญหาชีวิตด้วยการสังเกตวิถีคิดของตัวละคร หาก
ผู้เขียนเห็นชีวิตหรือสังเกตชีวิตมาน้อย ประสบการณ์เพียงผิวเผินอาจสร้างความเข้าใจที่
คลาดเคลื่อน โดยเฉพาะ เมื่อผู้เขียน “ไม่เคยพบอะไรที่...เป็นปรัชญา... เข้าใจสังคมหรือเข้าใจ
มนุษย์ไม่รอบด้าน ไม่รู้ที่มาที่ไปของปัญหา” การนำความรู้สึกส่วนตัวเข้ามาร่วม ก็เท่ากับแสดง
แต่ความรู้สึกบนพื้นฐานของความไม่รู้จริง จึงอาจเป็นอันตรายและสุ่มเสี่ยงที่จะชี้้นำอย่างผิดๆ
ความเห็นนี้ชี้ว่า นิคมตระหนักถึงหน้าที่ของผู้สร้างงานในส่วนที่ผู้เขียนต้องทำความเข้าใจปัญหา
อย่างลึกซึ้ง เพื่อนำเสนอปรัชญาหรือความหมายของความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ และถือเป็น
หน้าที่ของผู้สร้างงานที่ต้องบ่มเพาะประสบการณ์ที่เข้มข้นเพื่อสื่อความเข้าใจมนุษย์และสังคมแก่
ผู้อ่าน

นอกจากนี้นิคม ยังวิเคราะห์เปรียบเทียบการสร้างงานของตนใน 2 ช่วงไว้อย่าง
น่าสนใจ คือ ช่วงที่เป็นนักศึกษากับช่วงที่ทำงาน เพื่อชี้ให้เห็นชัดว่า ประสบการณ์ชีวิตมีผลต่อ
การสร้างงานอันนำเสนอความหมายเกี่ยวกับมนุษย์

...ช่วงนี้เราเป็นผู้ใหญ่... ช่วงก่อนโน้นเรายังเป็นวัยรุ่น เขียนอะไรก็ใช้
ความรู้สึกนึกคิดของตัวเอง ตัดสินอะไรก็คิดไป โดยที่ไม่มีฐานความจริง
รองรับ ตอนหลังเราไปเห็นภาพต่างจังหวัด เราเข้าใจมันมากขึ้น รู้จักที่ไป
ที่มาของมันเราก็ก้ออันนั้นมาเป็นไอดีมาเป็นข้อมูลสรุปขึ้นมา... (“นิคม
รวยยาว”, 2531 : 13)

ข้อมูลข้างต้นนี้วิเคราะห์ได้ว่า ในช่วงแรก เขาเขียนงานโดย “ใช้ความรู้สึกนึก
คิดของตัวเอง ตัดสินอะไรก็คิดไปโดยไม่มีฐานความจริงรองรับ” เท่าใดนัก อาจเป็นไปได้ว่า

ในขณะที่นิคมศึกษาในมหาวิทยาลัย เขามีความรู้ที่ร่วมสมัยกับคนหนุ่มสาวในยุคแสวงหา ที่รู้สึกแปลกแยกต่อสังคม หมดยุคสมัยตายอยาก มีความไม่พอใจระบบสูง การแสดงความคิดเห็นจึงเน้นความคาดหวัง จนอาจจะเลยความซับซ้อนของปัญหาตามความเป็นจริง อย่างไรก็ตาม พัฒนาการของนิคม รายยาว จะตรงตามความเห็นของเขาหรือไม่ นั้น จะอยู่ในการศึกษาหัวข้อต่อไป

นอกจากการสังเกตสังคม และการใช้ประสบการณ์จริงเป็นฐานของทัศนคติต่อชีวิตแล้ว วิชาที่เรียนมากมีส่วนช่วยให้มองสังคมและชีวิตอย่างเป็นระบบ กล่าวคือ วิชาเศรษฐศาสตร์ ช่วยสร้างความลึกในการมองโลก โดยทำให้ “...ตระหนักถึงสาเหตุและผลกระทบต่อสถานะความเป็นมนุษย์...” (“นิคม รายยาว ผู้กลับมาคว่ำรางวัลสองปีซ้อน”, 2528 : 4) อย่างไรก็ตาม นิคมก็เล็งเห็นประโยชน์ของวิชาอื่นไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าวิชาเศรษฐศาสตร์ โดยกล่าวว่า

ที่จริงทุกวิชามีประโยชน์ทั้งนั้น และเอามาใช้ได้ทั้งนั้นเพียงแค่เราเข้าใจมันจริงหรือเปล่า และเราเรียนมันขนาดไหน เพราะว่าเรื่องของคนที่สุดท้ายมันก็เป็นเรื่องของการรับรู้ถึงที่มาที่ไปของสิ่งต่างๆ เท่านั้นเอง ไม่ว่าจะเป็นความขัดแย้งการประนีประนอมเรื่องของความทุกข์สุข โดยที่แท้แล้วทุก ๆ วิชามันบอกถึงที่มาที่ไปบอกถึงสาเหตุบอกถึงสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วก็บอกถึงผล ถ้าเรามองให้เห็นและเข้าใจให้ดี เราก็คะพบ...ที่เราเรียกว่าสวรรค์ (“นิคม รายยาว”, 2531 : 13)

สรุปได้ว่า คุณค่าของทุกวิชาอยู่ที่การให้ความเข้าใจเหตุ เข้าใจการดำรงอยู่และเข้าใจผลของสิ่งที่มีอยู่ หากกล่าวว่า ความขัดแย้ง การประนีประนอม ทุกข์และสุขเป็นเรื่องของคนและเราใช้ชีวิตทำความเข้าใจสิ่งเหล่านี้ได้เราก็จะพบ“สวรรค์” สวรรค์ ก็คือความหมายที่ประกอบด้วยเหตุผลของสิ่งที่เกิดขึ้น นิคมจึงเห็นว่า ทุกวิชามีประโยชน์ต่อการมองชีวิตและทำความเข้าใจมนุษย์ กระตุ้นให้เราใช้ปัญญาใคร่ครวญพิจารณาอย่างจริงจัง กระทั่งพบความจริงอันนำไปสู่ความเข้าใจเหตุผลของสิ่งที่เกี่ยวข้องกับการดำรงอยู่ของมนุษย์

เห็นได้ว่า นิคมมีแนวทางการสร้างงานโดยเน้นปัญหาเกี่ยวกับมนุษย์เป็นสำคัญ การที่นิคมเลือกใช้ศิลปะเป็นสื่อสื่อสารทางความคิดของเขาสู่ผู้อ่าน แสดงว่า นิคมเชื่อมั่นในการบรรลุถึงเป้าหมายทางความคิดอยู่ไม่น้อย

ตอนแรกผมอ่านหนังสือของนักเขียนต่างประเทศบ้าง มีอยู่หลายคนที่เขา พยายามเขียนให้ปลุกเร้าอารมณ์ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของความกลัวหรือความตาย มันอยู่ที่ว่า ศิลปะมันควรจะมีความหมายไม่เพียงแต่จะทำให้

เราสนุกสนาน เฮฮา ผมพยายามจะหาความหมาย ก็ได้พบว่าสิ่งที่น่าเขียนก็คือ ปัญหาเกี่ยวกับ มนุษย์ เกี่ยวกับคน พวกปัญหาชีวิตประจำวัน มันอยู่ที่ว่าเราจะเอามันออกมาในรูปแบบไหน อย่างไร (“น้ำชา ยามบ่ายกับนิคม รายยาว”, 2531 : 13) (เน้นโดยผู้วิจัย)

นิคมตั้งข้อสังเกตจากงานที่อ่าน และเห็นว่าการเร้าอารมณ์ในงานศิลปะมิได้มีเป้าหมายเพียงสร้างความสนุกสนานเท่านั้น ทักษะนั้นย่อมแสดงว่านิคมเข้าใจภารกิจของวรรณกรรม และเชื่อมั่นในพลังวรรณศิลป์ อันชวนให้ผู้อ่านได้พินิจในเชิงลึกด้วย ส่วนการพบว่า “สิ่งที่น่าเขียน คือ ปัญหาเกี่ยวกับมนุษย์ เกี่ยวกับคน” เป็นไปได้ว่านิคมตระหนักถึงความซับซ้อนของมนุษย์ที่อาจสร้างปัญหา หรือทำให้ขัดแย้งกันเมื่อยังขาดความเข้าใจ การแสดงปัญหาของมนุษย์อย่างรอบด้านทั้งเรื่องดีและร้าย น่าจะช่วยชี้แนะให้ผู้อ่านรู้เท่าทันชีวิต และสามารถดำเนินชีวิตท่ามกลางสังคมที่พลิกผันได้ เมื่อนิคมตระหนักถึงพลังในการสื่อสารของวรรณกรรม ในฐานะงานศิลปะ เขาก็เลือกที่จะสื่อความคิดที่มีต่อปัญหาผ่านรูปแบบศิลปะ ซึ่งเป็นสิ่งที่ผู้วิจัยจะได้วิเคราะห์ต่อไป

ก่อนสรุปทักษะทางวรรณกรรมของนิคม ผู้วิจัยจะยก “สุนทรพจน์” ที่เขากล่าวเมื่อเข้ารับรางวัลซีไรต์ ในปี 2531 มาพิจารณาด้วย สุนทรพจน์นี้ได้แสดงลักษณะร่วมของงานวรรณกรรม ความสำคัญของวรรณกรรมในการให้ทางออกสำหรับการดำเนินชีวิตของมนุษย์ อันเป็นทักษะที่มีต่อวรรณกรรมและแนวทางการสร้างงานของนิคม ซึ่งจะเชื่อมโยงกับการวิเคราะห์ผลงานของเขาในเชิงลึกต่อไป สุนทรพจน์นี้มีเนื้อความตอนหนึ่งว่า

มีคำถามและคำตอบมากมาย เกี่ยวกับการทำงานเขียนที่ไม่เหมือนกัน แต่ สิ่งหนึ่งที่ไม่เคยแตกต่างกันเลย ก็คือ งานเขียนเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับคน พูดถึงเรื่องราวของคน ปัญหาของคนและข้อขัดข้องในการอยู่ร่วมกันของคน...เรื่องของคน ก็คือ เรื่องของโลก ในแง่ของความพยายามที่จะเข้าใจมนุษย์ การเรียนรู้โลก ก็คือการเรียนรู้ตัวของตัวเอง ...

งานที่เขียนจากการศึกษาและตรวจสอบตัวเอง เพื่อให้เกิดความเข้าใจ และรับรู้สามารถมองเห็นความจริงของคนได้นี้ เปรียบเสมือนเป็นทางออกกว้างใหญ่ สำหรับการเดินทางที่อิสระเสรี และเข้าอกเข้าใจซึ่งกันและกัน รู้จักคน รู้จักโลก รู้จักเลือก ที่จะเอาสิ่งที่ถูกต้องออกมาใช้ให้เป็นผลดี และรู้เท่าทันที่จะไม่นำสิ่งผิดพลาดออกมาใช้จนเกิดผลเสีย... (25 ปี ซีไรต์ รวมบทวิจารณ์คัดสรร, 2547 : 755-756) (เน้นโดยผู้วิจัย)

สรุปได้ว่า ในทัศนะของนิคม งานเขียนมีลักษณะร่วมอยู่ที่พูดถึงคนและปัญหาของคน ผู้แต่งนำเสนอสารทางความคิดที่มาจากการศึกษาเรียนรู้โลกและตรวจสอบตัวเองด้วย โดยคาดหวังให้งานเขียนเป็นทางออกสำหรับความเข้าใจและรู้จักคนและโลกเพื่อนำความรู้มาใช้ อย่างถูกต้องเหมาะสม

เรื่องสั้นในยุคแสงหา (2510 – 2516)

รวมเรื่องสั้น ชุด คนบนต้นไม้ ของ นิคม รายยาว มีทั้งหมด 13 เรื่อง ทั้งนี้ ผู้วิจัยจะวิเคราะห์เนื้อหาของบทประพันธ์ เป็น 2 ช่วง คือ เรื่องสั้นในยุคแสงหา และเรื่องสั้นในยุคศตวรรษที่สิ้นไหล ทั้งนี้เพื่อให้การวิเคราะห์ความคิดผู้แต่ง สอดรับกับบริบทแห่งยุคสมัย ผู้วิจัยจึงศึกษาบริบททางสังคมวัฒนธรรม และบริบททางวรรณกรรมในแต่ละยุคประกอบด้วย

1. บริบททางสังคมและวัฒนธรรม

เนื้อหาในเรื่องสั้น ของนิคม รายยาว ได้ชี้ให้เห็นความขัดแย้งในการดำรงชีวิต อันเกิดจากความไม่เท่าเทียมทางโอกาสด้านเศรษฐกิจและสังคม และน่าจะเป็นสิ่งที่ผู้เขียนได้เฝ้าสังเกตมา

นับตั้งแต่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ก่อการรัฐประหารจอมพล ป. พิบูลสงคราม และขึ้นดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี (พ.ศ. 2501 – 2506) โดยใช้อำนาจเผด็จการปกครองประเทศ มีการจับกุมนักการเมือง นักเขียน นักหนังสือพิมพ์ ในข้อหากระทำการอันเป็นคอมมิวนิสต์ จนสังคมไทยตกอยู่ใน “ยุคมืดทางปัญญา” ขณะเดียวกันรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ก็เน้นนโยบาย “พัฒนาประเทศโดยเปิดรับการลงทุนจากต่างประเทศให้มีการประกอบการทางอุตสาหกรรมมากขึ้นอันเป็นการให้ความเติบโตแก่เศรษฐกิจแบบทุนนิยมและชนชั้นกลาง” ดังคำขวัญที่ว่า “น้ำไหล ไฟสว่าง ทางดี มีงานทำ” และ “งานคือเงิน เงินคืองาน บันดาลสุข” (ดวงมน จิตรจำนงค์, 2541 : 219)

การที่รัฐบาลทุ่มงบประมาณในด้านโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจ เช่น ไฟฟ้า ถนน เขื่อน การโทรคมนาคมและระบบการศึกษาเพื่อสร้างคนรุ่นใหม่รองรับการขยายตัวทางเศรษฐกิจ วิเคราะห์ได้ว่า รัฐวัดความเจริญของประเทศจากความก้าวหน้าทางวัตถุ ดังที่ระบบสาธารณสุขที่ขยายสู่ชนบท และการพัฒนาอุตสาหกรรมอย่างจริงจัง กลายเป็นภาพของความก้าวหน้าและความทันสมัย ในยุคที่จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี

การวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ¹ เป็นนโยบายสำคัญของรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ และเป็นกลยุทธ์หลักในการแก้ปัญหาความยากจนของประชาชน โดยเฉพาะภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งรัฐบาลเห็นว่าเสี่ยงต่อการรับอิทธิพลลัทธิคอมมิวนิสต์ จึงใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมและเศรษฐกิจไทย กล่าวคือ ตั้งแต่ พ.ศ. 2501 เป็นต้นมา ระบุอธิปไตยรัฐธรรมนูญ ซึ่งเป็นหัวใจของประชาธิปไตยถูกลบล้างด้วยอำนาจเด็ดขาด มี “อุดมการณ์แห่งการพัฒนา” มานำทางการเปลี่ยนแปลงด้วยการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับแรกขึ้นเป็นแผนระยะเวลา 5 ปี (2504 – 2509) เมื่อมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจก็มีสภาพพัฒนาเศรษฐกิจ “เป็นเครื่องมือของหัวหน้าฝ่ายบริหารที่ใช้ในการกำหนดแนวทาง...แจกจ่ายทรัพยากรระหว่างหน่วยงานของรัฐ” โดยอาศัยแผนงานและโครงการ การประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจโดยลงพระปรมาภิไธยทำให้แผนพัฒนาเศรษฐกิจเป็นเอกสารที่มีสถานะสูงเท่ากับกฎหมายฉบับอื่นๆ และทำให้แผนพัฒนาเศรษฐกิจเป็นกรอบอ้างอิงใหม่ที่มี “ความสำคัญต่อระบอบราชการโดยตรง ในแง่ที่เป็นปัจจัยผลักดันให้ระบอบราชการสามารถมีบทบาทนำในการเข้าไปแทรกแซงในวิถีชีวิตของประชาชนในสังคมได้มากขึ้น” (ชยอนันต์ สมุทวณิช, 2541 : 158)

ความเชื่อมโยงสัมพันธ์ระหว่างองค์การการเมืองกับระบอบราชการในสังคมไทย เป็นเพราะทั้งสองฝ่ายมีผลประโยชน์ร่วมกัน กล่าวคือ ระบบการเมืองไทยแก้ปัญหาสังคมโดยการจัดตั้งหน่วยงานราชการขึ้น ระบอบราชการจึงพัฒนาขึ้นเป็นศูนย์กลางอำนาจ และผูกขาดทรัพยากรส่วนใหญ่ ระบบการเมืองแบบอภิสิทธิ์ชนจึงเป็นเสมือนเกราะคุ้มกันระบอบราชการ ขณะเดียวกันระบอบราชการเอง ก็ “เป็นฐานคำสั่งสนับสนุนสำคัญ ในฐานะเป็นแหล่งทรัพยากรทางปัญญา ความคิด และวิทยาการในการปกครองและบริหาร” (เสนห์ จามริก, 2541 : 5) ในยุคเผด็จการแผนพัฒนาเศรษฐกิจจึงเป็นปัจจัยส่งเสริมบทบาทแก่กลไกของรัฐ และเป็นเครื่องมือสำคัญในการดำเนินนโยบายของรัฐ ขณะเดียวกันแผนพัฒนาเศรษฐกิจก็เป็นเครื่องมือของฝ่ายราชการประจำซึ่งปลอดการแทรกแซงของรัฐสภาอีกด้วย การดำเนินนโยบายที่เอื้อต่อกันระหว่างการเมืองกับราชการส่งผลกระทบต่อประชาชน คือ ประชาชนไม่ได้รับความเป็นธรรมจากการจัดสรรทรัพยากรเท่าที่ควร เพราะกลุ่มอำนาจค้ำประกันถึงพวกพ้องที่มีผลประโยชน์ร่วมกันก่อนประชาชน การจัดสรรจึงไม่เสมอภาคและทำให้เกิดความไม่เท่าเทียมในสังคม

¹ แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 (2504 – 2509) มิได้ให้ความสำคัญต่อการพัฒนาทางด้านสังคมนัก ต่อเมื่อใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ 2 ได้เน้นการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจควบคู่กับการพัฒนาทางสังคมจึงได้เปลี่ยนชื่อจาก “แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ” เป็น “แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ” (เก็บความจากธนาคารทหารไทย, 2536 : 40)

ถึงแม้ว่า การใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแบบตะวันตกที่เน้นพัฒนา “รายได้ประชาชาติ” จะทำให้รายได้ของประเทศเพิ่มขึ้นร้อยละ 4 แต่ไม่ได้กระจายไปอย่างทั่วถึง ผลประโยชน์ส่วนใหญ่ตกอยู่กับคนกลุ่มเดียว การเพิ่มรายได้ประชาชาติจึงเป็น “การเพิ่มสินค้าและการบริการที่ตกอยู่กับกลุ่มคนในเมืองเท่านั้น” (สุชาติ สวัสดิ์ศรี, 2518 ข : (18) – (19)) เมื่อความเจริญขาดความสมดุลและขาดการกระจายรายได้ ก็เกิดความแตกต่างระหว่างสังคมเมืองกับสังคมชนบท การปรับเปลี่ยนประเทศจากเกษตรกรรมเป็นอุตสาหกรรม จึงกระทบต่อวิถีชีวิตและความเป็นอยู่ของประชาชนในวงกว้าง คือเกิดสภาพแรงงานชนบทหลังไหลเข้าสู่เมือง เพื่อมารับจ้างตามโรงงานอุตสาหกรรมหรืองานภาคบริการ (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, 2541 : 171 – 172)

สภาพเศรษฐกิจและสังคมเช่นนี้เป็นปัญหาอย่างต่อเนื่อง ประชาชนส่วนใหญ่นำใช้แรงงานได้รับผลตอบแทนอย่างไม่เป็นธรรม ดังเห็นได้ว่า “รายได้ของกรรมกรในภาคอุตสาหกรรมและเกษตรกรรมเพิ่มไม่มากพอกับราคาสินค้าอุปโภคบริโภคที่จำเป็น” ผลประโยชน์จากการเปิดรับการลงทุนจากต่างประเทศตกอยู่ในกลุ่มนายทุน สิ่งสาธารณูปโภค เช่น ถนนเข้าสู่ชนบทมีจุดมุ่งหมายเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยว การพักผ่อนของคนเมือง และเป็นเส้นทางลำเลียงขนย้ายคนชนบทเข้าสู่เมือง ขณะที่ “การสื่อสารคมนาคมที่ทันสมัย ยังทำร้ายชานนาในรูปที่มองไม่เห็นอีกนั่นคือ “ล่อหลอก” ให้ชาวชนบทเกิดความต้องการบริโภคสินค้าอันบ่งบอกฐานะทางสังคม ผลกระทบที่ตามมาก็คือ ชาวไร่ชาวนาโยกย้ายมาเป็นกรรมกรในโรงงานอุตสาหกรรมในเมืองใหญ่ หรือแม้กระทั่ง การประกอบอาชีพโสเภณี เพื่อหารายได้ที่จะสนองความต้องการในการบริโภค (สุชาติ สวัสดิ์ศรี, 2518 ข : (20) – (21) อ้างจากนิธิ เอียวศรีวงศ์, 2512 : 107 – 108)

เห็นได้ว่า การพัฒนาประเทศสู่อุตสาหกรรมนั้น สร้างความผันแปรต่อสังคมชนบท ซึ่งเคยดำรงชีวิตอย่างเรียบง่าย ให้ตกเป็นทาสความเจริญด้านวัตถุ กล่าวคือ ในช่วงที่มีการเร่งพัฒนาประเทศ คนไทยถูกโน้มน้าวให้เข้าใจว่า การพัฒนา และความทันสมัยเป็นสิ่งเดียวกัน และมีสิ่งบ่งชี้เป็นรูปธรรมในลักษณะของวัตถุหรือสินค้า เช่นเดียวกับไฟฟ้า ถนน สะพาน ระบบสื่อสารมวลชนที่ครอบคลุมวิถีชีวิตของคนในสังคม ทำให้โครงสร้างค่านิยมเดิมบดบังและก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมในสังคมไทย พาณิชยกรรมและบริโภคนิยมซึ่งบุกรุกชนบทก็คือ ทำให้ชาวบ้านหลงอยู่ในความปรารถนาทางวัตถุ และแสวงหาวัตถุเพื่อจะได้ชื่อว่าทันสมัย จนไม่อาจดำรงชีวิตสงบสุขแบบเลี้ยงตัวเองและพอใจกับสิ่งที่สร้างขึ้นเอง เพราะเห็นว่าคุณค่า ความปรารถนาวัตถุที่ทันสมัยบีบบังคับให้ชุมชนดั้งเดิมดิ้นรนปรับเปลี่ยน และเกิดความขัดแย้งทางค่านิยม เพราะวิถีชีวิตดั้งเดิมถูกกำหนดให้เป็นความด้อยพัฒนา ลำหลัง และวิถีชีวิตแบบใหม่เข้าแทนที่ชีวิตดั้งเดิมของชุมชน

ขณะที่สังคมและเศรษฐกิจไทยเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วเช่นนี้ ระบบการเมืองซึ่งปกครองโดยรัฐบาลทหารกลับย่ำอยู่กับที่ คือ ใช้กำลังเพื่อให้ได้มาซึ่งอำนาจ และมีการสืบต่อ

หรือแย้งซึ่งอำนาจกันภายในกลุ่มของตน ความขัดแย้งทางโครงสร้างของเศรษฐกิจ สังคม กับการเมืองจึงเป็นสิ่งที่เลี่ยงไม่ได้ และนำไปสู่ความขัดแย้งทางความคิดของคนในสังคม ดังจะกล่าวต่อไป

เป็นที่เห็นพ้องกันว่า เหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ภายหลังจากที่รัฐบาล จอมพล ถนอม กิตติขจร สืบทอดอำนาจต่อจากจอมพลสฤษดิ์ มาร่วม 10 ปีนั้น ก่อตัวขึ้นจากความเติบโตของขบวนการนักศึกษา ถึงแม้ว่ารัฐบาลได้“...ปลุกฝังความเฉื่อยชาทางการเมืองและความหุหุรา ฟุ้งเฟ้อให้กับบรรยากาศในมหาวิทยาลัยทั่วไป” (สุชาติ สวัสดิ์ศรี, 2541 : 75) พร้อมกับจำกัดเสรีภาพการแสดงความคิดเห็น มอมเมาในเรื่องการพัฒนาวัตถุ ชาวอาชญากรรม ชาวสังคม บันเทิง เช่น การประกวดนางงามเป็นที่สนใจของสังคมในวงกว้าง ท่ามกลางบรรยากาศเช่นนี้ นักศึกษาซึ่งส่วนใหญ่มาจากครอบครัวที่มีฐานะดี หรือชนชั้นกลางก็ไม่ได้ใส่ใจต่อบ้านเมือง กิจกรรมจึงมีแต่งานสังสรรค์ งานเต้นรำ งานฟุตบอลประเพณี งานแข่งขันกีฬาต่างๆ (วิทยากร เชียงกูล, 2536 : 44) แต่ก็มีสิ่งทีเรียกว่า “จิตสำนึกขบถ” เกิดขึ้น ดังที่บทกวีนิพนธ์ “กูเป็นนิสิตนักศึกษา” (2512) ของ สุจิตต์ วงษ์เทศ ได้เสียดสีกิจกรรมฟุ้งเฟ้อของนักศึกษาที่หลงในสถานะอันสูงส่งได้อย่างชัดเจนว่า

กูเป็นนิสิตนักศึกษา
 วาสนาสูงส่งสโมสร
 ย่ำค่านี้อะย่ำไปงานบอลล์
 เสพเสน่ห์เกสรสุมาลี
 กูเป็นนิสิตนักศึกษา
 พริ้งสง่างามผาดเพียงราชสีห์
 มั่นสมองของสยามธานี
 คินนี้กูจะ نابให้หน้าใจ

 กูเป็นนิสิตนักศึกษา
 หุหุราแหลมหลักอักษรฐาน
 พรุ่งนี้ก็จะต้องไปร่วมงาน
 สังสรรค์ในระดับปริญญา (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2517 : 85 – 86) (เน้นโดย
 ผู้วิจัย)

ถึงกระนั้นก็ตาม มีกลุ่มนักศึกษาที่สนใจทำกิจกรรมนอกหลักสูตรอยู่บ้างเหมือนกัน เช่น กลุ่มที่สนใจอ่านและเขียนหนังสือ มีกลุ่มวรรณกรรมที่จัดพิมพ์หนังสือจำหน่าย

ในมหาวิทยาลัยในราคาถูก แม้ขณะนั้นนักศึกษายังไม่เข้าใจปัญหาชนบท หรือปัญหาจากการพัฒนาอย่างแท้จริง แต่กิจกรรมออกค่ายอาสาสมัครพัฒนาชนบท ก็มีส่วนให้นักศึกษาเห็นความแตกต่างระหว่างเมืองกับชนบท เห็นความยากจนล้าหลัง และกระตุ้นให้นักศึกษาบางส่วนตื่นตัวจนเกิดความสำนึกทางสังคมขึ้นมา กิจกรรมนอกหลักสูตรของนักศึกษาส่วนน้อยดังกล่าวนี้ นำไปสู่การตั้งคำถามว่าอะไรคือคุณค่าและความหมายที่แท้จริง และบ้านเมืองควรมุ่งไปสู่ทิศทางอย่างไร แรงผลักดันที่สำคัญต่อความตื่นตัวของคนรุ่นใหม่ ก็คือ วารสารทางการวิจารณ์สังคมและวัฒนธรรมในชื่อ *สังคมศาสตร์ปริทัศน์* ซึ่งมีสัญลักษณ์ คีวริักษ์ เป็นบรรณาธิการ และเป็นผู้นำการจัดกลุ่มเสวนาปัญหาสังคมและการเมือง โดยดึงเอานักศึกษาจำนวนหนึ่ง ซึ่งผิดหวังบรรยากาศในมหาวิทยาลัยมาเข้าร่วม และสามารถสร้างความตระหนักถึงบทบาทและศักยภาพของคนรุ่นใหม่ ให้เริ่มตั้งคำถามต่อความเป็นปัญญาชนของตน ดัง บทกวีนิพนธ์ “เพลงเถื่อนแห่งสถาบัน” (2511) ในชุด *ฉันจึงมาหาความหมาย* ของวิทยากร เชียงกูล

เมื่อจิตสำนึกขบถเกิดขึ้นเพราะ “ต้องการเห็นสังคมเป็นธรรม” ก็มีการพบปะของนักศึกษากลุ่มเล็กๆ ที่มุ่งแสวงหาความหมายจากมหาวิทยาลัยในแนวทางใหม่ ตั้งแต่ พ.ศ. 2507 โดยเริ่ม “มองหาอุดมการณ์ที่หันหน้าเข้าสู่ปัญหาความทุกข์ยากของบ้านเมืองมากขึ้น” ยุคของการแสวงหาจึงเริ่มจากการตั้งคำถามเกี่ยวกับตัวเองแล้วค่อยขยายสู่สังคม (สุชาติ สวัสดิ์ศรี, 2541 : 76) ความต้องการเห็นความเป็นธรรมในสังคม ทำให้นักศึกษาเริ่มตั้งคำถามถึงเป้าหมายของชีวิตและคุณค่าของการศึกษาของตน โดยรับอิทธิพลมาจาก ตัวละครเอก ใน “คำขานรับ” ของ ศรีบูรพา ที่กำหนดเป้าหมายชีวิตที่การรับใช้สังคม เมื่อพบความไม่สัมพันธ์ระหว่างความรู้จากห้องเรียนกับความเป็นจริงในสังคม และความทุกข์ยากของผู้คนเชื่อมโยงกับระบบสังคม จิตสำนึกขบถก็เริ่มพัฒนาจากระดับส่วนตัวไปเป็นระดับสังคม โดยเริ่มจากความรู้สึกท้อแท้เมื่อเห็นการกดขี่ประชาชน กระบวนการคิดนี้เป็นพื้นฐานแห่งจิตสำนึกที่จะเปลี่ยนแปลงสังคมให้ดีขึ้น

ขณะที่คนรุ่นใหม่ในประเทศเริ่มตื่นตัวทางสังคมและการเมืองอีกทั้งได้รับรู้ข่าวสารความตื่นตัวของคนหนุ่มสาวในระดับสากล เช่น การปฏิวัติวัฒนธรรมของเรดการ์ด¹ ในจีน หนุ่มสาวชาวอเมริกันคัดค้านการทำสงครามของสหรัฐอเมริกาในสามประเทศอินโดจีน การเคลื่อนไหวของนักศึกษาและขบวนการ “ฮิปปีส์” การยึดมหาวิทยาลัยของนักศึกษาฝ่ายซ้ายใน

¹ พ.ศ. 2509 เหมาเจ๋อตุง จัดให้มีการปฏิวัติทางวัฒนธรรมของชนชั้นกรรมาชีพ คือ รื้อฟื้นลัทธิมาร์กซิสต์และลัทธิ เลนินนิสต์ใหม่ เพื่อตอบโต้วิหขัณนิสต์หรือลัทธิแก๊งที่ต้องการเปลี่ยนลัทธิคอมมิวนิสต์ให้เป็นอื่นเหมือนที่แพร่หลายในรัสเซีย เหมาเจ๋อตุงเกรงว่า เมื่อตนเสียชีวิตแล้วลัทธิแก๊งดังกล่าวจะมีอิทธิพลในจีน เขาจึงปฏิวัติใหม่ โดยอาศัยกำลังนักศึกษาคนหนุ่มสาวเป็นเครื่องมือจัดตั้งกองทัพในรูป “ผู้พิทักษ์แดง” หรือ “เรดการ์ด” เป็นผู้โจมตี และตอบโต้ฝ่ายปฏิปักษ์แทนตน (เก็บความจาก ธานินทร์ กรัยวิเชียร, 2520 : 22)

ฝรั่งเศส รวมถึงเทศกาลดนตรีที่วูดสต็อกซึ่งมีเนื้อหาคัดค้านสงคราม ความตื่นตัวในระดับสากลนี้ได้กระตุ้นให้นักศึกษาและคนหนุ่มสาวในประเทศไทยทบทวนบทบาทของตนที่มีต่อการเมืองและสังคม (เสถียร จันทิมาธร, 2525 ค : 381 – 382) เห็นได้ว่า เมื่อนักศึกษาตื่นตัวเพราะความผิดหวังในมหาวิทยาลัย และได้รับความเพิกเฉยของรัฐบาลต่อความยากจนของประชาชนในชนบท ประกอบกับข่าวสารเรื่องบทบาทของนักศึกษาในต่างประเทศ ซึ่งสร้างความตระหนักในพลังของคนหนุ่มสาว คนรุ่นใหม่เหล่านี้ก็ได้ตั้งคำถามต่อปัญหาสำคัญๆ ได้แก่ ความล้มเหลวของการเมืองการปกครองของไทย ความผูกพันกับระบบการเมืองของโลกในยุคสงครามเย็น ที่เป็นเหตุให้ประเทศไทยใช้นโยบายปราบคอมมิวนิสต์อย่างรุนแรง และยอมให้สหรัฐอเมริกามาตั้งฐานทัพเพื่อทิ้งระเบิดในสงครามอินโดจีน

ในปี 2511 รัฐบาลประกาศใช้รัฐธรรมนูญซึ่งร่างมายาวนานตั้งแต่สมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ทั้งนี้สืบเนื่องจากเสถียรภาพของรัฐบาลทหารเริ่มสั่นคลอนเพราะสหรัฐอเมริกาโจมตีว่าไทยสนับสนุนรัฐบาลเผด็จการในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รัฐบาลจึงแสดงว่าส่งเสริมประชาธิปไตยเพื่อจะได้รับความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกาต่อไป (ม.ร.ว. พุทธิสาณ ชุมพล, 2528 : 60) ประกอบกับประชาชนในประเทศไม่พอใจรัฐบาลที่คอร์รัปชัน ไม่พอใจสังคมที่มีปัญหาอาชญากรรมและศีลธรรมเสื่อม อันเนื่องจากการตั้งฐานทัพ ความไม่พอใจเหล่านี้กดดันให้รัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร ยอมผ่อนปรนด้วยการประกาศใช้รัฐธรรมนูญ และจัดให้มีการเลือกตั้งในปี 2512 (เสถียร จันทิมาธร, 2525 ค : 384 – 385)

การประกาศใช้รัฐธรรมนูญเป็นโอกาสให้นักศึกษาและปัญญาชนได้แสดงความคิดเห็นทางการเมือง มีการวิจารณ์การส่งกองพันทหารไปแทรกแซงกิจการภายในของเวียดนามและลาวตาม “นโยบายรบนอกบ้านดีกว่ารบในบ้าน” และการยินยอมให้สหรัฐอเมริกาเข้ามาตั้งฐานทัพ ข่าวสารต่อต้านสงครามเวียดนามของคนหนุ่มสาวระดับสากล ยังได้กระตุ้นให้นักศึกษาหัวก้าวหน้าของไทย ตื่นตัวทางการเมืองและเริ่มพูดถึง “พลังนักศึกษา” โดยจับกลุ่มแสดงความคิดเห็นทางการเมืองและออก “หนังสือเล่มละบาท”¹ ข้อเขียนที่กระตุ้นให้นักศึกษาตื่นตัวทางการเมืองนั้นเริ่มจาก บทนำ “ไทย – ญวน – สหรัฐฯ” (2507) ของสุลักษณ์ ศิวรักษ์ ซึ่งตีพิมพ์ใน สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ที่เปิดฉากโจมตีฐานทัพสหรัฐอเมริกาในไทยเป็นคนแรกๆ บทความในหนังสือชัยพฤกษ์ ฉบับนักศึกษาประชาชน ที่สนับสนุนพลังนักศึกษา และบทความใน

¹ “หนังสือเล่มละบาท” เป็นคำที่สุชาติ สวัสดิ์ศรีตั้งขึ้นเฉพาะกิจ หมายถึง หนังสือของกลุ่มนักศึกษาอิสระที่จัดทำกันภายในมหาวิทยาลัยและขยายออกไปสู่ภายนอก มีบทบาทสำคัญในการสั่งสมความรู้และประสบการณ์ว่าด้วยศิลปะ วรรณกรรม การเมือง เศรษฐกิจ สังคม และการจัดตั้งขบวนการ โดยเริ่มต้นจากราคาหนังสือเพียง 1 บาท (เก็บความจาก สิ่งสันทนามหลวง (นามแฝง), 2530 : 33)

สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ในช่วงที่สุชาติ สวัสดิ์ศรี เป็นบรรณาธิการ ตั้งแต่ปี 2512 ซึ่งกล่าวถึงการรุกรานทางเศรษฐกิจและการเมืองของจักรวรรดินิยมหนักขึ้น อันแสดงถึงความกล้าหาญของสื่อมวลชนในยุคเผด็จการ การเกิดขึ้นของพลังนักศึกษาได้ขยายอย่างกว้างขวางในปี 2512 ดังเห็นจากการรวมกลุ่มทางความคิดของนักศึกษา เช่น กลุ่มสภาน้ำโตม (ธรรมศาสตร์) กลุ่มสภากาแฟ (เกษตรศาสตร์) กลุ่มวลัญชทัศน์ (เชียงใหม่) กลุ่มฟื้นฟูโซดัสใหม่ (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย) ฯลฯ และมีการออกหนังสืออิสระ และเอกสารแสดงความคิดเห็นต่างๆ ของกลุ่มนักศึกษาหัวก้าวหน้า เช่น คัมภีร์ ภัยขาว ภัยเขียว ลอมฟาง รวมทั้งนำเรื่องสั้น “คำขานรับ” ของ ศรีบูรพา เรื่องสั้นเพื่อชีวิตยุคเก่า แนวความคิดศิลปะเพื่อชีวิตของนักเขียนกลุ่มก้าวหน้ายุคก่อน 2500 มาจัดพิมพ์ใหม่ (สุชาติ สวัสดิ์ศรี, 2541 : 89 – 90) เนื้อหาในหนังสือรายสะดวกได้แสดงถึงการรับอิทธิพลจากแนวคิดมาร์กซิสต์ของคนรุ่นใหม่ เช่น บทความ “หนทางของการพัฒนาในประเทศกำลังพัฒนา” (2514) ของธเนศ อาภรณ์สุวรรณ ใน สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ฉบับนิสิตนักศึกษา ซึ่งชี้ว่า ความต้อพัฒนาเป็นผลมาจากการกดขี่ของประเทศพัฒนา ขณะที่วิทยากร เชียงกูล เขียนบทความ “ปัญหาความไม่เสมอภาคทางเศรษฐกิจ” (2514) ในวิทยาสาร-ปริทัศน์ (ม.ร.ว. พุทธิสถาน ชุมพล, 2528 : 63 – 64)

จำนวนนักศึกษาที่รวมตัวเป็นองค์กรอิสระมีเพิ่มขึ้นโดยลำดับ จนกระทั่งมีการจัดตั้ง “ศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทย” ขึ้นใน ปี2513 เพื่อเป็นองค์กรปฏิบัติการทางการเมืองของนักศึกษาสถาบันต่างๆ อย่างเปิดเผยและเป็นทางการ (สุชาติ สวัสดิ์ศรี, 2541 : 100) แม้ศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทยไม่ใช่ศูนย์รวมกิจกรรมของนักศึกษาทั้งหมด แต่การก่อตั้งศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทยก็เป็นปัจจัยที่เอื้อต่อการรวมพลังของนักศึกษา (เสน่ห์ จามริก, 2541 : 16) ดังจะได้กล่าวต่อไป

ในปลายปี 2514 กลุ่มเผด็จการทหารยุบสภาและเลิกลี้มรัฐธรรมนูญ หลังปฏิวัติปี 2514 มีการประกาศคณะปฏิวัติฉบับที่ 299 ซึ่งให้อำนาจฝ่ายบริหารแทรกแซงฝ่ายนิติบัญญัติ ประกาศดังกล่าวสร้างความไม่พอใจให้แก่ประชาชนและนักศึกษาจนเกิดการต่อต้านอย่างกว้างขวางจนประกาศถูกยกเลิกไป เมื่อนักศึกษาเชื่อมั่นในพลังของตนก็เริ่มต่อต้านจักรวรรดินิยมอเมริกาและการส่งทหารไปสงครามอินโดจีนอย่างเป็นทางการสงครามอินโดจีน อภิปรายและวิพากษ์วิจารณ์สหรัฐอเมริกา ในปี 2515 อีรยุทธ บุญมี ได้รับเลือกเป็นเลขาธิการศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทย และเริ่มพัฒนากิจกรรมที่มีความหมายทางการเมืองโดยรวมต่อต้านสินค้าญี่ปุ่น

ขณะที่นักศึกษามีความตื่นตัวทางการเมืองสูง กรณีลี้กอบล่าสัตว์ในป่าทุ่งใหญ่ ในปี 2516 กลายเป็นประเด็นที่นักศึกษา ประชาชน และสื่อมวลชนเคลือบแคลงใจ ในระยะเดียวกันจอมพลถนอม กิตติขจรและจอมพลประภาส จารุเสถียรได้ต่ออายุราชการ อัน

ก่อให้เกิดข้อกังขาว่าลุแก่อำนาจ ดังที่ชมรมคนรุ่นใหม่ ในมหาวิทยาลัยรามคำแหง ออกหนังสือมหาวิทยาลัย : ที่ยังไม่มีคำตอบ ตีพิมพ์ข้อความเชื่อมโยงกรณีทุ่งใหญ่กับการต่ออายุราชการว่า “สภาพสัตว์ป่าทุ่งใหญ่มิมีมติให้ต่ออายุสัตว์ป่าอีก 1 ปี เนื่องจากสถานการณ์ภายในและภายนอกไม่เป็นที่น่าไว้วางใจ” (วิสา คัญทัพ, 2546 : 97) เมื่อผู้บริหารมหาวิทยาลัยส่งลอบชื่อนักศึกษาที่เกี่ยวข้องกับการจัดพิมพ์ จำนวน 9 คนออกจากมหาวิทยาลัย บรรดาผู้นำนักศึกษามหาวิทยาลัยต่างๆ ก็เคลื่อนไหวต่อต้านด้วยการอภิปรายถึงปัญหาความเดือดร้อนของประชาชน และโจมตีการยกเลิกรัฐธรรมนูญในปี 2514 มีนักศึกษาและประชาชนเข้าร่วมชุมนุมจำนวนมาก ต่อมาศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทยได้ยื่นข้อเสนอให้รัฐบาล 3 ข้อ คือ ให้นักศึกษา 9 คนกลับไปเรียนได้อย่างเดิม ให้อธิการบดีมหาวิทยาลัยรามคำแหงพิจารณาตัวเอง และให้รัฐบาลคืนรัฐธรรมนูญแก่ประชาชนภายใน 6 เดือน รัฐบาลรับข้อเสนอเพียงสองข้อ และรับปากว่าจะให้มีรัฐธรรมนูญในเร็ววัน (วิสา คัญทัพ, 2541 : 96 – 99) แต่ก็เกิดกลุ่มเรียกร้องรัฐธรรมนูญตามมา จนเกิดเหตุการณ์ นองเลือด 14 ตุลาคม 2516 การประท้วงโดยสันติวิธีเปลี่ยนเป็นการจลาจลของมวลชนที่โกรธแค้นเมื่อถูกปราบปราม ต่อเมื่อผู้นำรัฐบาลถูกกดดันให้ลาออก และเดินทางออกนอกประเทศ เหตุการณ์จึงสงบลง (วิทยากร เชียงกูล, 2538 : 132)

กล่าวโดยสรุป การพัฒนาเศรษฐกิจตั้งแต่ยุคจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ มาถึงจอมพลถนอม กิตติขจร (2501 – 2516) ได้พอกพูนปัญหาความเหลื่อมล้ำในสังคมโดยมีระบบราชการเป็นกลไกรักษาอำนาจ และสืบทอดอำนาจทางการเมืองภายในกลุ่มผลประโยชน์ ความตื่นตัวและจิตสำนึกของคนหนุ่มสาวก่อให้เกิดขบวนการนักศึกษาที่ขยายความคิดจากการแสวงหาความหมายของชีวิตไปสู่การกำหนดและกระทำบทบาทหน้าที่ต่อสังคม

ยุคแสวงหาเริ่มราวปี 2506 และสิ้นสุดในราวปี 2516 สภาพไร้เสรีภาพทางปัญญาทางการคิดการเขียนในแวดวงมหาวิทยาลัย และสภาพความแตกต่างในมหาวิทยาลัยกับสังคมภายนอก ทำให้ปัญญาชนแสดงความเห็นต่อต้านระบบสังคมและแนวทางการดำเนินชีวิต โดยไร้อุดมการณ์ ข้อเขียนที่บ่งบอกการตั้งคำถามเพื่อหาคำตอบในยุคนี้ เป็นที่มาของการขนานนามยุคสมัยว่าเป็น ‘ยุคแห่งการแสวงหา’ (คำรพ ทันศรี, 2541 : 4 - 5 อ้างจาก มาลินี แก้วเนตร, 2524 : 79 – 80)

2. บริบททางวรรณกรรม

วรรณคดีเป็นเครื่องแสดงออกถึงความรู้สึกนึกคิดของมนุษย์และสังคม วรรณคดีจึงมีความสัมพันธ์กับสังคม ในแง่ที่ผู้ประพันธ์เป็นบุคคลในสังคมซึ่งมีสิ่งแวดล้อม สภาพการเมือง และเศรษฐกิจแตกต่างกับสมัยอื่น กวี “...จะรอดพ้นจากอิทธิพลแห่งเครื่องแวดล้อมหา

ได้ไม่ แม้พยายามหลบหลีกเลี่ยงเพียงใด ความคิดความเห็น ความรู้สึกที่ตนมีอยู่เป็นส่วนร่วมกับคนร่วมสมัยก็ไม่อาจแปร่งพรายออกมา...” (วิทย์ ศิวะศรียานนท์, 2531 : 96 – 97) กล่าวได้ว่า เมื่อผู้ประพันธ์ดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมย่อมได้รับผลกระทบจากความเคลื่อนไหวและเหตุการณ์ในสังคม ตลอดจนได้รับการกล่อมเกลามาจากสถาบันทางสังคม เช่น การปกครอง ศาสนา การศึกษา หรือแม้แต่สถาบันครอบครัว จึงอาจมีทัศนะที่คล้อยตามค่านิยมของคนส่วนใหญ่ หรือตรงกันข้าม อาจเห็นร่วมกับคนบางกลุ่มที่ต่อต้านความคิดของคนส่วนใหญ่ก็ได้

วรรณกรรมร่วมสมัยถึงแม้มักแสดงความคิดเห็นร่วมกันในบางประเด็นของคนในยุค แต่ก็อาจแตกต่างกันบ้างตามประสบการณ์ และความลุ่มลึกในการมองปัญหาของผู้ประพันธ์ ดังเห็นได้ว่า ตั้งแต่เปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 จนถึง พ.ศ. 2501 ความสำนึกเรื่องเสรีภาพและความเสมอภาคของมนุษย์ตามแนวคิดประชาธิปไตยในสังคมไทย ก็เป็นที่มาของการวิพากษ์ วิจารณ์ช่องว่างทางชนชั้นและความคิดเห็นของผู้ถูกเอารัดเอาเปรียบในบทประพันธ์จนถึง พ.ศ. 2501 เรื่องสั้นและนวนิยายที่เด่น ๆ คือ “คำขานรับ” ความรักของวัลยา ปีศาจ และฟ้าบ่กั้น “ มีลักษณะร่วมกันอยู่คือ วิพากษ์วิจารณ์สังคม และปลุกจิตสำนึกของปัญญาชนคนหนุ่มสาว ให้เข้าแบกรับภาระในการสร้างสรรค์สังคมให้เกิดเสรีภาพและความเสมอภาคที่แท้จริง” (ตุลา เดชพลากุล, 2545 : 27 – 28)

ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2493 ความเคลื่อนไหวในวงวรรณกรรมที่สร้างบรรยากาศอกตึงปัญหาเกี่ยวกับรูปแบบและเนื้อหาในงานประพันธ์สมัยใหม่ เป็นการเริ่มกลุ่มความคิดศิลปะเพื่อชีวิตที่กำหนดทิศทางของวรรณกรรมยุคนี้ แนวคิดสำคัญของวรรณกรรมเพื่อชีวิต คือ “โลกทัศน์ที่มีความหวัง ไม่ท้อแท้สิ้นหวัง” และ “มีความเชื่อมั่นในกฎของความเปลี่ยนแปลงว่า สภาพเลวร้ายในวันนี้ จะพัฒนาไปสู่สภาพที่ดีขึ้นได้ในวันข้างหน้า” (เรีนฤทัย สัจจพันธุ์, 2541 ก : 166) นักเขียนที่มีบทบาทในยุคนี้ได้แก่ ศรีบูรพา เสนีย์ เสาวพงศ์ งานเขียนของศรีบูรพาที่มีอิทธิพลต่อคนรุ่นหลัง เช่น “คำขานรับ” (2493) ที่ชี้ว่าเป้าหมายชีวิตอยู่ที่การรับใช้ประชาชน เป็นงานที่มีอิทธิพลต่อการกระตุ้นจิตสำนึกขบถของคนหนุ่มสาวก่อน 14 ตุลาคม 2516 ส่วนเรื่องสั้น “ขอแรงหน่อยเถอะ” (2493) ได้แสดงปัญหาช่องว่างระหว่างคนรวยกับคนจน และชี้ให้เห็นคุณธรรมและมนุษยธรรมของคนจน ที่ช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ที่เดือดร้อนโดยไม่ลังเล

ความเคลื่อนไหวทางวรรณกรรมและการเมืองของนักเขียนฝ่ายก้าวหน้าชะงักลงเมื่อมีการจับกุมนักเขียน นักหนังสือพิมพ์ ข้าราชการปฏิวัติภาพใน ปี 2495 ในปีพ.ศ. 2500 การรัฐประหารของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ซึ่ง “ล้มล้างสถาบันการเมืองทั้งหมดและยังใช้มาตรการรุนแรงในการปราบปรามผู้ที่มีความคิดเห็นขัดแย้งกับรัฐบาล ในลักษณะเผด็จการ” ก็ทำให้ประเทศไทยเข้าสู่ยุคมีตมทางความคิดโดยสิ้นเชิง (ดวงมน จิตรจำนงค์, 2541 : 218 – 219) การทำรัฐประหารในปี 2500 และ 2501 สร้างความชะงักงันต่อกระแสความคิดของนักเขียน

นักวิจารณ์หัวก้าวหน้า ปัจจัยที่สกัดกั้นงานเขียนแนวการเมือง “และมีผลมาถึงการจำกัดเสรีภาพทางจินตนาการและชีวิตทางความคิดของนักเขียนหลายคน ในยุคตั้งแต่พ. ศ. 2501 เรื่อยมาจนถึงหมดยุคจอมพลสฤษดิ์ เมื่อ พ.ศ. 2506” คือ ประกาศคณะปฏิวัติฉบับที่ 17 บางข้อ¹ (สุชาติ สวัสดิ์ศรี, 2518 ข : (15) - (16))

การบีบคั้นทางการเมืองสร้างความปั่นป่วนในวงวรรณกรรมอย่างกว้างขวาง คือหนังสือพิมพ์เสียงเสนอข่าวการเมือง เน้นข่าวอาชญากรรมและบันเทิง นักเขียนฝ่ายก้าวหน้าที่ไม่ถูกจับกุมวางมือจากงานเขียน เช่น ศรีบูรพา ขอลี้ภัยอยู่ในประเทศจีนกระทั่งถึงแก่อสัญกรรม เสนีย์ เสาวพงศ์ ทำงานในสถานเอกอัครราชทูตประจำกรุงอาร์เจนตินา นักเขียนบางคน เช่น ศรีรัตน์ สถาปวัฒน์ ผู้เขียน *แผ่นดินนี้ของใคร* เปลี่ยนแนวการเขียนจากวรรณกรรมแสดงความคิดเห็นเชิงสังคมการเมืองเป็นวรรณกรรมพาฝันตามความนิยมของตลาด (เสถียร จันทิมาธร, 2525 ค : 349) วรรณกรรมในยุคนี้จึงเป็นเรื่องหลีกหนีความจริง ที่มุ่งให้ความบันเทิงมากกว่าการส่งเสริมปัญญา

แม้ยุคนี้มีการปิดกั้นทางปัญญาอันส่งผลให้วรรณกรรมเพื่อฝันและบู้ล้างผลาญได้รับความนิยม แต่การออกวารสารสังคมศาสตร์ปริทัศน์ ในปีพ.ศ. 2505 โดยมี สุกฤษณ์ ศิวรักษ์ เป็นบรรณาธิการถือเป็นความเคลื่อนไหวที่ก้าวหน้า เพราะกระตุ้นให้ผู้คนสนใจปัญหาสังคมและการเมืองและแสวงหาความมีแก่นสารแห่งการมีชีวิตอยู่ (เสถียร จันทิมาธร, 2525 ค : 386) ความกล้าแสดงออกทางความคิดที่ทำทลายรัฐบาลในยุคเผด็จการ ของ ส. ศิวรักษ์ เช่น การโจมตีการตั้งฐานทัพอเมริกาในประเทศไทย ถือเป็นแบบอย่างของปัญญาชนที่เห็นแก่ประโยชน์ของประเทศชาติ อันมีอิทธิพลต่อคนรุ่นใหม่ ส. ศิวรักษ์ ได้เปิดเวทีการแสดงออกในทางสร้างสรรค์ คือจัดพิมพ์ สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ฉบับนิสิตนักศึกษา ในปี พ.ศ. 2509 นักศึกษา

¹ ประกาศคณะปฏิวัติฉบับนี้ ข้อ 6 มุ่งปรามให้นักเขียนฝ่ายก้าวหน้าระมัดระวังการสร้างงานของตนเอง โดยระบุถึง “ข้อความซึ่งเป็นที่จกในลักษณะที่อาจทำให้ประชาชนเกิดความตื่นตกใจ หรือวิตกกังวลหรือเกิดความหวาดกลัว หรือข้อความในลักษณะซึ่งเป็นการปลุกปั่น หรือยุยงให้เกิดความไม่สงบหรือขัดต่อความสงบเรียบร้อย หรือศีลธรรมอันดีของประชาชน หรือ ข้อความทำนายในทางที่อาจก่อให้เกิดความวิตกกังวลแก่ประชาชนในโชคชะตาของบ้านเมือง” ข้อความในประกาศคณะปฏิวัติที่ตีความได้กว้างขวางนี้มีส่วนจำกัดปฏิบัติทางความคิดและศัตรูทางการเมืองของรัฐบาล ในยุค 2501 – 2506 (สุชาติ สวัสดิ์ศรี, 2518 ข : (15) – (16))

ทั้งนี้รัฐบาลได้กำหนดโทษผู้ฝ่าฝืนหรือหนังสือพิมพ์ที่โฆษณาข้อความดังกล่าวด้วยการ “...ให้พนักงานเจ้าหน้าที่มีอำนาจตัดเตือนหรือยึดหนังสือพิมพ์นั้นทำลายเสีย หรือสั่งถอนใบอนุญาตผู้พิมพ์ ผู้โฆษณาบรรณาธิการหรือเจ้าของหนังสือพิมพ์” (เสถียร จันทิมาธร, 2525 ข : 347 อ้างจาก ส. ศิวรักษ์, 2521 : 131 – 133)

จึงได้แสดงออกถึงความผิดหวังต่อชีวิตมหาวิทยาลัย และขยายความสนใจไปสู่การถกเถียงเกี่ยวกับปัญหาสังคม อันนำไปสู่การก่อตั้งชมรมปริทัศน์เสวนา “...เพื่อสลับแสงหาอภิปรายถกเถียงปัญหาในทางวิชาการ และในศิลปวัฒนธรรมอื่นๆ อันไม่อาจหาได้ภายในสถาบันการศึกษาของตน...” (นิพนธ์ แจ่มดวง, 2529 : 68)

ได้กล่าวแล้วว่า การแสดงสำนึกทางสังคมด้วยการตั้งคำถามต่อความเป็นไปของสังคม จนเกิดความต้องการสร้างสิ่งใหม่เป็นความรู้สึกร่วมของคนรุ่นใหม่ในยุคนี้ ทิศนะต่อสังคมและความต้องการเปลี่ยนแปลงทำให้เกิดการรวมกลุ่มและสร้างสรรค์ผลงาน แม้งานจะมีลักษณะคลุมเครือ สับสน และไม่สามารถให้คำตอบกับปัญหาสังคมที่มนุษย์สร้างขึ้นได้ แต่งานเหล่านั้นก็ช่วยให้ผู้อ่านครุ่นคิด ตั้งคำถาม และเกิดความเข้าใจในเวลาต่อมา เมื่อนักเขียนรุ่นใหม่เชื่อว่า วรรณกรรมมีบทบาทปลุกเร้าให้คนอ่านพบความรู้สึกนึกคิดใหม่ และสามารถหาคำตอบให้ชีวิตที่ไร้ความหมาย เขาจึงมุ่งมั่นสร้างงานเพื่อเสริมกระบวนการทางความคิดอย่างจริงจัง (ธีรา สันตดุสิต, 2530 : 35) ความแปลกแยกของคนรุ่นใหม่ที่มีต่อสภาพสังคมและสถาบันต่างๆ ที่แวดล้อมเขาอยู่ เป็นเหตุให้ไม่พอใจสถาบันและบรรยากาศที่ไม่สัมพันธ์กับความจริง จนกลายเป็นความสับสน ผิดหวังและรู้สึกเป็นส่วนเกินของสังคม จึงมีการแสดงออก เช่น เขียนบทความวิพากษ์วิจารณ์สังคม มีข้อสังเกตว่าในช่วงนี้ “เรื่องสั้นก็ค้ำคองถึงเนื้อหามาก่อนรูปแบบ และมีไม่น้อยเหมือนกันที่สร้างเรื่องสั้นขึ้นมาโดยไม่สามารถสื่อความหมายได้สมบูรณ์” แต่ถือเป็นการสร้างลักษณะใหม่ในวงการเรื่องสั้นพร้อมกับสร้างพัฒนาการด้านความตื่นตัวทางการเมืองและเศรษฐกิจ (สุชาติ สวัสดิ์ศรี, 2518 ก : (36) – (37))

เมื่อการเขียนหนังสือเป็นทางออกของคนที่มีชีวิตอยู่อย่างแปลกแยก ก็กล่าวได้ว่า ยุคนี้เป็นยุคที่คนรุ่นใหม่เขียนงาน ซึ่งทดลองกับรูปแบบอย่างหลากหลาย เช่น งานชุดฉันจึงมาหาความหมาย ของวิทยากร เชียงกูล ประกอบด้วยกวีนิพนธ์ กลอนเปล่า เรื่องสั้น และบทละคร เนื้อหาโดยรวมแสดงความไม่พอใจสภาพสังคมในมหาวิทยาลัยและสังคมภายนอก เช่น บทละคร “ฉันเพียงแต่อยากออกไปข้างนอก” (2513) ที่ชี้ให้เห็นการปิดกั้นการแสดงความคิดเห็นในมหาวิทยาลัย พร้อมกับการปลุกฝังความคิดว่า “ความมีระเบียบวินัยและการเชื่อฟังเท่านั้นที่จะทำให้สังคมเจริญขึ้นมาได้...” (วิทยากร เชียงกูล, 2516 : 167) งานชิ้นนี้เสียดสีระบบการเรียนการสอนแบบท่องจำ ดังปรากฏในบทสนทนาของนักโทษคนที่ 3 และ 4 ว่า

นักโทษคนที่ 3 - วันนี้ช่วยเป็นบ้า โดนผู้คุมว่าเรื่องพิสูจน์คำผิดไม่ได้ครบ แกบ่น แต่ประโยคซ้ำซากว่า อย่างนี้จะออกไปทำอะไรกินได้เสียชื่อสถาบันหมด

นักโทษคนที่ 4 - กันก็โดนเหมือนกัน แต่โทษฐานไม่ไปลอกรายงาน
ของฝรั่งมาส่งไม่ทันตามกำหนดเวลาเท่านั้น ... (วิทยากร เชียงกุล,
2516 : 170) (เน้นโดยผู้วิจัย)

นอกจาก การเน้นความคิดอันเป็นลักษณะร่วมของนักเขียนหนุ่มสาวที่ไม่พอใจ
สังคมและสถาบัน ในด้านกลวิธีก็มีการทดลองใช้อย่างหลากหลายเพื่อเสนอความรู้สึกอัดอัด ไม่
พอใจของตน เช่น “รถไฟเด็กเล่น” (2513) ของสุชาติ สวัสดิ์ศรี ใช้รถไฟเป็นสัญลักษณ์แทนระบบ
ที่ชนชั้นกลางสร้างขึ้น มีลักษณะกลไกจนทำลายคุณค่าของบุคคล หรือการใช้คลื่นสั้นใน
เรื่องสั้น “ถนนสายที่นำไปสู่ความตาย” ของ วิทยากร เชียงกุล แม้รูปแบบใหม่ที่นักเขียนยุคนี้
นำมาทดลองอาจยังไม่กลมกลืน จนถูกวิจารณ์ว่างานเขียนบางชิ้นแห้งแล้งทางศิลปะ (ไปบ้าง)
แต่เป็นความพยายามที่จะใช้รูปแบบใหม่เสนอความรู้สึกของพวกเขาซึ่งไม่อาจสื่อได้ด้วยรูปแบบ
เก่าอันเป็นตัวแทนของสิ่งที่เขาปฏิเสธ รูปแบบใหม่จึงเป็นการประกาศความเป็นคนรุ่นใหม่ และ
เป็นช่องทางของการแสดงออกเพื่อแสวงหาความหมายในการดำรงชีวิตของพวกเขา ดังที่สุชาติ
สรุปไว้ในคำนำ ฉันจึงมาหาความหมาย ว่า

ไม่ว่ายุคแห่งเราจะใช้ถ้อยคำอธิบายประการใด แสวงหา หงุดหงิด
เงียบ ผิดแผกแตกต่าง หมดอาลัยตายอยาก...ความประสงค์ในการ
แสดงออกทางอักษรศาสตร์ก็เป็นเพียงการแสวงหาแนวทางใหม่ๆ ที่จะอยู่
กับโลกปัจจุบันได้เท่านั้น... (อ้างถึงใน ชูศักดิ์ ภัทรกุลณิชย์, 2536 : 126 –
127)

คนหนุ่มสาวและนักศึกษาที่ไม่พอใจสังคม และระบบเผด็จการได้จัดตั้งกลุ่ม
อิสระวิพากษ์วิจารณ์สังคมและสร้างสรรค์วรรณกรรมแนวใหม่ ดังได้กล่าวถึงกลุ่มพระจันทร์เสี้ยว
ซึ่งบุกเบิกการเขียนเรื่องสั้นแบบใหม่ที่มีลักษณะกึ่งสัญลักษณ์กึ่งเหนือจริง การรวมกลุ่มของ
นักเขียนกลุ่มนี้เริ่มจากการพบปะของกลุ่มคนที่สนใจวรรณกรรมโดยเริ่มจากนักศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เช่น สุชาติ สวัสดิ์ศรี วิทยากร เชียงกุล นิคม รายยวา วินัย
อุกฤษณ์ วีระประวัติ วงศ์พัฑฒันธุ์ แล้วค่อยขยายไปสู่สถานศึกษาอื่นเช่น เทพศิริ
สุขโสภา ประวัติ เล้าเจริญ จากมหาวิทยาลัยศิลปากร วิสา คัญทัพ จากมหาวิทยาลัย
รามคำแหง (ภิญโญ กองทอง, 2530 : 24) สมาชิกกลุ่มนี้สนใจปรัชญาและวรรณกรรม
ต่างประเทศ การรับอิทธิพลจากนักปรัชญากลุ่มเอ็กซิสเต็นเชียลลิสม์ และขบวนการ บุปผาชน
(ฮิปปีส์) ซึ่งเน้นชีวิตที่ปฏิเสธบรรทัดฐานตามประเพณี ทำให้การแสวงหาของนักเขียนกลุ่มนี้ไม่
เป็นเพียงการแสวงหาทางวรรณกรรมเท่านั้น แต่ยังแสวงหาความหมายของชีวิตอย่างจริงจังด้วย

งานเขียนของพวกเขาจึงมักแสดงความรู้สึกแปลกแยกต่อสังคม โดยถือเอาอารมณ์และความคิดเป็นสำคัญ (เสถียร จันทิมาธร, 2525 ค : 394 – 395) การต่อสู้ทางวรรณกรรมของคนหนุ่มสาวในยุคนี้ จึงไม่เป็นเพียงด้านรูปแบบแต่รวมถึงเนื้อหาทางความคิดด้วย การรวมกลุ่มของนักเขียนเหล่านี้ เกิดจากความต้องการแสวงหาเพื่อนเพื่อร่วมต่อสู้ในด้านวรรณกรรมและสังคม ที่พวกเขาไม่พอใจอยู่ (เสถียร จันทิมาธร, 2525 ค : 391) จึงกล่าวได้ว่า ความเคลื่อนไหวของคนหนุ่มสาวในมหาวิทยาลัยที่รวมกลุ่มกันถกเถียงปัญหาสังคมและปรัชญาในการดำเนินชีวิต เช่น กลุ่มพระจันทร์เสี้ยว กลุ่มหนุ่มหน้าสาวสวย และข้อเขียนของกลุ่มอิสระต่างๆ ในมหาวิทยาลัยได้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในงานประพันธ์ยุคนี้

นอกจากการสร้างสรรคัวรรณกรรมของนักศึกษากลุ่มอิสระต่างๆ จะมีผลต่อความเคลื่อนไหวของวรรณกรรมแล้ว การจัดพิมพ์งานวรรณกรรมเพื่อชีวิตของนักเขียนตั้งแต่สมัยหลังสงครามโลกครั้งที่สอง เช่น ความรักของวิลยา ปีศาจ ของเสนีย์ เสาวพงศ์ เป็นผลให้คนรุ่นใหม่ ตื่นตัวศึกษาการต่อสู้ของคนรุ่นก่อน (เสถียร จันทิมาธร, 2525 ค : 399) กลุ่มวรรณกรรมเพื่อชีวิตในช่วงหลังนี้เกิดขึ้นท่ามกลางความเคลื่อนไหวทางการเมืองของนักศึกษา การตรวจสอบคุณค่าของวรรณกรรม ซึ่งได้รับอิทธิพลทางความคิดจากงานเขียนของนักเขียนยุคก่อน 2500 นั่นเอง

ความเติบโตของวรรณกรรมการเมืองในยุคแสวงหา เริ่มจากบรรยากาศการแสวงหาทางออกใหม่ของวรรณกรรมไทย และความตื่นตัวทางการเมืองของคนรุ่นใหม่ แต่เวทีแสดงออกทางการเมืองมีจำกัดเพียงวารสารของปัญญาชน และหนังสือของชมรมในมหาวิทยาลัย ความคิดทางการเมืองของนักศึกษาในมหาวิทยาลัย เริ่มปรากฏในหนังสือของกลุ่มอิสระ เช่น ชัยพฤกษ์ ฉบับนิสิตนักศึกษา ที่คัดค้านความมั่งงายเชิดชูความคิดที่เป็นวิทยาศาสตร์ เศรษฐกร แนะนำบทกวีสมัย 2500 ของจิตร ภูมิศักดิ์ และบทกวีการเมือง ลอมฟาง เปิดเวทีแนวการเขียนในทางศิลปะเพื่อชีวิต ขณะที่หนังสือของกลุ่มสภาน้ำโดม สภากาแพ ซึ่งมีเนื้อหารับใช้ชีวิตได้ปลูกเร้าให้คนรุ่นใหม่สนใจการเมือง(ชัยสิริ สมุทวนิช, 2524 : 33 – 34)

ความเข้มข้นทางการเมืองระหว่างปี 2515 – 2516 ผลักดันให้วรรณกรรมการเมืองเป็นเครื่องมือต่อต้านอำนาจเผด็จการ ชมรมวิชาการต่างๆ นำเสนอวรรณกรรมการเมืองโดยการตีพิมพ์งานเขียนในยุคเก่า เช่น สภาน้ำโดมตีพิมพ์ “ชีวิตและความใฝ่ฝัน” งานของกวีการเมือง เช่น นายผี เปลื้อง วรรณศรี ทวีปวร และจิตร ภูมิศักดิ์ ขณะเดียวกัน ชมรมในมหาวิทยาลัยตีพิมพ์หนังสือต่อต้านอำนาจทหารและเผด็จการ ซึ่งถือเป็นการตื่นตัวของคนรุ่นใหม่ คือ ขณะต่อต้านอำนาจเดิม ยังศึกษาด้านที่เป็นปฏิบัติของเผด็จการทหารด้วย ในช่วง พ.ศ. 2515 – 2516 วรรณกรรมการเมืองเติบโตไม่มากนัก แต่มีพลังเข้มข้นหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 (ชัยสิริ สมุทวนิช, 2524 : 37 – 39)

สรุปได้ว่า เนื้อหาวรรณกรรมในยุคแสวงหา กำเนิดจากความรู้สึกแปลกแยก เบื่อหน่ายของนักเขียนในมหาวิทยาลัย ต่อบรรยากาศของสังคมที่ไม่สอดคล้องกับความเป็นจริง นักเขียนพยายามหาแนวทางการแสดงออกทางความคิดโดยทดลองรูปแบบใหม่ๆ ขณะเดียวกันก็ หวนกลับไปศึกษางานเขียนเพื่อชีวิตในยุคก่อน

3. ความคิดของผู้แต่ง

บทประพันธ์ มักเขียนจากประสบการณ์ ซึ่งเป็นที่มาของการเรียนรู้ของผู้แต่ง การแสดงชีวิตในวรรณกรรมมักสะท้อนทัศนะของผู้แต่ง หรือกล่าวได้ว่า การแสดงชีวิตในวรรณกรรม มีความสัมพันธ์กับการมองโลกและชีวิตตามประสบการณ์ของผู้แต่ง ผู้อ่านที่เข้าถึงวรรณคดีก็จะ ได้รับปรัชญาชีวิต โลกทัศน์ของผู้แต่งจึงถือเป็นสิ่งคุมโครงสร้างของเรื่อง ดังที่นักวรรณคดี ศึกษาได้กล่าวไว้ว่า

โลกทัศน์... เป็นโครงสร้างของความคิดและอารมณ์ ซึ่งประสานตัวขึ้น จากประสบการณ์ หรืออาจกล่าวว่าเป็นจิตสำนึกอันมีบทบาทในการ กำหนดโครงสร้างภายในวรรณกรรม และเป็นที่มาของโครงสร้างภายนอก คือรูปแบบ และองค์ประกอบต่างๆ การเข้าใจโลกทัศน์ของผู้เขียนจะเป็น แนวทางให้เข้าใจโครงสร้างระดับลึก และนำไปสู่การเข้าถึงวรรณกรรมได้ดี ยิ่งขึ้น” (ตรีศิลป์ บุญขจร, 2542 : 8)

โลกทัศน์ของนิคม รายยาวพิจารณาได้จากตัวงานและการแสดงความคิดเห็นนอก ตัวงาน นิคมได้แสดงทัศนะต่อวรรณกรรมไว้ในสุนทรพจน์เมื่อเข้ารับรางวัลซีไรต์ ในปี 2531 อย่างน่าสนใจว่า “งานเขียนเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับคน พูดถึงเรื่องราวของคน ปัญหาของคนและ ข้อขัดข้องในการอยู่ร่วมกันของคน” เขาเห็นว่า “งานที่เขียนจากการศึกษาและตรวจสอบตนเอง” จะให้ความจริงของคน ความจริงนี้ “เสมือนเป็นทางออกที่กว้างใหญ่สำหรับการเดินทางที่ อิสระเสรี และเข้าอกเข้าใจซึ่งกันและกัน” คำว่า ทางออก น่าจะหมายถึงหนทางไปสู่อุดมคติ ของชีวิตบนพื้นฐานของอิสรภาพและความเข้าใจกัน การให้คุณค่าต่อการศึกษาสำรวจตนเองของ ผู้เขียนก็เท่ากับการให้ความสำคัญกับการศึกษาธรรมชาติของมนุษย์ นิคมเห็นว่า การศึกษาคน เท่ากับการศึกษาโลก เมื่อ “รู้จักคน รู้จักโลก รู้จักเลือกที่จะเอาสิ่งๆ ที่ถูกต้องมาใช้ให้เป็นผลดี” ก็ จะไม่กระทำผิดพลาดอย่างที่เรียกว่า “การก่อปัญหาเพื่อแก้ปัญหา” อย่างที่เคยเกิดมาแล้ว (25 ปี ซีไรต์ รวมบทวิจารณ์คัดสรร, 2547 : 755 - 756)

ดูเหมือนความเห็นนี้ได้แฝงการวิจารณ์แนวทางที่เรียกว่า วรรณกรรมเพื่อชีวิตที่ มุ่งโค่นล้มระบบสังคม สอดคล้องกับข้อสังเกตที่ได้กล่าวไปแล้วว่า นิคมไม่ได้รับอิทธิพลจาก

กระแสรณกรรมเพื่อชีวิต (“นิคม รายยาว ผู้กลับมาคว่ำรางวัลสองปีซ้อน”, 2528 : 4) ในสุนทรพจน์ เขากล่าวอย่างมั่นใจว่า “การรู้จักตัวเองเป็นสิ่งเดียวกับการรู้จักธรรมชาติ” เขาเห็นว่า คน ธรรมชาติ และสรรพสิ่งในโลกเป็นส่วนหนึ่งของมันและกัน การขัดสิ่งที่ไม่ถูกต้องของคนและ“สิ่งที่เกิดจากความไม่รู้” ของคนออกไปได้หมด จะนำเราไปสู่“จุดที่ ทุกสิ่งทุกอย่างในโลกนี้คือสิ่งเดียวกัน และไม่อาจแยกจากกันได้เลย” (25 ปี ซีไรต์ รวมบทวิจารณ์คัดสรร, 2547 : 755) ความตระหนักว่าปัญหาเกิดจากความไม่รู้ แต่สามารถแก้ไขได้เป็นทักษะที่มาจาก การศึกษาการดำรงอยู่ของคน กล่าวได้ว่า มโนทัศน์เกี่ยวกับปัญหาของคน ระบบความสัมพันธ์ของสรรพสิ่งในโลก และความเชื่อมั่นในการเรียนรู้ของคน เป็นกรอบโครงในการสร้างงานของนิคมมาตั้งแต่ต้น ผู้วิจัยจึงแบ่งความคิดในเรื่องสั้นของนิคมเป็น 3 ประเด็น คือ ปัญหาและปฏิบัติของชีวิต ศักยภาพของคน และคุณค่าของคน กล่าวคือ ขณะที่นิคม รายยาว สนใจปัญหาของคน ทั้งที่เกิดจากความอ่อนแอภายใน และปัญหาที่เกิดจากความสัมพันธ์ของคนกับคน เขายังได้แสดงความเชื่อมั่นในคุณค่า และศักยภาพที่จะต่อสู้ปัญหาเพื่อยืนหยัดอย่างมีศักดิ์ศรีอีกด้วย

3.1 ปัญหาและปฏิบัติของชีวิต

ในรวมเรื่องสั้น ชุด คนบนต้นไม้ นิคมแสดงปัญหาและสิ่งที่เป็นปฏิบัติของชีวิตว่า ได้แก่ ความยากจนและความไม่เป็นธรรมในสังคม การขาดหลักประกันในชีวิตและการคุกคามของคนต่อคน ภัยธรรมชาติและธรรมชาติภายในของคน ความขัดแย้งในชีวิต และค่านิยมที่เป็นปฏิบัติต่อคุณค่าของชีวิต

3.1.1 ความยากจนและความไม่เป็นธรรมทางสังคม

นิคมได้แสดงว่า ความยากจนเป็นข้อจำกัดของคน ที่ส่งผลต่อการดำรงชีวิตอย่างเด่นชัด ดังที่ใน “คนบนต้นไม้” (2510) ชาวนาประสบปัญหาทางเศรษฐกิจอันเนื่องจากความไม่เอื้ออำนวยของธรรมชาติ แม้ทำนาได้พอขายราคาก็ตก เมื่อฝนทิ้งช่วง ข้าวจะกินก็ขาดแคลน มีหนี้สินเพิ่มขึ้น จนคิดจะหารายได้ด้วยการตัดฟัน เผาถ่าน เมื่อรู้ว่ามีความต้องการรับซื้อลูกนกสาลิกาจึงออกหาลูกนกในรังบนต้นไม้ ส่วนใน “ฝันแล้ง” (2516) คุณและบัวคำ สองสามีภรรยาเป็นคนจน ลูกตายเพราะไม่มีเงินพาไปรักษาใช้ในเมือง เมื่อการทำมาหากินไม่ได้ผลคนในหมู่บ้านก็ฝากความหวังไว้กับโชคกลางที่คิดว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์จะบันดาลให้ การหวังพึ่งปาฏิหาริย์อย่างไรเหตุผลจึงเกิดขึ้น

ใน “คนบนต้นไม้” (2510) ตัวเอกซึ่งเป็นชาวนา รู้สึกคับแค้นใจในชะตากรรมของตนที่ยากจน และถูกผู้อื่นข่มเหงรังแก เขาถูกจับข้อหาต้มเหล้าเถื่อนโดยไม่ได้กระทำ ข้าควายก็ถูกขโมย ความพากเพียรทำมาหากินของเขาดูล้มเหลว การที่ผู้มีอาชีพปลูกข้าวกลับไม่มีข้าวกินเป็นสิ่งที่น่าอดสู แต่เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นบ่อยครั้งจนคุ้นชิน เมื่อคนในครอบครัวเจ็บไข้ได้

ป่วยก็ต้องกั๊กนี้ยืมเงินจนหาเงินมาใช้ไม่ทัน นิคมแสดงให้ผู้อ่านเข้าใจได้ว่า ความทุกข์ที่ทับถม เช่นนี้มาจากสิ่งที่ตัวละครควบคุมไม่ได้ คือธรรมชาติและระบบกลไกในสังคม สิ่งที่น่าใคร่ครวญ อยู่ที่ตัวเราอาจจะกลายเป็นส่วนหนึ่งของกลไกที่สร้างความไม่เป็นธรรมได้โดยไม่รู้ตัว ดังที่ตัวเอกในเรื่องนี้แก้ปัญหาด้วยการละเมิดสิทธิในชีวิตของนกทั้งหลาย ที่เขาก็ปรารถนาความอิสระเสรี เมื่อปีนขึ้นไปหาโพรงนกบนต้นไม้สูง “...ลมเย็นพัดโชย เขาสดชื่นขึ้นมาก รู้สึกอยากเป็นนก... ข้างบนนี้น่าสุขสบาย อิสระ สะอาด ไม่เหมือนบนพื้นดินนั่น มีแต่ฝุ่นผงและโคลนตม เต็มไปด้วยพวงหามและเถาวัลย์” เมื่อเกือบถึงโพรงนก เขากลางตัวเองว่า “คนเราจะเป็นอย่างนี้บ้างได้ไหมนะ เลิกเบียดเบียนกัน อยู่อย่างรักใคร่ เห็นอกเห็นใจกัน...” (12 - 13)

ถึงแม้ว่า ความยากจนเป็นข้อจำกัดที่ก่อให้เกิดความทุกข์ และทำให้มนุษย์ดิ้นรนเพื่อความอยู่รอดจนอาจทำร้ายผู้อื่นอย่างไม่ทันคิด แต่หากพิจารณาว่าความยากจนเป็นสิ่งที่มนุษย์รับมือได้ การนำพาครอบครัวของตนรอดพ้นจากความอดอยากเป็นสิ่งที่พึงกระทำ แต่หากทางออกนั้นสร้างหายนะแก่ผู้อื่นแม้กระทั่งตัวเล็ก ๆ ก็เป็นสิ่งที่น่าสลดใจ

ไม่ว่าทางเลือกอันจำกัดของตัวเอกโน้มนำให้ผู้อ่านเห็นใจได้อย่างไร แต่การพรากรุกนกสาธิตามาขาย ก็เป็นวิธีการที่สร้างปัญหาเบียดเบียนทำร้ายต่อไปเป็นลูกโซ่คือ เขา (ชวานา) ถูกพ่อค้า ตำรวจ ขโมยรังแกเอาเปรียบ และเขาก็รังแกนกสาธิตา ไม่ต่างจากที่พ่อเผ่าว่า “พวกเรา...ต่างก็เอาเปรียบกันและเบียดเบียนกัน” การกระทำของเขากับอาการตระหนกตกใจของพ่อแม่นกตอกย้ำว่า มนุษย์เป็นตัวการสร้างปัญหาที่โหดร้ายรุนแรง เขาเป็นตัวแทนของคนที่ไม่ลุ่มคิดว่าการกระทำของตนก็ไม่ต่างจากสิ่งที่ตนรังเกียจ ดังเห็นจากการพำนักถึงความโหดร้ายของสังคมมนุษย์ที่เขาประสบโดยตลอด เขาปรารถนาให้คนเลิกเบียดเบียนและเห็นใจกันในเวลาเดียวกันมีคำบรรยายว่า “เขาคิดถึงตัวเอง ไม่เคยคิดร้ายใคร มีแต่ถูกรังแก...” (13) การกระทำของเขาได้แสดงชัดว่า การเบียดเบียนจะยุติลงได้ก็ต่อเมื่อมนุษย์มีความเห็นใจในชะตากรรมหรือความทุกข์ของผู้อื่น ความเห็นใจและการอยู่อย่างรักใคร่ในสังคมจะเกิดขึ้นได้ต่อเมื่อบุคคลเข้าใจความทุกข์ของผู้อื่นหรือชีวิตอื่น อย่างไรก็ตาม ผู้แต่งแฝงความคิดว่า ถึงแม้คนจนยังพอมีทางเลือกเช่นที่ตัวเอกคิดจะเข้าป่าตัดฟันเผาถ่าน แต่ก็ต้องทนสู่ความเหน็ดเหนื่อย การรักษาความดีในสังคมที่ขาดความเป็นธรรมจึงต้องการความแข็งแกร่งทางจริยธรรม

การยืนหยัดอยู่ในแนวทางของตนอย่างรู้ตัวปรากฏใน “ฝันแล้ง” (2516) เมื่อเริ่มเรื่อง ความยากจนทำให้บัวคำบเร้าสามีให้ขุดหาใบบรรจุกองค่าตามที่เขาฝันเห็น ถึงแม้ว่าคู่นี้เต็มใจนึกเพราะคิดว่า “มันตลก” แต่ความยากจนถึงขั้นขาดแคลนปัจจัยหลักในการดำรงชีวิต รวมถึงต้องเสียลูกเพราะไม่มีเงินรักษาไข้ หนูนั่งให้คุดคล้อยตามภรรยาที่หวังว่า

...คราวนี้หนี้สินจะได้หมดเสียที เราจะซื้อเสื้อผ้าใหม่ด้วย เอาอ้ายที่มันหนาๆ แล้วกันหนาวได้ดีกว่านี้สักหน่อย หล้าคาที่บ้านมันเปื่อยจนกัน

ฝนเกือบไม่ได้ เราจะซื้อสังกะสีมามุงแทน แล้วเราก็น่าจะมีควายของเราเอง สักคู่หนึ่ง เวลาฝนจะได้ไม่ต้องไปเช่าเขา ฉันคิดถึงลูกของเราจริงๆ ถ้าเรามีสตางค์รักษาใช้ มันคงไม่ตาย (95 – 96)

น้ำเสียงของตัวละครเต็มด้วยความหวัง ที่ได้มีปัจจัยสี่ครบครันหากจุดพบทองจริง ความใฝ่ฝันของตัวละครเป็นสิ่งที่ตรงข้ามกับสภาพจริง คือความเป็นอยู่ที่ขัดสนมีเสื้อผ้าไม่พอที่จะคลายความหนาวเหน็บ บ้านที่อาศัยไม่อยู่ในสภาพที่จะช่วยกันฝนได้ มีหนี้สินและต้องเช่าควายคนอื่นมาไถนา ความยากจนที่เป็นเหตุแห่งความตายของลูก อันเป็นความสูญเสียของพ่อแม่เช่นนี้ เรียกมโนธรรมจากผู้อ่านให้เข้าใจปัญหาความไม่เท่าเทียมทางโอกาสของคนในสังคม และตอกย้ำความล้มเหลวของระบบโครงสร้างของรัฐ ที่ปล่อยปละละเลยให้ประชาชนส่วนใหญ่ ดำรงชีวิตตามยถากรรม เมื่อความขาดแคลนบั่นทอนความสุขในชีวิตมนุษย์ คนยากจนก็เติมเต็มด้วยการเพื่อฝันถึงความเจริญสมัยใหม่โดยเฉพาะเมื่อถูกล่อลวงด้วยคำโฆษณาซึ่งอาจจะมาจากนโยบายของรัฐในยุคพัฒนา ดังคำพูดของบัวคำ ที่ว่า

พวกเขาว่าที่นี้กำลังจะเจริญ...ใครๆ ก็ว่าอย่างนั้น มันคงจะดีขึ้น จะมีน้ำสะอาดใช้ตลอดปี มีถนนลาดยาง มีไฟฟ้า มีโรงเรียน โรงพยาบาล มีสิ่งก่อสร้างอะไรตั้งหลายอย่าง ข้าวที่เราปลูกจะมีราคาดี ไม่ลำบากเหมือนก่อน (101 – 102)

ความเจริญที่บัวคำพูด เป็นความหวังของคนยากจนที่ต้องการรอดพ้นจากความแร้นแค้นขัดสนในสภาพจริงที่เผชิญอยู่ แม้อาจยืนยันได้ว่าความหวังจะเป็นจริงได้หรือไม่ แต่น้ำเสียงของตัวละครซึ่งเปี่ยมด้วยความสุข ชั่ว ความฝันหรือความหวังเป็นเพียงสิ่งเดียวที่จะสร้างความสุขแก่คนยากจนได้ ในเมื่อระบบเศรษฐกิจไม่ได้มุ่งแก้ปัญหาของประชาชนส่วนใหญ่อย่างจริงจัง นโยบายของรัฐก็อาจจะเป็นเพียงการให้ความฝันอย่างลมๆ แล้งๆ ไม่ต่างจากความฝันถึงโชคลาภที่คิดว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์จะบันดาลให้หรือเป็น “ฝันแล้ง” อย่างชื่อเรื่อง ผู้ที่ตระหนักรู้เช่นนี้ คือ คุณ หลังจากที่ถูกพบไต่เต้า เขาก็ตื่นจากฝันและมุ่งจะทำมาหากินด้วย “แรงงาน” ของตนเอง

เห็นได้ว่า ผู้แต่งแสดงภาพชีวิตคนยากจน แร้นแค้น ใน “คนบนต้นไม้” (2510) และ “ฝันแล้ง” (2516) อย่างเด่นชัด เพื่อชี้ว่าความยากจนเป็นปัญหาพื้นฐานที่มีผลต่อการตัดสินใจแก้ปัญหา ขณะที่มนุษย์ตกอยู่ในสภาพบีบคั้นจากสภาพทางสังคมและเศรษฐกิจนั้น ตัวละครตัดสินใจแก้ปัญหาอย่างไร ยอมจำนนต่อปัญหาโดยทำตามเงื่อนไขของผู้ที่มีสถานะสูงกว่า หรือยืนหยัดต่อสู้ท่ามกลางความยากจนอย่างมีศักดิ์ศรี จะอภิปรายภายหลัง

3.1.2 การขาดหลักประกันในชีวิตและการคุกคามของคนต่อคน

นอกจากปัญหาจะเกิดจากธรรมชาติไม่เอื้ออำนวย และความบกพร่องในระดับโครงสร้างของสังคมแล้ว การเอาผิดเอาเปรียบของคนด้วยกันเองก็เป็นสิ่งซ้ำเติมปัญหาให้หนักหน่วงขึ้น ดังปรากฏใน “คนบนต้นไม้” (2510) ผู้ฉวยโอกาสเอาเปรียบชาวนา คนขายหมู หรือคนขายของ ก็มีทั้งเจ้าหน้าที่ของรัฐ เช่น ตำรวจ ซึ่งยึดยึดซื้อหาเหล่าเถื่อน เจ้าหน้าที่ในโรงฆ่าสัตว์ ไม่ต่างจากพวกจิปัถ์ที่จับไม่ได้และตั้งตนเป็น “มาเฟีย” กล่าวโดยรวมได้ว่า ชาวนาถูกเอาเปรียบเสมอๆ ถึงแม้มีความขยันหมั่นเพียรทำงานหนัก ก็ไม่มีหลักประกันในระบบที่จะให้ความมั่นคงในชีวิต ดังที่ถูกกดราคาข้าวโดยไม่อาจต่อรองได้ “บางปี เมื่อข้าวพอจะเหลือขาย แต่ราคาก็ตกลงมาก” (10) ความไม่สอดคล้องของปริมาณผลผลิตกับราคาตามกลไกการตลาด น่าจะแสดงว่า ผู้มีอำนาจหรือโอกาสสูงกว่าสามารถเบียดบังประโยชน์จากผู้ผลิตอย่างเป็นปกติวิสัยจนกลายเป็นระบบชีวิต

การละเว้นการทำหน้าที่ของผู้พิทักษ์สันติราษฎร์ หรืออาจถึงขั้นก่อกวน ย่อมชี้ว่า ในสังคมที่ผู้รักษากฎหมายใช้อำนาจเป็นเครื่องมือแสวงหาประโยชน์ ประชาชนมีอาจพึงความยุติธรรมของการบังคับใช้กฎหมายเพื่อ “บำบัดทุกข์ บำรุงสุข” อย่างแท้จริงได้ ดังเห็นว่า เมื่อควายตัวเดียวที่มีอยู่หายไป ตัวเอกแก้ปัญหาด้วยการเข้าควายของคนอื่นมาไถนา และไม่คิดหาวิธีให้ได้ควายคืน ไม่ต่างกับ “เปา” เพื่อนบ้านของเขาที่ไปค้าขายต่างถิ่นและถูกจับเป็นประจําจนตัดสินใจไม่ไปอีก ส่วนคนขายหมูก็ต้องจัดเตรียมเนื้อและเครื่องในให้หมอควายประจำโรงฆ่าสัตว์ (เจ้าหน้าที่ปศุสัตว์ ซึ่งมีภรรยาทำหมูสะเต๊ะขาย) โดยผู้เล้าทิ้งไว้ให้คิดว่า พ่อค้าคงจะไม่ได้รับคืนเลย การที่ประชาชนผู้ยากไร้หาทางออกด้วยการจํานนต่อปัญหาและใช้ชีวิตตามยถากรรมกลายเป็นสิ่งปกติในสังคมชนบทไทย มีเพียงเพื่อนบ้านที่ประสบปัญหาอย่างเดียวกันเท่านั้นที่เห็นอกเห็นใจกัน แต่ก็ไม่ได้เพียงพอปรับทุกข์ ดังบทสนทนาว่า

“ไม่ต้องกลัว” พ่อเฒ่าคนหนึ่งปลอบใจเขา

“พวกเรามากจะเจอเรื่องเหมือนๆ กันอย่างนี้แหละ ต่างก็เอาเปรียบกันและเบียดเบียนกัน” (10)

ในสังคมชนบท ความไม่ปลอดภัยในชีวิตสร้างความหวาดวิตกแก่ชาวบ้านอย่างที่ไม่ค่อยมีเมฆของสำเร็จเล่าให้มาฉิ่งฟัง ใน “ต้นทาง” ว่า “...ทุกวันนี้ คนตัวเปล่าไม่มีอะไรคุ้มกันจะอยู่ยาก บางคนถูกเขาต้อนควายไปต่อหน้าต่อตา บางคนถูกเผาไร้ แม้แต่มาแย่งชิงเรื่องซื้อขายพืชไร่ ก็แทบยิงกันตายแล้ว...” (86) ความเกรงกลัวว่าจะถูกเบียดบังทรัพย์สินหรือทำร้ายถึงชีวิต ทำให้ชาวชนบทอยู่อย่างหวาดผวา เมื่อกฎหมายไม่เป็นที่พึ่งในสังคมเช่นนี้ ผู้มีอิทธิพลจึงฉวยโอกาสทำร้ายผู้ที่อ่อนแอกว่า และชาวบ้านต้องแสวงหาวิธีการให้ตนรอดพ้นจาก

การถูกคุกคาม เช่น สำเร็จต่อสู้กับความอยุติธรรมด้วยอำนาจเหนือธรรมชาติ คือ การทำให้ตน หนึ่งเหนียว แม้การกระทำของสำเร็จขาดความสมเหตุสมผล อีกทั้งการไม่ยอมฝ่ากระสุน ออกเป็นอันตรายถึงชีวิต แต่สิ่งที่เกิดขึ้นนี้ฟ้องว่า คนทุกขยากขาดที่พึ่งและต้องดิ้นรนต่อสู้ทุก วิถีทางให้ชีวิตและทรัพย์สินของตนปลอดภัย

ใน “สิ่งที่หล่อนพอจะทำได้” (2515) ความทุกข์ใจของตัวเอกหญิง ชั่ว สงครามซึ่งคุกคามมนุษย์ด้วยการฆ่าเป็นสิ่งเลวร้ายมาก โดยผู้ถูกฆ่าอาจไม่รู้เหตุผลเลย ส่วนผู้รับรู้ การฆ่าเพราะอยู่ใกล้ชีวิตก็เต็มไปด้วยความวิตกและเศร้าหมอง ดังปรากฏที่อาการปวดหัวของ ตัวละครหญิงซึ่งหาปลาอยู่ในแม่น้ำโขงกับสามี เมื่อได้พบว่า “มีการเข่นฆ่ากันอยู่ทุกวัน” ในเขต ประเทศลาว จนพบศพลอยเกลื่อนมา นิคมแสดงให้เห็นว่า ภัยสงครามที่ใช้อาวุธร้ายแรง ได้ สร้างหายนะแก่ผู้ถูกรุกรานอย่างย่อยยับ ดังที่ขณะพายเรือเลาะริมฝั่งโขง ตัวละครนี้ก็ภาพการ ทำลายล้างชีวิตอย่างไร้มนุษยธรรม ในเขตประเทศเวียดนามว่า

...ในป่าทึบลึกเข้าไปทางด้านมหาสมุทรด้านโน้น ความทุกข์เข็ญมี มากมายกว่าที่นี้หลายเท่า การทำลายล้างชีวิตและทุกสิ่งทุกอย่างใน เวียดนามดำเนินมาหลายปี ไม่มีที่ท่าว่าจะสิ้นสุด ลูกกระเบิดถูกทิ้งลงไป เหมือนโปรยเมล็ดทรายเล่น ร่างมนุษย์นอนตายกระจัดกระจายเหมือนสัตว์ที่ ไร้ความหมาย (81)

ความโหดร้ายรุนแรงของสงคราม การทำลายล้างด้วยระเบิด จน “ร่างมนุษย์ นอนตายกระจัดกระจายเหมือนสัตว์ที่ไร้ความหมาย” ได้เน้นย้ำการกระทำที่ไร้สำนึกทางจริยธรรม ของชาติมหาอำนาจ การทำลายชีวิตก็เท่ากับการละทิ้งคุณค่าของความเป็นมนุษย์ นับเป็นความ เสื่อมถอยที่ชวนสลดใจ ทั้งๆ ที่มีความเจริญก้าวหน้าเหนือชาติเล็กๆ ความเห็นอกเห็นใจของ ตัวเอกในชะตากรรมของเพื่อนมนุษย์เป็นที่มาของความทุกข์ ซึ่งไม่มีทางผ่อนคลายนอกเสียจาก การร้องไห้ ภาพศพในแม่น้ำที่ทั้งสองผัวเมียพบในวันนั้น ผู้แต่งบรรยายว่า “ไม่ใช่ของใหม่เสีย แล้ว ในเมื่อสองเดือนก่อนมีศพลอยเกลื่อนแม่น้ำไหลตามกันไปไม่ขาดระยะ ความกระตือรือร้น และความหวาดผวาก็ทำให้คนอ่อนเปลี้ยและเศร้าซึม” (81) ภาวะอ่อนแอในจิตวิญญาณที่สั่งสม ต่อเนื่องมาก็ยังแสดงว่า แม้ไม่ใช่ผู้ถูกกระทำโดยตรงก็ยังทำใจวางเฉยไม่ได้ ปฏิกริยาจากชาวบ้าน ธรรมดาสามัญกระตุ้นเตือนให้ผู้อ่านตระหนักถึงภัยพิบัติจากสงคราม ความตระหนักดังกล่าว ชักนำให้ผู้อ่านเห็นใจเพื่อนมนุษย์ที่ตกเป็นเหยื่อของอำนาจ

เห็นได้ว่า ปัญหาการขาดหลักประกันในชีวิตมีหลายระดับรวมทั้งการคุกคามของ มหาอำนาจในระดับรัฐต่อรัฐ ข้อจำกัดนี้ดำรงอยู่ในสังคม โดยเฉพาะสังคมที่ผู้ปกครองและ องค์กรของรัฐไม่ได้กระทำหน้าที่อย่างเหมาะสม

3.1.3 ภัยธรรมชาติและธรรมชาติภายในของคน

สุนทรพจน์ของนิคม ราชยาวา เมื่อเข้ารับรางวัลซีไรต์ ได้เน้นย้ำว่า คนธรรมชาติ และสรรพสิ่งเป็นส่วนหนึ่งของมันและกัน กรอบความคิดนี้แสดงความตระหนักในคุณค่าของการศึกษา เรียนรู้เพื่อรู้จักตัวเองและธรรมชาติ ดังข้อความว่า “ การรู้จักตัวเอง เป็นสิ่งเดียวกับการรู้จักธรรมชาติ คนเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ และเป็นส่วนหนึ่งของทุกสิ่งทุกอย่าง พอๆ กับที่ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นส่วนหนึ่งของคน” (25 ปี ซีไรต์ รวมบทวิจารณ์คัดสรร, 2547 : 756) (เน้นโดยผู้วิจัย)

เรื่องสั้นของนิคม ในระยะ 2510 – 2516 แสดงอำนาจของธรรมชาติสองด้าน คือ ด้านที่ก่อกลุ่และด้านที่เป็นปฏิปักษ์ต่อคน เริ่มจาก “คนบนต้นไม้” (2510) แสดงความปรวนแปรของธรรมชาติหรือความผันผวนของฤดูกาล ทั้งฝนทั้งช่วงและอุทกภัย ซึ่งแต่ก่อนไม่มีให้เห็น ดังคำบรรยายปัญหาที่อยู่เหนือการควบคุม และกระทบต่อชาวนาอย่างรุนแรงว่า “ขณะนี้ เป็นช่วงปลายเดือนกรกฎาคม ซึ่งฝนควรจะตกชุก แต่อากาศกลับแห้งแล้ง ทำให้ข้าวในนาของเขาเสียหาย...” (10)

ในเรื่อง “ศึก” (2514) ผู้แต่งใช้ฉากความน่ากลัวของธรรมชาติเน้นการต่อสู้กับตัวตนภายในของตัวเอก โดยเฉพาะความคิดชั่วร้าย ในฉากการเดินทางยามน้ำเหนือบ่าเมื่อลุงบุญปลุกบรรทุกข้าวเปลือกลงเรือไปขาย ต้องเจอไม้ซุงหนุ่เนื่องซิดกราบเรือทั้งสองข้าง แม้พยายามดันซุงออกไป ก็กลับเสียหลักหล่นลงน้ำ ฉากสายน้ำและท่อนซุงปรากฏอยู่เป็นระยะๆ ดังคำบรรยายของ ผู้แต่งว่า

น้ำเหนือบ่ารุนแรง ชุ่นซุ่นเป็นสีน้ำตาลเข้ม พัดพาเอาสิ่งต่างๆ ไหลลิว ล่องลงใต้ ฟองน้ำลอยฟองเป็นกลุ่มก้อนเกิดจากดินทรายบนตลิ่งถูกเซาะพัง ต้นไม้ ต้นหญ้าตลอดจนต้นไม้ที่เกาะกันแน่นเป็นซุ่มโต รากซี่ฟ้าเอียงกระเท่เร่ ลอยคว้างคว้างไปอย่างไม่มีจุดหมาย

สิ่งสะกดติดตามผิวน้ำเขี้ยวกรากอีกอย่างหนึ่ง คือ ไม้ซุงทั้งเล็ก ๆ และใหญ่ ทั้งที่ผูกเป็นแพและกระจัดกระจายอยู่โดดเดี่ยวลอยเปะปะ ปนเปแลดูสลอน (33)

ไม้ซุงที่ลอยเต็มแม่น้ำมากมายผิดปกติ ฟองความเห็นแก่ตัวของพ่อค้าที่ทำลายป่าไม้เพื่อผลประโยชน์ส่วนตน ซึ่งดูจะเพิ่มขึ้นตั้งเห็นได้จากความฉุนของปาน ตัวละครที่เดินทางไปกับลุงบุญปลุก ว่า

... ทำไมซุงจึงลอยเปะปะมากมายผิดปกติเช่นนี้ โรงเลื่อยทุกแห่งจะจ่ายเงินให้คนที่จับซุงที่ตีตรา หรือไม่ตีตราไปส่งตันละยี่สิบถึงยี่สิบห้าบาท แต่คราวนี้ท่อนซุงลอยล่องอย่างไม่เป็นกระบวนปราศจากคนควบคุม ปานมองดูมันไหลตามกันมาตลอดเวลาบนผิวน้ำที่ทอดไกลสุดสายตา (38)

การตั้งคำถามของตัวละครที่ว่า “ทำไมซุงจึงลอยเปะปะมากมายผิดปกติเช่นนี้” เชื่อมโยงถึงไม้ซุงที่ “ตีตรา” ซึ่งหมายถึงไม้ที่ได้รับสัมปทานอย่างถูกต้องตามกฎหมาย และไม้ซุงที่ “ไม่ตีตรา” วิเคราะห์ได้ว่าเป็นไม้ที่ลักลอบตัด ดังนั้น การที่ “ท่อนซุงลอยล่องอย่างไม่เป็นกระบวน...มันไหลตามกันมาตลอดเวลาบนผิวน้ำที่ทอดไกลสุดสายตา” แสดงถึงปริมาณของต้นไม้ที่ถูกทำลายทั้งที่ถูกกฎหมายและลักลอบอย่างมากมาย ซึ่งว่าการสูญเสียทรัพยากรธรรมชาติที่ทำลายสภาพปกติของดินฟ้าอากาศ มีเหตุมาจากกลุ่มนายทุนที่ได้รับสัมปทานป่าไม้อย่างถูกต้องตามกฎหมาย และยิ่งอาศัยความหละหลวมของกฎหมาย ลักลอบทำลายทรัพยากรของชาติอย่างไร้สำนึกด้วยความโลภ

นิคมชี้ว่า ภัยธรรมชาติเป็นข้อจำกัดภายนอกที่กระทบต่อการดำเนินชีวิต ส่วนธรรมชาติภายในที่เป็นข้ออ่อนด้อยบางประการ เช่น ความกลัว ความเห็นแก่ตัว ความไม่รู้เท่าทันชีวิต เป็นสิ่งที่สร้างปัญหาแก่บุคคลและผู้อื่น ดังความโลภของสีเท็ม ในเรื่อง “ศึก” นี้ ความต้องการเงินเพื่อจะหนีไปอยู่ต่างจังหวัดกับเพื่อนทำให้เขาคิดแยงเงินที่ลงทุนปลูกมีติดตัวมาซื้อสินค้า แม้อาจต้องทำร้ายแกถ้ามีการต่อสู้กัน แต่สำนึกที่ว่าแกเป็นผู้ซึ่งรักและเลี้ยงดูเขาเหมือนลูกของตน ก็ทำให้ สีเท็มต้องต่อสู้กับศึกภายในอันเกิดจาก ความโลภของเขา นิคมใช้ความกลัวจะเข้าเป็นสัญลักษณ์ของความสำนึกต่ออำนาจความโลภที่จะจุดสีเท็มลงสู่หายนะ ความทุกข์ทรมานอย่างหนักหน่วงจบสิ้นลง เมื่อเขาถูกซุงหนีบข้อเท้าแล้วกล้าตัดข้อเท้าของตัวเองเพื่อให้หลุดพ้นขึ้นมาได้ เขาบอกลุง บุญปลูกว่า “ตะเข้ไม่มีแล้ว...” และ “ผมฆ่ามันเอง” (จะวิเคราะห์ในบทต่อไป) นั่นหมายถึง การเผด็จอำนาจกิเลสด้วยความกล้าหาญของตนเอง

ในแง่ที่คนเราหวั่นไหวต่อความกลัว น้อม ใน “เช้าวันหนึ่ง” (2512) กลัวงูเหลือมตัวใหญ่ที่เข้ามากินห่าน จนยอมให้สามีเอางูใส่แพลอยน้ำไป สังเกตได้ว่าน้อมกลัวงูเหลือมตามความเชื่อฝังใจในวิถีชีวิตพื้นบ้าน ภายหลังที่น้อมดำงูไปด้วยความโกรธระคนเสียตาย งูก็สำรอกห่านออกมา น้อมกลับตกใจจนต้องให้ลูกไปเรียกสามีมา ยิงสามีและลุงแมนเพื่อนบ้านลง ความเห็นว่า งูเหลือมที่กินห่านตัวนี้ “ไม่ธรรมดา” เพราะงูตัวๆ ไปต้องกลัวห่าน น้อมก็ยิ่งเกรงกลัวภัยที่อาจเกิดกับตน และถามหาหนทางที่จะแก้ไข เมื่อถูกแนะนำให้ขอขมา น้อมก็ไม่รอช้า รีบขึ้นเรือนจุดธูป “อย่าได้โกรธเคืองฉันเลย” หล่อนพึมพำเบาๆ “ห่านนั้นนะ อยากรินก็รินไปเถอะ ไม่มีใครว่าอะไรแล้ว” (23) แต่พอติดลักเพื่อนบ้าน ออกความเห็นว่างูตัวใหญ่น่าจะลอกหนังขายได้คุ้มค่าห่าน ไม่น่าปล่อยไปเลย น้อมก็บ่นเสียตายและกล่าวโทษสามีที่ตัดสินใจปล่อยงู

ไปเสีย ทั้งที่ขณะเกิดเหตุนุ่มมิได้ทักท้วง มิหนำยังเชื่อและทำตามโดยง่าย คำพูดของนุ่มที่แสดงอารมณ์ต่างๆ กัน ปรากฏดังนี้

“อ้ายหน้าด่าน” เธอแผดเสียง “ตายอดตายอยากมาจากไหน ถึงได้มาชโมยท่านเขากิน” (21)

.....

“อย่าได้โกรธเคืองฉันเลย” หล่อนพึมพำเบาๆ “ท่านนั้นนะ อยากรินก็รินไปเถอะ ไม่มีใครว่าอะไรแล้ว” (23)

.....

“น่าเสียดาย” ทิดลักพูด “ไม่น่าปล่อยไปเลยถ้าลอกหนังชายก็ได้หลายสิบบาทคงคุ้มค่าท่านสบาย”

“ฉันก็ว่าอย่างนั้น” นุ่มพูด “แต่พ่ออ้ายทุนนะซิ มันนำโมโห เสียท่านไปตัวหนึ่งแล้วยังปล่อยไปอีก” (24)

ปฏิบัติการทางอารมณ์ของนุ่มที่ห้วนโหดและซัดกันเอง สะท้อนความคิดตามสัญชาตญาณและความคิดที่สั่งสมมาในวิถีชีวิต สังเกตได้ว่า ขนาดอันใหญ่โตของงูเหลือมทำให้นุ่มกลัว ข้าเมื่อเธอตำมันแล้วมันสำรอกท่านออกมา นุ่มก็ตกใจจนให้ลูกไปเรียกพ่อมา เธอตีความปฏิบัติการของงูว่า “เขาฟังภาษาคนรู้เรื่อง” ข้ออ้างว่าตนไม่รู้ว่างูฟังภาษาคนรู้เรื่อง เป็นข้อแก้ตัวของเธอ ที่เปลวไปลวงละเมิดู ด้วยการ “ตำจนเขาโกรธ” แสดงว่า นุ่มพร้อมจะเชื่อว่า งูเป็นสิ่งที่มีความฉลาดอยู่แล้ว อย่างไรก็ตาม ความรู้สึกเสียดายท่าน ความโกรธที่เป็นต้นเหตุการสูญเสีย และการยอมรับว่างูเป็นงูเจ้าตามความเห็นของลุงแมนและสามี ซึ่งกระตุ้นความกลัวที่มีอยู่แล้ว เป็นความขัดแย้งในสภาวะอารมณ์ของนุ่ม โดยไม่ได้เสแสร้งและเจ้าตัวก็ไม่สามารถแยกแยะได้

นิคมแสดงว่าวิธีคิดเป็นสิ่งกำกับพฤติกรรม วิทย์ในเรื่อง “ความเปลี่ยนแปลง” (2514) หวังรางวัลที่ 1 สามพันบาท หากนกของเขาชนะแข่งบิน การลงทุนสร้างกรงและเลี้ยงดูนกเป็นอย่างดี แสดงถึงความมุ่งมั่นของเขาที่พยายามสร้างสิ่งปลูกสร้างให้เทียบเคียงธรรมชาติ คล้ายทะนงตนว่าควบคุมธรรมชาติได้ เขาไม่ได้เฉลียวใจว่า การกักขังเป็นการฝืนธรรมชาติของนก การที่นกหลายตัวที่เลี้ยงไว้หายไปทีละตัว ย่อมชี้ว่าการเลียนธรรมชาติ มิใช่หนทางที่ถูกต้อง นอกจากสร้างกรงนกที่กว้างขวาง เพียบพร้อมด้วยอาหารแล้ว วิทย์ยังดัดแปลงธรรมชาติ ดังคำบรรยายถึงนกแข่งว่ามี “ชนปีกที่แต่ใหม่ ซ่อนกันอย่างเป็นระเบียบ ขนเส้นที่ไร้ประโยชน์ถูกขลิบออกและตรงที่จำเป็นจะถูกต่อเติมด้วยขาว เพื่อให้มันบินได้คล่องแคล่วและ

เพิ่มความเร็ว” (50) (เน้นโดยผู้วิจัย) การกระทำของวิทย์เป็นการกระทำที่ปราศจากความสำนึกในคุณค่าของธรรมชาติ พฤติกรรมของเขาแสดงความเห็นแก่ตัวและขาดความเคารพต่อความจริง อาจเป็นไปได้ว่าทำตามที่นักแข่งนกทำอยู่โดยปกติ วิทย์จึงเป็นตัวแทนของคนเหล่านี้

นอกจากวิทย์ดูแลเอาใจใส่ที่อยู่อาศัยและอาหารแล้ว เขายังคอยสอดส่อง กันท่าและไล่ตีสุนัขในบ้านที่เข้าใกล้นก คำสวดและการไล่ตีหมาแสดงความหยาบกระด้างในจิตใจของเขา เมื่อนกบินกลับมาถึงกรง มันตรงไปที่อ่างน้ำด้วยความหิว วิทย์กลับรีบเข้าไปตะครุบจนมันตกใจและบินหนีจนบอบช้ำและขาหัก หลังจากนกพลาดรางวัล เขาก็มีพฤติกรรมต่างจากเดิมอย่างสิ้นเชิงคือ โยนนกเข้ากรงโดยไม่ปิดประตู ทิ้งให้มันนอนซึมโดยปราศจากน้ำและอาหาร(55 – 56)

การที่วิทย์ไม่สนใจนก ซึ่งประสพชะตากรรมเพราะการกระทำของเขา ชี้ว่าเขาขาดความรับผิดชอบ หลังจากนั้นเขาเห็นความพิการของนกที่กระโดดหาอาหารเขาเดียวว่าเป็นเรื่องขบขัน ความเห็นแก่ตัวและความไม่รับผิดชอบต่อเขา สร้างหายนะแก่ชีวิตอื่นอย่างน่าสลด ความบกพร่องด้านจริยธรรมของมนุษย์ ความโหดร้ายของการคุกคามชีวิตสัตว์ตัวเล็กๆ นั่นคือการวิจารณ์ธรรมชาติของมนุษย์ในส่วนบกพร่องเพื่อเรียกหามนุษยธรรมซึ่งถูกทำลายไป

นอกจากข้ออ่อนด้อยอันได้แก่ ความกลัว ความเห็นแก่ตัว และความโลภ จะสร้างปัญหาแล้ว วิทย์ก็ยังมี ความเขลาหรือความไม่รู้เท่าทันอันเป็นข้อบกพร่องอีกอย่างหนึ่ง ความพินาศเพราะความเขลาซึ่งปรากฏในเรื่อง “มากับลมฝน” (2512) ซึ่งชี้ว่า มนุษย์ไม่สามารถตัดขาดจากสังคมได้ ตัวเอกเป็นชายหนุ่มผู้ต่อต้านชีวิตในสังคมเมืองและปลีกตัวมาอยู่ในชนบท เพราะอยากหลีกเลี่ยงหนีความวุ่นวาย ชีวิตที่ไกลผู้คนสำหรับเขามีส่วนดีที่ “ไม่ต้องถูกรุมเร้าด้วยปัญหาเก่าซ้ำซาก เขาคิดอัดใจกับท่าที พฤติกรรมและค่านิยมแบบต่างๆ ของคนในเมือง เมื่อปลดตัวออกจากมันได้ เขารู้สึกปลอดโปร่ง และอิสระ” (26) ความคิดปฏิเสธสังคมและไม่เห็นประโยชน์ของการอยู่ร่วมกันของมนุษย์เกิดขึ้นตั้งแต่เป็นนักศึกษา ดังที่เขาเคยพูดว่า

“ความวุ่นวายทุกวันนี้ ล้วนเกิดจากค่านิยมและความเคยชินผิดๆ มนุษย์จับกลุ่มเป็นสังคม สร้างกติกาเรื่องความดี ความเลว ความถูก ความผิดขึ้น เพื่อปลอบประโลมตัวเอง และประณามผู้อื่น ถ้าแยกมนุษย์ออกจากกัน ก็จะไม่มีปัญหาอย่างนี้” (26 – 27)

การที่ตัวละครคิดว่า ถ้า “แยกมนุษย์ออกจากกันก็จะไม่มีปัญหาอย่างนี้” นับเป็นความเข้าใจผิดและขัดแย้งกับความเป็นสัตว์สังคมของมนุษย์ ดังเห็นได้ว่า เมื่อถูกงูกัด เขาต้องตายอยู่ตามลำพัง ถึงแม้อยากให้คนมาช่วยก็ดูจะสายเกินไป วิเคราะห์ได้ว่า การยึดมั่น

ในอุดมการณ์ที่ตัดขาดจากความเป็นจริงอย่างสุดโต่ง เป็นปัญหาอย่างหนึ่งของมนุษย์ อีกทั้งการปฏิเสธสังคมก็ไม่ใช่ทางออกของปัญหา แต่เป็นวิธีการของคนที่ไม่รู้เท่าไม่ถึงการณ์มากกว่า

ความไม่รู้เท่าทันความจริงของตัวเองเป็นความบกพร่องของมนุษย์ เขาเข้าใจผิดว่าจะมีความสุขเมื่อปลีกตัวมาอยู่คนเดียวท่ามกลางธรรมชาติ แต่การอยู่คนเดียวกลับทำให้เขารู้สึกเปล่าเปลี่ยวอย่างรุนแรง (28) นั่นแสดงว่าเขาหลีกเลี่ยงไม่พ้นธรรมชาติภายในของมนุษย์ โดยเฉพาะความต้องการเพื่อน ต้องการความปลอดภัย การไม่เข้าใจความต้องการของตนเป็นที่มาของปัญหาด้วย อันที่จริงการอยู่ท่ามกลางธรรมชาติทำให้มนุษย์มีโอกาสตรวจสอบและทำความเข้าใจจักตัวตนในส่วนลึก แต่เขาได้มุ่มม่นค้นหาค้นหาตัวเองเพราะเขาเชื่อมั่นว่าปัญหาทั้งหมดเกิดจากผู้อื่นและสังคม

ความไม่เข้าใจตัวเองเป็นสิ่งเดียวกับความไม่เข้าใจระบบธรรมชาติ กล่าวคือ ถึงเขาชื่นชอบธรรมชาติ เพราะธรรมชาติ “...ดงาม...ร่มรื่น ผิดกับในเมืองที่ขุมนุ่นวายและอีกทีก” (26) แต่เขาไม่ได้เรียนรู้ระบบธรรมชาติและการดำรงอยู่ของสัตว์เลย เมื่อเขาเห็นงูกับพังพอนสู้กัน เขาก็ตัวนสรูป สิ่งที่เขาคิดคือ “ช่างโง่งแท้ๆ” และ “อยู่อย่างสงบต่างคนต่างหากินมีความสุขดี ไม่ชอบ ต้องมาเข่นฆ่ากันให้เดือดร้อน ทำไมต้องกัดกันด้วยนะ” (28) เขาขาดความเข้าใจว่า การต่อสู้เป็นกฎธรรมชาติตามสัญชาตญาณการเอาตัวรอดของสัตว์ แต่มนุษย์มีวัฒนธรรม ซึ่งอาจปรับเปลี่ยนสัญชาตญาณให้เป็นการสร้างสรรค์ได้ ขณะที่ตัวเอกรังเกียจการเบียดเบียนของมนุษย์ และมองการต่อสู้ของสัตว์ว่าเป็นสิ่งเลวร้าย เขากลับหาความสุขด้วยการตกกบ ซึ่งเป็นการเบียดเบียนทำร้าย ที่ไร้เหตุผลเสียยิ่งกว่าการต่อสู้ของสัตว์ ความขัดแย้งระหว่างความคิดกับการกระทำของตัวละครจึงเป็นเรื่องที่น่าเย้ยหยัน

เมื่อถูกัดเขา เขาฉงนว่า “ทำไม ทำไมมันต้องมากัดฉันด้วย” (29) การตั้งคำถามของเขาคลายเป็นการทวงถามความยุติธรรมเพราะเขาไม่ได้ทำร้ายงูก่อน ความเจ็บปวดและความกลัวตายทำให้เขาหวังจะให้ “มีใครสักคนผ่านมาพบ” เพื่อพาไปหาหมอในหมู่บ้าน เพราะบรรดาสัตว์ เช่น มด นก ลูกเขียด “...มันไม่มีที่ท่าจะสนใจเขาเลยแม้แต่หน่อย...” (30) แม้เขาพยายามต่อสู้เพื่อพุงร่างเพื่อกลับหมู่บ้านแต่พิษงูแล่นเข้าสู่ร่างกายอย่างรวดเร็วและเขาก็เสียชีวิตก่อนตายเขานึกถึงงู พังพอน เพื่อน และรำพึงว่า “...เดี๋ยวนี้มีแต่ฉันอยู่ที่นี่คนเดียว...” (30-31) แสดงว่า ตัวละครเริ่มตระหนักถึงการอยู่ร่วมกันเป็นสังคมเพื่อช่วยเหลือกัน การเรียนรู้ด้วยตนเองของตัวละครที่ต้องแลกกับชีวิตก็เป็นสิ่งที่เตือนสติผู้อ่านได้

จะเห็นว่าในจุดนี้ นิคมเห็นแย้งกับคนยุคแสวงหาที่มักแปลกแยกกับสังคม โดยชี้ว่า การหลีกเลี่ยงปัญหาหรือปฏิเสธสังคมมิใช่ทางออกของปัญหา เพราะปัญหาอยู่ที่ปัจเจกบุคคลด้วย โดยเฉพาะการยึดมั่นความคิดของตนโดยไม่คำนึงถึงสภาพจริงของสังคม แต่กระนั้นผู้แต่งก็คาดหวังว่าผู้อ่านจะเข้าใจชีวิตและแสวงหาหนทางเพื่อปรับตัวเข้ากับผู้อื่น

ความตายเป็นส่วนหนึ่งของกฎธรรมชาติ แต่น้อยคนนักที่จะยอมรับความตาย โดยเฉพาะเมื่อไม่รู้ว่ามาถึงเมื่อใด ความไม่รู้ของมนุษย์ในข้อนี้เองทำให้มนุษย์แสวงหาวิธีการดำรงตนอยู่เหนือธรรมชาติ เอาชนะความเจ็บ ความตาย โดยปราศจากความรู้ที่แท้จริง ดังปรากฏใน “ต้นทาง” (2516) สำเร็จไม่ยอมฝากกระสุนปืนออกจากร่างกาย เพราะเชื่อว่ากระสุนนั้นจะทำให้หนังเหนียว นั่นคือวิธีเดียวที่จะช่วยให้ทนทานต่ออันตรายจากมิถุนาชีพซึ่งคุกคามชีวิต และทรัพย์สินของผู้คนอยู่เสมอ สำเร็จเชื่อว่าถ้าหนังเหนียวจะรอดตาย แต่จะได้ภาวะเหนือธรรมชาติก็ต้องเสี่ยงต่อความตายเสียก่อน การปล่อยให้ลูกปืนอยู่ในร่างกาย จึงเท่ากับ “ความเป็นอมตะกับความตายของเขา มันเป็นสิ่งเดียวกัน” (91) หมายความว่า วิธีการสร้างอำนาจของมนุษย์เพื่อเอาชนะกฎธรรมชาติกลับกลายเป็นการเสี่ยงต่อการทำลายชีวิต

เห็นได้ว่า ถึงแม้ธรรมชาติอาจจะจะเป็นปฏิปักษ์ต่อมนุษย์แต่มนุษย์ก็ต้องรู้จักธรรมชาติไม่น้อยกว่ารู้จักตนเอง การแก้ปัญหาด้วยการฝืนธรรมชาติก็ย่อมเป็นที่มาของความพินาศซึ่งแพร่ กระจายอยู่ทั่วไป ดังที่เยื่อนกล่าวไว้ว่า “คนที่กำลังหาอมตะแบบนี้ มีทั้งในป่า ในเมือง ในบริษัทธุรกิจ ในสนามรบ ในรัฐสภา” (91)

3.1.4 ความขัดแย้งในชีวิต

นิคมแสดงว่า ความขัดแย้งซึ่งเป็นปัญหาของบุคคล มีทั้งความขัดแย้งภายในจิตใจและความขัดแย้งกับผู้อื่น ความขัดแย้งภายในของมนุษย์เป็นการต่อสู้ของสำนึกไม่ดีกับความอ่อนแอ ขณะที่ผู้อ่อนแอมักพ่ายแพ้ต่อปัญหาและต้องเผชิญชะตากรรมที่ชวนสลด แต่ผู้แข็งแกร่งสามารถยืนหยัดต่อสู้ปัญหาอย่างมีศักดิ์ศรี

ใน “ศึก” (2512) สีเทิ้ม เป็นตัวละครที่แสดงความขัดแย้งภายในจิตใจได้อย่างชัดเจน สีเทิ้มอาศัยอยู่กับลุงบุญปลุกซึ่งเป็นเพื่อนพ่อของเขา ลุงบุญปลุกมีอาชีพทำนา สีเทิ้มมักประพฤติตนนอกกลุ่มนอกลู่นอกทาง เป็นนักเลง “ล็กเล็กขโมยน้อย...ร่วมกับเพื่อนเข้าปล้นชาวบ้านตลอดจน...ยิงกันในวงไฟ” (41) และเพิ่งพ้นโทษจำคุกออกมา เขาตั้งใจจะเลิกสิ่งไม่ดีหลายครั้ง แต่ก็กลับไปประพฤติอย่างเดิมอีก หลังออกจากคุกเขาขยันเอาการเอางาน ช่วยชนข้าวลงเรือและเดินทางไปขายข้าวกับลุงบุญปลุก ระหว่างเดินทางเขาทบทวนตัวเองและอยากเป็นคนดี แต่พอนึกถึงค่าชวไปต่างจังหวัดของเพื่อน เขาคิดแยงเงินลุงบุญปลุก นิคมใช้กระแสสำนึกของตัวละครแสดงการขัดเคี่ยวระหว่างสองความคิดอย่างเข้มข้น การต่อสู้ภายในจิตใจทำให้เขารู้สึกคล้ายได้ยินจระเข้ฟาดหางอย่างรุนแรง ขณะเดินทางน้ำเหนือไหลบ่าแรงเรือเข้าฝั่งไม่ได้เพราะมีไม้ซุงเข้ามาชิดกราบเรือ ลุงบุญปลุกค้าซุงแล้วสิ้นไถลตกล้ำน้ำจมน้ำได้แพ พอโผล่มาก็มีแพซุงชนาบแก้ว สีเทิ้มกระโจนไปช่วยจนแกขึ้นบนแพได้ ส่วนเขาพยายามตามขึ้นมาทีหลังแต่ขาข้างหนึ่งถูกแพหนีไป คนบนเรือพยายามช่วยทุกวิถีทางแต่สายน้ำเชี่ยวกรากและซุงหนุนเนื่องมา เมื่อเรือใกล้ล่มโค้งน้ำเขาตัดสินใจฟันข้อเท้าตรงที่ถูกหนีบเพื่อไม่ให้เรือชนตลิ่ง การเสี่ยงชีวิต การ

เอาชนะความคิดชั่วร้ายที่จะฆ่าความเป็นคนของเขา แลกกับความเจ็บปวดอย่างกล้าหาญนี้ แสดงคุณค่าของมนุษย์อย่างสำคัญ

ส่วนใน “คนดำน้ำ” (2514) นิคมได้แสดงความขัดแย้งของคนถือฉมวก ระหว่างความเชื่อมั่นในวิถีทางของตนกับความคาดหวังผลสูงสุด เขาเลือกใช้ฉมวก โดยคิดว่าเมื่อรอให้เห็นปลาชัดๆ ก็จะแหงได้ปลาขนาดที่ต้องการ สำหรับเขาวินิจฉัยดีกว่าการตกเบ็ดซึ่งเป็นการเดาสุ่มและไม่ได้ใช้ความสามารถ อาศัยแค่ความบังเอิญ ส่วนคนเลี้ยงผักบุงในความคิดของเขาก็เป็นผู้ประกอบอาชีพที่ “ง่ายเกินไปไม่ต้องคิดอะไรเลย” คนถือฉมวกลืมนึกว่าตนก็ได้แต่เงื่อนฉมวกค้างอยู่และไม่ได้แหงสักที ความหวั่นไหวของเขาเกิดขึ้นเมื่อคนดำน้ำมาถึงและกระทำเสมือนรู้ว่ามามีสิ่งมีค่าอยู่ในบึง ซึ่งต้องหาให้พบ จึงดำอยู่นานไม่โผล่ขึ้นมา คำพูดของคนถือฉมวกที่ตอบคำถามคนตกเบ็ดก่อนหันหลังกลับ บ่งบอกว่าเขาเกรงจะเสียหน้าถ้าคนดำน้ำ “ถือทองหรือเพชรก้อนเบ้อเรื้อขึ้นมาจากน้ำ” เท้ากับการเล็งผลเลิศของเขาทำลายความมั่นใจของเขาเอง จากที่เห็นว่าวิธีการของตนดีที่สุดกลายเป็นความไม่แน่ใจแล้วจึงล้มเลิกการค้นหา ความขัดแย้งดังกล่าวทำให้เขาเลือกเดินทางกลับไปโดยไม่แน่ใจว่าถ้ากลับมาอีก “จะมีประโยชน์อะไร... มากี่มีค่าเหมือนไม่ได้มา ผมก็ยังไม่แน่ใจว่าจะใช้ฉมวกดีหรือดำน้ำดี ผมยังงงอยู่” (77)

หากจะตีความตัวละครว่าเป็นตัวแทนของผู้ที่ยึดถือวิธีการต่างกันในการค้นหาสิ่งมีค่าในชีวิต คนถือฉมวกจัดว่าเป็นผู้มีความคิดเชิงวิจารณ์สูงกว่าคนอื่น ๆ ในที่นั้น แต่เขากลับมีความหวั่นไหวมากที่สุดจึงไม่อาจทนดูความสำเร็จของคนดำน้ำ เมื่อยกพฤติกรรมของคนเหล่านี้มาเทียบกันก็จะเห็นว่าคนถือฉมวกเป็นคนที่ลังเลมากที่สุด ดังนี้

ทำไมคุณไม่ใช่เบ็ดอย่างผม มันสะดวก เบาแรงกว่า แถมยังปล่อย
อารมณ์ได้ด้วย

ขอบคุณ คนถือฉมวกพูด ผมไม่ชอบทำอะไรแบบเดาสุ่ม เพียงแต่
หย่อนสายเบ็ดลงในน้ำแล้วนั่งรอ ไม่มีทางเลือกได้ว่าจะเอาปลาชนิดไหน
มันแล้วแต่ว่า มีปลาอะไรมาติด ไม่ว่าตัวเล็กตัวใหญ่ก็ต้องเอา จะได้
หรือไม่ขึ้นอยู่กับความบังเอิญ ไม่ใช่ความสามารถ

แต่ต้องรู้เหมือนกันนะ คนตกเบ็ดพูด จะต้องชำนาญ ตั้งแต่เลือก
เหยื่อเกี่ยวเบ็ด หาบึง ดูความลึกของน้ำ แล้วยังตอนตวัดคันเบ็ดที่ปลากิน
โอ้ยสารพัดแหละ ไม่เหมือนของคุณ นอกจากมือข้างที่ถือฉมวกนั้นแล้วก็
ไม่ได้ใช้อะไรอีก ไม่ต้องรู้อะไรด้วยซ้ำ

แหงฉมวก คุณจะต้องเข้าใจให้มากที่สุด คนถือฉมวกพูด ไม่ใช่สักแต่
แหงเอา แหงเอา แต่จะแหงเฉพาะปลาที่เลือกแล้ว ผมไม่สนใจพวกปลา
หมอ ปลากระตี่ ผมจะแหงเฉพาะตัวใหญ่ๆ เท่านั้น คุณไม่คิดบ้างหรือ
คนตกเบ็ดพูด การใช้ฉมวกมันทำให้ประสาทเครียด เหมือนโบหน้าคุณ

นั่นแหละ มันเหนื่อยเกินไป และไม่เคยเห็นผล มาใช้เบ็ดดีกว่า มันไม่เปลืองแรงมากนัก ใช้ความเยือกเย็น เท่ากับพักผ่อนไปด้วย

แต่ฉันว่าเลี้ยงผักบุงดีกว่า คุณจะไม่มึนงงเลย หญิงเลี้ยงผักบุงพูด ไม่ต้องทบทวน การเลี้ยงผักบุงกำลังเป็นที่นิยมนะ

นั่นเป็นอาชีพของคุณคนถือฉมวกพูด ผมไม่ทำหรอก มันง่ายเกินไป ไม่ต้องคิดอะไรมากเลย

ง่ายเกินไปหรือ คนตกเบ็ดตะโกนเสียงดังด้วยความไม่พอใจ ผมว่าคุณยังใช้เบ็ดไม่เป็นเสียด้วยซ้ำ ดีแต่วางท่า ถามที่เถอะ อ้ายที่เงื่อง่าอยู่นั้น คุณเคยแทงลงไปสักทีแล้วหรือยัง

ผมจะไม่แทงจนกว่าจะแน่ใจ ผมไม่เดาสุ่มแบบซุ่มๆ คนถือฉมวกพูด แม้จะยังไม่มีโอกาส แต่ผมก็ปลื้มใจ ถ้าแทงเหมาะๆ ตรงที่หมายสักครั้ง ไม่ใช่เดาสุ่มแบบหย่อนสายเบ็ด ผมไม่ต้องการทำอะไรเลื่อนลอยไม่มีที่หมาย การแทงฉมวกเป็นงานที่จริงจังและต้องคอย

แล้วเมื่อไหร่จะได้แทงสักทีละ หญิงเลี้ยงผักบุงถาม ไม่ต้องเงื่ออยู่อย่างนั้นจนแก่ตายไปหรือ คุณทนได้ไม่นานหรอก ถึงคุณจะแข็งแรง อีกไม่นานก็เมื่อย แล้วเลิกไปเอง น่าจะเลิกคิดเรื่องแทงฉมวกแล้วหันมาสนใจเรื่องผักบุงดีกว่า คุณต้องทำได้แน่ๆ ไม่น่าปล่อยเวลาให้ผ่านไปเปล่าๆ ผักบุงขยายเร็ว มันแตกยอดแตกใบทุกๆ นาที ถ้าเลี้ยงผักบุงเวลาทุกนาทีของคุณจะมีราคานะ (68 - 69)

ความหวั่นไหวของคนถือฉมวกน่าจะตีความได้ว่า เป็นเพราะไม่แน่ใจต่อสิ่งที่ตนกระทำว่าจะได้ผลตอบแทนสูงสุดหรือไม่ พฤติกรรมของคนถือฉมวกนี้ก็เปรียบเสมือนผู้ใช้อำนาจเพื่อประโยชน์ ถึงแม้จะจดจ่อกับผลประโยชน์ แต่ที่แท้แล้วก็ไม่ได้ใช้อำนาจอย่างแท้จริงและไม่ได้รับผลประโยชน์อย่างที่หวัง หากเปรียบเป็นสังคม เขาก็ไม่รู้จักสังคมเลย จึงเพียงแต่ใช้สายตาที่ผิวเผินและอำนาจในมือที่ไร้ประสิทธิภาพ

3.1.5 ค่านิยมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อคุณค่าของชีวิต

นิคมได้แฝงทัศนะว่า การฝากความหวังไว้กับสิ่งเหนือธรรมชาติ โดยไม่คิดจะพยายามด้วยตนเองไม่ใช่ทางออกที่เหมาะสมและน่าชื่นชม ดังปรากฏใน “เช้าวันหนึ่ง” (2512) “ต้นทาง” (2516) และ “ฝันแล้ง” (2516)

“เช้าวันหนึ่ง” (2512) เป็นเรื่องที่แสดงว่า ความหวาดกลัวในส่วนลึกต่ออำนาจเหนือธรรมชาติอาจมาจากการปลุกฝังกันมาในวัฒนธรรม ดังบทสนทนาของตัวละคร ที่ว่า

“แปลกจริงๆ กูไม่เคยเห็น เขาว่างูมันกลัวห่าน แม้แต่ห่านมันยังไม่กล้าเข้าใกล้เลย แล้วนี่ทำไมมันเป็นเป็นอย่างนี้ได้”

.....

“...นี่มันไม่ธรรมดาแล้ว”

.....

“...น่ากลัวจะเป็นงูเจ้า อย่าไปตำว่าหรือตีเขาเขียวนะ บนตัวนั้นมีทั้งลายตี ลายขั้ว ถ้าตีถูกลายขั้วละก็ชวยเลย” แกหันไปมองหน้านุ่ม “มีใครตำเขาไหม”

“ก็ไม่ได้ว่าอะไรนี่” นุ่มพูดเสียงอ่อนในใจรู้สึกหวาดกลัว “แล้วจะทำอย่างไรดีละลุง”

“เอาใส่แพกล้วยลอยน้ำไปซิ” ลุงแมนพูด “อย่าลืมขอขมาเขาก่อนนะ แล้วหาเชือกกล้วยมาสักเส้น มันแพ่เชือกกล้วย จะได้คล้องติดแพไว้ เชือกธรรมดามัดมันไม่อยู่หรอก”

.....

นุ่มรีบขึ้นบนเรือจนจุดรูป แล้วรีบลงมาข้างล่างด้วยท่าทางง ๆ

“อย่าได้โกรธเคืองฉันเลย” หล่อนพึมพำเบา ๆ ห่านนั้นนะ อยากรินก็กินไปเถอะ ไม่มีใครว่าอะไรแล้ว” (22 - 23)

ส่วนความเชื่อเรื่องการอยู่ยงคงกระพันด้วยการเสี่ยงต่อความเจ็บปวด หรือแม้แต่ความตายก็ปรากฏใน “ต้นทาง” (2516) สำเร็จเจตนาให้กระสุนฝังตามร่างกายเพื่อให้หนังเหนียวอย่างคำเล่าลือเรื่องหนังเหนียวของกำนัน เขาเคยถูกยิงและอยากปล่อยลูกปืนไว้ในตัว แต่หมอผ่าออก เลยโกรธ พอเขาถูกเย็บอย่างบังเอิญเขากลับพอใจและแข็งขันไม่ยอมไปโรงพยาบาล เขายินดีจะรักษาตามวิถีชาวบ้าน คือการให้หมอน้ำมนต์ทาน้ำมันเสี่ยงผาให้ เย็บจนจืดแต่มอง “...ร่างสำเร็จที่นอนคว่ำบนเสื่อ แผ่นหลังเปลือยเห็นรอยกระสุนกระจาย ท่าทางสงบและพึงพอใจอยู่ต่อหน้าหมอ” (89)

ความเชื่อของสำเร็จเกิดจากสภาพบีบคั้นทางสังคมที่ขาดหลักประกันในชีวิต และถูกผู้มีอำนาจเหนือกว่าคุกคาม แต่การเลือกต่อสู้กับความไม่เป็นธรรมด้วยวิธีที่เสี่ยงเช่นนี้ขัดแย้งกับวิถีคิดในแนวพุทธศาสนา อีกทั้งการทำให้หนังเหนียวเพื่ออยู่ยงคงกระพันก็เป็นหนทางแสวงหาอำนาจมิใช่การแก้ปัญหาที่สอดคล้องกับศักยภาพของมนุษย์ เมื่อมนุษย์สร้างความเชื่อมั่นในอำนาจของตนว่าอยู่เหนือกฎธรรมชาติ คือ อยู่เหนือความตายก็ทะเล้นตนและอาจก่อปัญหาข้ามเหงผู้ที่อ่อนแอกว่า ทั้ง ๆ ที่ตนเองก็รังเกียจการถูกข่มเหงเหมือนกัน

ใน “ฝันแล้ง” (2516) นิคมไม่เพียงแต่คัดค้านความเชื่อเรื่องโชคลาภจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ แต่ยังโยงไปถึงการวิพากษ์ความเชื่อลมๆ แล้งๆ ต่อคำโฆษณาของรัฐอีกด้วย บัวคำและชาวบ้านเป็นตัวแทนของกลุ่มคนในสังคมไทยที่หลงอยู่กับความฝันเพราะความยากจน แต่คุณไม่นั่งเฉย เขาตัดฟันส่งขายในเมือง ความขัดแย้งเกิดขึ้นเมื่อคุณฝันเห็นไหบรรจุทองคำฝังอยู่ในดินสามคืนติดต่อกัน เมื่อเล่าให้บัวคำฟัง บัวคำปวกใจเชื่อและรบเร้าให้คุณไปขุดหา คุณลังเลใจเพราะกลัวเพื่อนบ้านหัวเราะเยาะ แต่บัวคำจัดแจงไปขุดเอง คุณจึงต้องตามไป ทั้งสองช่วยกันขุดอยู่นานจนเจอไหอยู่ในดิน แต่พอเปิดดู “...เห็นดินแข็งเป็นงบลมๆ วางซ้อนเรียงกันเหมือนงบน้ำอ้อย พอเตะถูกก็ป็นเป็นผง เขากอบดินออกทิ้งทีละกำ แล้วล้วงกลับเข้าไปใหม่จนกระทั่งถึงกันไห ความมือไปทั่วภายในที่ว่างเปล่า” (97)

ภาวะอารมณ์ของตัวละครที่ยินดีแล้วผิดหวังอย่างรวดเร็ว เป็นสิ่งที่น่าเห็นใจ บัวคำข่มความรู้สึก แบกจอบกลับบ้าน ขณะที่คุณนำไหไปไว้บนบ้าน แล้วหยิบขวานไปตัดฟันในป่า เรื่องทองกลายเป็นดินยังเป็นหัวข้อวิพากษ์วิจารณ์ในกลุ่มชาวบ้านที่รู้ข่าว บ้างว่าเกิดจากการไม่เคารพสิ่งศักดิ์สิทธิ์ บ้างก็อ้างถึงบุญกรรมตามวิถีชาวบ้านว่า คุณบุญไม่ถึง “...ที่นี้แกต้องหัดมืออ่อนดินอ่อน เช่นไหว้ผีสงเทวดาให้มากสักหน่อย เขาจะได้ส่งสาร ปะเหมาะเคราะห์ดี เขาอาจจะมาเข้าฝันอีก” (99) คำพูดของเพื่อนบ้านเป็นส่วนหนึ่งของความเชื่อต่อสิ่งเหนือธรรมชาติ ซึ่งดำรงอยู่ในสังคมไทย คำวิพากษ์วิจารณ์ “ไห” สร้างความวุ่นวายใจแก่คุณ เขาจึงตัดสินใจ “ตั้งขวานจากชอกเอน แล้วกระหน่ำลงไปจนสุดแรง” (99) แล้วลงจากเรือนไป “ปล่อยให้ทุกคนตะลึงอยู่กับเศษไหที่กระจายเกลื่อน บัวคำงุนงงพูดอะไรไม่ออก” (99- 100)

การทำลายไหเป็นสัญลักษณ์ของการหักล้างความเชื่อมงายที่רבกวนจิตใจ เป็นการกระทำด้วยความเชื่อมั่นในตัวเองของคุณ ขณะที่เพื่อนบ้านและบัวคำไม่เข้าใจในสิ่งที่你做และลงความเห็นว่าเป็นการกระทำที่โง่เขลาเพราะจะทำให้ไม่มีใครมาเข้าฝันอีก แต่คุณบอกว่าเขาไม่ยอมให้ใครมาเข้าฝัน ความมีเหตุผลและเชื่อมั่นในตนเองทำให้คุณมิได้หวั่นวิตกว่า การทำลายไหเป็นการลบหลู่สิ่งศักดิ์สิทธิ์จนไม่มีใครมาเข้าฝันอีก ความเชื่อมั่นที่ว่า “ช่างเถอะ ฉันไม่ยอมให้ใครมาเข้าฝัน” (101) บ่งบอกถึงการเรียนรู้ความผิดพลาดของตนเอง เมื่อบัวคำเพื่อฝันถึงชีวิตที่สมบูรณ์ หลังทราบข่าวความเจริญที่ “เขาวัว” จะเข้ามาสู่หมู่บ้าน เขาก็เตือนสติบัวคำอย่างมั่นใจว่าเขาเชื่อเรื่องช่วยตัวเอง และถ้าตื่นอยู่ก็ไม่มีใครมาเข้าฝันได้

บัวคำและชาวบ้านเป็นตัวแทนของคนซึ่งเชื่อว่าความฝันจะนำไปสู่โชคลาภ ที่คาดหวังว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์จะบันดาลให้ ขณะที่คุณได้เรียนรู้ว่า การรอคอยผลตอบแทนโดยไม่ได้ลงมือทำเองนั้นเป็นความสูญเปล่า เขาจึงเชื่อมั่นการทำมาหากิน เช่น ตัดฟันขายด้วยตนเองมากกว่าการหวังพึ่งสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และหากจะฝันก็ขอฝันด้วยตนเอง อันเป็นการเสนอทัศนะใหม่ท่ามกลางความเชื่อในคำโฆษณาเรื่องความเจริญซึ่งไม่ต่างจากความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติที่ครอบงำสังคมไทย

นอกจากนี้ ใน “ปล่อยนก” (2514) ผู้แต่งได้ชี้ให้เห็นการมุ่งทำบุญของคนที่ไม่ถึงแก่การทำบุญ การปล่อยนกเพื่อสร้างความสบายใจ กลายเป็นการสนองผลประโยชน์ของคนขายนกและเป็นบุญที่ใช้เงินแลกซื้อเอา อีกทั้งชี้ความฉาบฉวยของผู้คนที่เรียกว่า นักทัศนจร

การปล่อยนกปล่อยปลาถือเป็นการปล่อยสัตว์จากที่กักขัง หรือให้อิสระภาพ แต่หากหวังว่าจะสบายใจ ทั่วๆ ที่ทำบาปอย่างอื่นมาก่อน ก็น่าจะเป็นไปได้ยาก นอกเหนือจากไม่ได้เฉลียวใจว่า การปล่อยนก ซึ่งหมดเรี่ยวแรงและมีอาจใช้ชีวิตในโลกภายนอก จะถือเป็นการทำบุญที่แท้จริงหรือไม่ ผู้มาทำบุญขาดความสังเกตและไม่ได้เวทนาเลยที่มันถูกกักขังอยู่ “ในกรงไม้อันเล็ก ๆ มีที่วางจำกัด ให้มันหันตัวไปมา แต่ไม่พอสำหรับกระโดดโลดเต้นหรือแม้แต่องาปิก เสียงที่ร้องแหบพร่า ไม่กังวานแจ่มใส นัยน์ตาของมันเชื่องซึม” (59) กิจกรรมปล่อยนกจึงส่งเสริมการทำลายธรรมชาติของนกที่มีความร่าเริง อิสระ นกที่ถูกปล่อยออกจากกรงแต่ไม่อาจบินได้ไกล บ่งบอกว่า การปลดปล่อยมีอาจเกิดขึ้นจริงตราบเท่าที่ยังมีกรงซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของการจำกัดอิสรเสรีภาพ สภาพของนกทำให้ตัวละครชายไม่รู้สึกรู้ว่า การทำบุญดังกล่าวช่วยให้จิตใจปลอดโปร่งอย่างที่เพื่อนสาวบอก เขากลับรู้สึกอึดอัด ส่วนการอธิษฐานขณะทำบุญก็แสดงว่า ผู้ปล่อยนกหวังผลตอบแทนจากการทำบุญ การปล่อยโดยต้องกักขังเสียก่อนจึงเป็นสิ่งที่น่าเย้ยหยัน

ขณะที่มนุษย์แสวงหาวิธีการทำบุญต่าง ๆ แต่กลับละเลยเพื่อนมนุษย์ที่ตกทุกข์ได้ยาก เกิดคำถามขึ้นมาว่า ระหว่างการเข้าวัดทำบุญกับการช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ที่เป็นทุกข์ สิ่งไหนช่วยให้เป็นสุขกว่ากัน อาการปราศจากความสุขหลังปล่อยนกของตัวละครชายน่าจะกระตุ้นให้ผู้อ่านเกิดสำนึกต่อความหมายที่แท้จริงของการทำบุญ ความตัดกันของความสนุกสนานของคนหนุ่มสาวที่ไปทัศนจรกับภาพชีวิตของคนยากไร้บริเวณวัด ชวนให้คิดว่า วัดกลายเป็นสถานที่แสวงหาปัจจัยยังชีพของขอทาน วณิพก โดยคาดหวังความอยู่รอดจากการทำบุญของผู้อื่นที่มุ่งผลบุญ ต่างฝ่ายไม่ได้มีความสัมพันธ์กันอย่างแท้จริง

3.2 ศักยภาพของคน

นิคมได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับปัญหาของคนผ่านความคิดและพฤติกรรมตัวละคร ทั้งส่วนที่เกิดจากความอ่อนแอภายในและปัจจัยทางสังคมอย่างหลากหลาย แต่กระนั้น นิคมยังมองโลกในแง่ดีว่า คนมีศักยภาพในการขจัดความขลาดเขลาเพื่อดำรงอยู่อย่างรู้เท่าทันโดยการเรียนรู้ชีวิต เรียนรู้ธรรมชาติและสังคม ศักยภาพของคนที่วิเคราะห์ได้จากเรื่องสั้นของนิคม รายยาว ในช่วงปี 2510 – 2516 ได้แก่ การต่อสู้กับอำนาจฝ่ายต่ำ การเรียนรู้ ความเป็นตัวของตัวเอง และการขบคิดและการใช้เหตุผล

3.2.1 การต่อสู้กับอำนาจฝ่ายต่ำ

ใน “ศึก” (2512) นิคมได้แสดงการต่อสู้ภายในจิตใจของสีเทิ้ม ตัวละครที่มีแรงกระตุ้นจากเพื่อนให้หวนกลับไปกระทำผิด เขาต้องต่อสู้ระหว่างความต้องการเงินกับสำนึกที่

จะเลิกประพฤติชั่ว เขาพยายามสลัดความคิดฝ่ายต่ำที่จะขโมยเงินลงบุญปลูกเพื่อหนีไปต่างจังหวัดกับเพื่อน เมื่อคิดว่าอาจจำเป็นต้องป้องกันตัวหากลงบุญปลูกจับได้และแกสู้ เขาก็ไม่สบายใจ แท้ที่จริง สิ่งที่เขาต้องต่อสู้ไม่ใช่คำชักชวนของเพื่อนแต่เป็น “ความต้องการลึกลับที่แฝงอยู่เสมอ” และเขาก็แพ้มันอยู่เสมอด้วย แต่คราวนี้สีเทิ้มคิดหนักกว่าทุกคราว ดังปรากฏในบทประพันธ์ว่า

...สีเทิ้มพยายามข่มประสาท แต่ไม่อาจหลับ ความคิดที่เคยผุดขึ้นครั้งหนึ่งหวนกลับมาหลอนอีก เขารู้สึกอึดอัดกระสับกระส่าย

“อย่าไปคิดอย่างนั้น” เขาพร่ำบอกตัวเอง “เราต้องไม่ทำอย่างนั้น”

“เราต้องเคารพแก” เขาพูดกับตัวเอง “ต้องดีต่อลงบุญปลูก เราทำอย่างนั้นไม่ได้ วันพันโทชแกลงไปรับเราถึงประตูเรือนจำ แกรักเราเหมือนลูก”

.....

“เราไม่ต้องทำร้ายแกก็ได้” สีเทิ้มบอกตัวเอง “เราเอาเฉพาะเงินอย่างเดียวก็พอ” “แต่ถ้าแกสู้ละ” อีกใจหนึ่งถาม “แกไม่สู้หรอก” เขาแก้ตัว “แกต้องสู้แน่นอน” “แกมีดาบอยู่ข้างตัวด้วย” “ถ้าอย่างนั้นก็จำเป็น” ใจหนึ่งบอก “เราต้องป้องกันตัว แทงสักทีก็คงอยู่” “อย่าคิดอย่างนั้นเลยนะ” “คราวก่อนติดคุกก็เพราะเรื่องอย่างนี้ เราน่าจะเลิกได้แล้ว”

.....

“อย่างน้อยเราต้องเห็นแกพ่อ เขาอุทิศสำหรับฝากเราไว้กับลงบุญปลูกแล้ว”

.....

“เราต้องไม่ทำอย่างนั้นอีก” (40 – 41)

จิตใจของสีเทิ้มวุ่นวาย เพราะ“ความคิดเก่า” ที่เขาพยายามสลัดทิ้ง เข้ามารบกวน คราวนี้เมื่อคิดได้ว่าจะ “ต้องไม่ทำ” อย่างเดิมอีก เขาก็ยังคิดถึง “จระเข้” ด้วยความหวาดกลัว การพยายามเอาชนะความชั่วของสีเทิ้มเป็นสิ่งที่ผู้อ่านเอาใจช่วย เพราะแสดงว่าเขาไม่ใช่คนเลวร้ายเสียทีเดียว การขับเคี่ยวต่อสู้ของความคิดสองฝ่ายอย่างหนักหน่วง ชวนให้ติดตามว่า เขาจะเอาชนะความคิดชั่วร้ายได้หรือไม่ อย่างไร

ความสำนึกในบุญคุณของลงบุญปลูก ซึ่งบรรเทาความปั่นป่วนของความคิดที่ก่อตัวในจิตใจ ชี้ว่า ความกตัญญูเป็นเกราะป้องกันมนุษย์ให้รอดพ้นจากการรุกรานของอำนาจ

ฝ่ายต่ำ สีเท็มพยายามข่มความอยากที่ก่อตัวภายในใจ แต่ไม่สำเร็จ ความหวาดกลัวต่อความคิด
ฝ่ายต่ำ แสดงออกเป็นความหวาดผวาจนเพื่อนร่วมทางตกใจ แต่มีลุงบุญปลูกคอยปลอบใจ

ความขัดแย้งภายในของสีเท็มเป็นปัจจัยให้ผู้อ่านรับรู้ความรู้สึกนึกคิดของ
ตัวละครที่ทวีความเข้มข้นจนถึงจุดที่สีเท็มเข้าใจว่าตนเป็นคนอ่อนแอและต้องแก้ไขให้ได้ ดังที่ว่า

สีเท็ม ลืมตาโพลงในความมืด พยายามคิดในทางที่ดี เขาอยากให้คน
รักแต่มีจะทำตรงข้ามเสมอ เขาเกลียดมัน แต่แพ้มัน เขาอ่อนแอ
เกินไป

“คราวนี้เราต้องชนะ” สีเท็มบอกตัวเอง “เราจะไม่อ่อนแออีกต่อไป”

ไม่นานความรู้สึกอยากก็เกิดขึ้นมาอีก เขาสลัดหัว “อ้ายเซ้” เขาพูด
เบาๆ ขณะคิดถึงความโหดร้ายของจระเข้ “ออกไปให้พ้น” (42 – 43) (เน้น
โดยผู้วิจัย)

การที่เขาทำความรู้จักตัวเองและรู้ข้ออ่อนด้อยของตน นับเป็นการตั้งต้นที่
ถูกต้อง ความตั้งใจอย่างแน่วแน่ว่าจะเอาชนะความอ่อนแอ เป็นความหวังสูงส่งท่ามกลางการ
คุกคามของ “เสียงจระเข้ฟาดหางดังสนั่นในความรู้สึกตลอดเวลา” (43) อำนาจลึกลับนี้ทำลาย
ความแข็งแกร่งภายในจิตใจของตัวละครว่าจะยืนหยัดต่อสู้หรือยอมจำนน

สีเท็มเอาชนะอำนาจฝ่ายต่ำ ด้วยการช่วยลุงให้พ้นจากการถูกซุงหนุนกระแทก
เพราะเสียหลักลงในแม่น้ำ นั่นเป็นเพราะความรักอย่างแท้จริง ซึ่งเป็นเหตุให้สีเท็มถูกซุง
กระแทกเท้าจนแหลกและซุงยังตั้งเขาให้จมน้ำลงไปทีละนิด สีเท็มต่อสู้กับกระแสน้ำที่ดึงให้เขาจม
ลึกลงไป แต่กระนั้นเขาก็ยังมีสติพอที่จะตัดสินใจบางอย่าง เมื่อเรือล่องใกล้มุมโค้งอาจชนตลิ่ง
จนพลิกคว่ำได้ เขาจึงตัดสินใจ “ฟันฉับลงบนข้อเท้าของตัวเอง ตรงส่วนที่ถูกหนีบ ปากก็พร่ำ
พูดไม่เป็นจังหวะ “อ้ายเซ้” เขาตะโกน “จะมาถึงข้างน้ำอีกหรือ” (45) การกระทำของเขาสร้าง
ความตระหนกแก่เพื่อนร่วมทางอย่างยิ่ง การเอาชนะอันตรายแห่งชีวิตด้วยความตั้งใจมั่นและ
เด็ดเดี่ยว พิสูจน์ว่า สีเท็มเอาชนะความคิดชั่วร้ายของตนได้อย่างน่าชื่นชม แม้การต่อสู้ต้องแลก
กับความเจ็บปวดและการสูญเสียเท้า แต่สีเท็มได้แสดงพลังแข็งแกร่งด้วยการเอาชนะตนเองได้
อย่างเต็มภาคภูมิ

3.2.2 การเรียนรู้

การต่อสู้ของตัวละครใน “มากับลมฝน” (2512) ประสบความล้มเหลวเพราะมี
อคติปิดกั้นปัญญา ถึงกระนั้นผู้อ่านก็ได้ประจักษ์ว่าความรู้ที่เหมาะสมเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับความ
อยู่รอด ความรู้ที่สำคัญก็คือ มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติแต่ก็ต้องมีความสัมพันธ์กับมนุษย์
ด้วยกัน นอกจากนี้ใน “ฝนแล้ง” (2516) นิคมก็ได้แสดงความเชื่อมั่นต่อสติปัญญาที่จะกำหนด

วิธีการและเป้าหมายที่คนเราควรยึดถือ แทนที่จะปล่อยตนให้ล้าหลังกับความมั่งงาย ไม่ว่าจะกับสิ่งเหนือธรรมชาติหรือการพัฒนาจากรัฐ

การเรียนรู้ความหมายชีวิตเมื่อประสบอันตรายจากธรรมชาติของตัวละครใน “มา กับลมฝน” (2512) แม้จะเกิดขึ้นในวาระสุดท้ายของชีวิตก็เป็นบทเรียนสำหรับผู้อ่าน ตัวละครเอกในเรื่องนี้ปฏิเสธสังคมของมนุษย์ เพราะคิดว่าการรวมตัวของมนุษย์เป็นสาเหตุของปัญหาทั้งปวง ซึ่งเป็นการมองเพียงด้านเดียว แม้การรับรู้ในวาระสุดท้ายจะหายไป แต่ความเข้าใจดังกล่าวย้า ความสำคัญของการมองชีวิตอย่างรอบด้าน ดังที่เพื่อนของตัวละครเอกซึ่งเป็นตัวแทนความคิดผู้แต่งกล่าวถึงการดำรงอยู่ของมนุษย์ในสังคม ว่า

“ในสังคมแม้จะมีปัญหาและความบกพร่องอยู่บ้าง ผมก็ไม่เกลียดชังหรือคิดหลีกเลี่ยง เราต้องรับรู้ไว้ เพราะนั่นเป็นส่วนหนึ่งของสังคม เป็นลักษณะหนึ่งของมนุษย์ การแก้ปัญหาต้องยืนอยู่บนพื้นฐานอันนี้ไม่ใช่ฝัน เราต้องอยู่เป็นสังคม เพราะสิ่งนี้เองที่ทำให้มนุษย์มีวิวัฒนาการเหนือสัตว์อื่น ๆ” (27) (เน้นโดยผู้วิจัย)

การเผชิญปัญหาความบกพร่องของสังคมโดยไม่หลีกเลี่ยง นำไปสู่การแก้ปัญหาอย่างเข้าใจว่าปัญหาเกิดจากมนุษย์ การแก้ปัญหาจึงควรเริ่มที่ตัวมนุษย์ ซึ่งไม่อาจตัดความสัมพันธ์จากผู้อื่นได้ การเสนอความคิดในแง่ดีของผู้แต่งท้วงติงความต้องการอิสรภาพอย่างสุดโต่ง และเพื่อฝันโดยไม่คำนึงถึงสภาพจริง

การเรียนรู้จากความผิดพลาดของคุณใน “ฝันแล้ง” (2516) โดดเด่นในการแสดงคุณค่าของมนุษย์ได้อย่างน่าชื่นชม เมื่อซูดพบโหล่แล้วถูกเพื่อนบ้านวิจารณ์ต่างๆ นานา คุณได้เรียนรู้ว่าการรอคอยโชคจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นสิ่งที่เปล่าประโยชน์ เขาจึงเชื่อมั่นการทำมาหากินที่อาศัยกำลังร่างกายของตน ดังที่เขากล่าวอย่างมั่นใจว่า

“ฉันเชื่อเรื่องช่วยตัวเอง ไม่มีใครช่วยเราได้ ถ้าเราไม่ช่วยตัวเอง”

“เราคงต้องทำงานหนักมากกว่านี้อีก”

“และต้องไม่คอยแต่บนบานศาลกล่าวให้ใครเขามาเข้าฝัน” (102)

(เน้นโดยผู้วิจัย)

ความเชื่อมั่นในการสร้างทำของตนดังกล่าว เป็นโลกทัศน์ที่ยิ่งใหญ่ของมนุษย์ท่ามกลางกลุ่มคนที่ใฝ่ใจกับสิ่งเหนือธรรมชาติอย่างมั่งงาย แม้ว่าความฝันช่วยปลุกปลอบชูกำลังใจของมนุษย์ให้ดำรงอยู่ในความจริงได้ แต่การยึดความฝันเป็นสรณะโดยไม่ลงมือกระทำและ

รอยยิ้มสิ่งศักดิ์สิทธิ์ถ่ายเดียว ย่อมลดทอนศักยภาพของมนุษย์อย่างร้ายแรง ความเชื่อมั่นอย่างมีเหตุมีผลของคุณน่าจะช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจปัญหาอย่างถ่องแท้ ถึงกระนั้นการคาดหวังให้ชาวบ้านที่เชื่อต่างจากคุณตื่นขึ้นจากความหลับใหลได้ ก็ต้องเกิดจากความตระหนักของแต่ละคนด้วยตนเอง

นอกจากนี้ ใน “เช้าวันหนึ่ง” (2512) นิคมแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ (งูเจ้า) อันเป็นความเชื่อดั้งเดิมของคนชนบทอีกเรื่องหนึ่ง แม้ตัวละครหลักทั้งสาม คือน้อม สามมี และลุงแมน เป็นตัวแทนของคนในสังคมที่หลงเชื่ออย่างมกมาย แต่การสร้างตัวละครที่ดลัด ซึ่ง เป็นความจงใจของผู้แต่งที่ต้องการเสนอความคิดคัดค้านการครอบงำของความเชื่อ อันกระตุ้นให้ ผู้อ่านได้ฉุกคิด นิคมให้ทีดลัดแสดงความคิดเห็นต่อการปล่อยงูว่า “น่าเสียดาย” ด้วยเหตุผลว่า “ถ้าลอกหนังขายก็ได้หลายสิบบาท คงคุ้มค่าห่านสบาย” (24) คำพูดของทีดลัดแสดงความคิดเห็นที่ สัมพันธ์กับการดำเนินชีวิต คือ การฆ่างูเพื่อเอาน้ำไปขายมีความหมายทางเศรษฐกิจสำหรับคน ยากจนมากกว่าการปล่อยงูไป ความคิดของทีดลัดเป็นความคิดที่แปลกแตกต่างกับคนส่วนใหญ่ ในสังคมที่เน้นย้ำว่า ความคิดบางอย่างปลุกฝังให้มนุษย์กลัวอย่างไร้เหตุผล

ขณะที่เยื่อนตัวละครใน “ต้นทาง” (2516) ได้แสดงทัศนะแย้ง ท่ามกลางสังคมที่ มีความเชื่ออย่างมกมาย ดังเห็นจากสำเริง ซึ่งมีความเชื่อฝังใจที่จะมีหนึ่งเหนียวอย่างกำนันจึงล่อ ให้เยื่อนยิงตน แล้วไม่ยอมผ่ากระสุนออก เยื่อนเป็นตัวแทนของคนเมือง มีวิถีคิดที่แตกต่างจาก คนชนบท แต่เหตุการณ์ดังกล่าวก็มีได้ทำให้เยื่อนแปลกใจ เขาเห็นว่าคนที่ยอมเสี่ยงอันตรายเพื่อ จะอยู่ใต้หนทานมีอยู่ทั่วไป “ทั้งในป่า ในเมือง ในบริษัทธุรกิจ ในสนามรบ ในรัฐสภา” (91)

ผู้แต่งแสดงทัศนะผ่านเยื่อนที่ปล่อยให้คนเหล่านี้เสี่ยงกับความตาย ด้วยการ กล่าวทิ้งท้ายอย่างทอดถอนใจว่า “คนเรานี้ก็แปลก ดูเผินๆ เหมือนกับทุกคนมีทางที่จะเข้าใจ กันได้ แต่ความจริงต่างคนต่างก็มีกำแพงของตัวเอง ไม่มีใครสามารถเข้าถึงใครได้จริงๆ เลย” (92) (เน้นโดยผู้วิจัย) วิเคราะห์ได้ว่า การทำความเข้าใจกันอย่างแท้จริงไม่ใช่สิ่งง่าย การที่ มนุษย์มีอาจทำความเข้าใจกันได้เพราะแต่ละคนมี “กำแพงของตัวเอง” น่าสนใจว่ากำแพงที่ ผู้แต่งกล่าวนี้หมายถึงสิ่งใด อาจหมายถึง ความกลัว ความเกลียดชัง ความไม่ไว้วางใจ การถือ ตน ความหลง ฯลฯ

เห็นได้ว่า เรื่องสั้นของนิคมที่แสดงปัญหาความครอบงำของความเชื่อจะมี ตัวละครกลุ่มหนึ่งที่แสดงศักยภาพการเรียนรู้เพื่อกระตุ้นเตือนให้ผู้อ่านใช้ปัญญา ใช้เหตุผล ครุ่นคิดไปกับประเด็นปัญหาและการหาทางออก

3.2.3 ความเป็นตัวของตัวเอง

“ฝันแล้ง” (2516) โดดเด่นในการแสดงความคิดเห็นแนวแน่ของตัวเอก ที่จะดำรง ความเป็นตัวของตัวเอง นิคมสร้างตัวละครที่เรียนรู้ความผิดพลาดจนเชื่อมั่นในความคิดของตน ที่จะดำเนินชีวิตอย่างมีศักดิ์ศรี ถึงแม้มีความเป็นอยู่อย่างแร้นแค้น จนอดไม่ได้ที่จะคล้อยตาม ไปกับความฝัน หากสังเกตจะพบว่า ก่อนที่คุดจะไปชูดทองตามความฝันเขาล้างเลหลายครั้ง

เพราะเกรงเพื่อนบ้านเยาะความไร้เหตุผลของตน สิ่งนี้ชี้ว่า คุณใส่ใจต่อการวิพากษ์วิจารณ์ แต่เขากลับเป็นคนที่ต่อต้านความไร้เหตุผลมากกว่าคนอื่น การหยุดคิดอย่างใคร่ครวญที่เกิดขึ้นทั้งก่อนชุดไท และการดูของในไทก่อนนำกลับบ้านย่อมแสดงความรอบคอบ และมีสติไม่หลงยินดียินร้ายต่อสิ่งที่ประสพจนขาดการควบคุม พฤติกรรมของคุณแสดงการใช้วิจารณญาณคิดไตร่ตรองก่อนตัดสินใจ ไม่ปล่อยให้อารมณ์มีอิทธิพลเหนือกว่า ดังเห็นจากเหตุการณ์ที่เขาพลาดหวังจากการชุดเจอไทเปล่า ในคำบรรยายของผู้แต่งที่ว่า

คุณหัวไทเปล่าไปตั้งไว้บนบ้าน หยิบขวานมาเหน็บที่เอว เหมือนอย่างเคย แล้วมุ่งหน้าเข้าป่า เขาตัดฟืนมากองรวมกับกองที่ตัดไว้วันก่อน เพื่อรอบรรทุกเกวียนเข้าไปขายในตลาดเมื่อได้มากพอ (98) (เน้นโดยผู้วิจัย)

คุณรู้จักปล่อยวางความทุกข์และความผิดหวัง จึงอยู่กับความจริงและมุ่งมั่นทำงาน ความพลาดหวังมิได้รับกวนจิตใจของเขา เท่าเสี่ยงวิพากษ์วิจารณ์ของเพื่อนบ้านตามความเชื่อของพวกเขา ดังคำบรรยายของผู้แต่งว่า

คุณสลัดหัวคล้ายกับจะให้คำพูดเหล่านั้นหลุดออกไป เขาทำท่าเหมือนจะตะโกนอะไรออกมาสักอย่าง แต่เสียงกลับจมหายลงไปในคอ เขาวางกระบวยและเดินตรงไปยังไทที่ตั้งอยู่กลางบ้าน ดึงขวานจากซอกเอว แล้วกระหน่ำลงไปจนสุดแรง (99) (เน้นโดยผู้วิจัย)

คุณรู้สึกคับแค้นใจต่อคำพูด ซึ่งซ้ำเติมว่าตนงมงาย เขารู้สึกว่าถูกทำร้ายจิตใจอย่างรุนแรง การตัดสินใจทำลายไท ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของความงมงาย สร้างความตระหนกตกใจแก่ผู้อื่นอย่างมาก เมื่อคุณปรับเปลี่ยนจากการพะวงกับความคิดเห็นของผู้อื่นมาเป็นเชื่อมั่นในความคิดของตน ผู้อ่านก็ได้เห็นพัฒนาการทางความคิดของตัวละครที่แหวกกรอบความคิดของคนส่วนใหญ่ แม้ชาวบ้านยอมรับไม่ได้จนพากันประณามการกระทำของคุณว่าเป็นสิ่งที่ไร้เงา แต่คุณกลับโล่งใจที่ มิต้องพะวงกับเสียงติฉิน ความเชื่อมั่นนี้เกิดขึ้นหลังจากความพลาดหวังและเห็นว่ากองฟืนที่เขาตัดสะสมทุกวันเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจริงโดยมิได้รอให้ใครบันดาล

แม้การกระทำของคุณแปลกแยกจากคนส่วนใหญ่ แต่แสดงศักยภาพของมนุษย์ที่ไม่ยอมเดินตามค่านิยมความเชื่อที่เป็นปฏิบัติต่อคุณค่าชีวิต นับเป็นการนำเสนอทัศนะใหม่ให้เห็นแย้งกับค่านิยมของสังคม ด้วยการมองปัญหาอย่างมีเหตุผลและกระตุ้นให้ผู้อ่านได้ใคร่ครวญเพ่งพินิจต่อไป

เช่นเดียวกับทิตลัส ใน “เช้าวันหนึ่ง” (2512) ที่แสดงความคิดอันเื้อื่อต่อการดำรงชีวิตยิ่งกว่าความเชื่ออย่างมงาย ที่ว่าการฆ่าเพื่อลอกหนังไปขายน่าจะช่วยให้ครอบครัวคนยากจนมีปัจจัยในการดำเนินชีวิต แทนการปล่อยไปโดยเปล่าประโยชน์ ทั้งๆ ที่เพิ่งสูญเสียท่านที่มีค่าทางจิตใจและมีไว้เฝ้าบ้าน ความแปลกแยกทางความคิดของตัวละครในเรื่องสั้นทั้งสองแสดงความเป็นตัวของตัวเองโดยไม่พะวงกับสิ่งที่เชื่อตามๆ กันมา

3.2.4 การขบคิดและการใช้เหตุผล

การพิจารณาสิ่งที่ประสบด้วยเหตุผลทำให้ตัวละครสามารถแยกแยะสิ่งจริงและสิ่งลวงออกจากกัน ในเรื่องสั้นของนิคมผู้อ่านจะเห็นความครอบงำของความเชื่อดั้งเดิมที่เป็นคู่ขนานกับการขบคิดอย่างมีเหตุมีผล

ใน “ฝันแล้ง” (2516) นิคมแสดงให้เห็นว่า ตัวละครลบล้างความมงายของตนด้วยการเลิกฝันแล้วหันมาทุ่มเทกับการลงมือลงแรง มีใช้การรอคอยการบันดาลจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรืออ้างว่า “บุญไม่ถึง” แล้วกราบไหว้วินวอนต่อไป คุณพูดให้บัวคำฟังเหมือนผู้ที่ค้นพบความจริงแห่งชีวิต แต่บัวคำไม่เข้าใจสิ่งที่พูด จนถามว่า “แกเป็นอะไรไปแล้วพูด” (102) บัวคำไม่เข้าใจความหมายของคุณอย่างที่พูดเข้าใจ เช่นเดียวกับที่คุณไม่คล้อยตามคำบอกเล่าของบัวคำ เรื่องความเจริญ ที่จะเข้ามายังหมู่บ้านของตน คุณกลับคัดค้านว่า “มีแต่ไ้เปล่านะซี” นั้นหมายความว่า การรอคอยความเจริญ ความเพียบพร้อมหรือความอุดมสมบูรณ์มีต่างจากการขุดเจอไ้เปล่า คือเป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่จริง หรือไกลเกินจริง

หลังจากทำลายไ้แล้ว คำพูดของคุณที่แสดงความประจักษ์รับรู้ทางปัญญาทำให้ความคิดเขาแปลกแยกจากผู้อื่น การกล่าวว่า “เพราะเราหลับนะซี เขาถึงได้มาเข้าฝัน ถ้าเราตื่นอยู่ มันก็ไม่เป็นอย่างนี้” (102) แสดงนัยทางปัญญาที่ให้ความเข้าใจอย่างลุ่มลึกกว่า การหลับคือภาวะที่ตกอยู่ในภวังค์ ปราศจากการพินิจพิจารณา อันง่ายต่อการถูกชักจูง ขณะที่การตื่นคือการรับรู้ทุกสิ่งอย่างด้วยความรู้สึกสำนึกของตัวเอง เมื่อคนเราตื่น ก็มีสติในการคิดใคร่ครวญยากที่ใครจะหลอกล่อได้ ความคิดที่มีเหตุผลจึงนำไปสู่การยืนหยัดต่อสู้ความยากจนอย่างมีศักดิ์ศรี

ใน “ต้นทาง” (2516) ความเชื่อฝังใจเรื่องวิธีการทำให้หนังเหนียวของสำเร็จเชื่อมโยงกับการเสี่ยงต่อความตายของคนในหลายสถานะว่าดำรงอยู่เพราะปราศจากความเข้าใจกฎธรรมชาติ มนุษย์ที่ฉลาดเขลาคิดเอาชนะธรรมชาติเพื่อการดำรงอยู่เป็นนิรันดร์ พรารถนาให้ตนดำรงอยู่เหนือธรรมชาติ จึงเสาะหาสิ่งที่เป็นอันตรายเพื่อสร้างอำนาจ ต้นทางของการแสวงหาอมตะอาจเป็นสิ่งเดียวกับปลายทางคือความตาย เพราะวิธีการแสวงหาความเป็นอมตะเสี่ยงต่อชีวิต แทนที่จะฝืนกฎธรรมชาติมนุษย์น่าจะทลายกำแพงซึ่งตนเองไว้กับความกลัวกำแพงเป็นสิ่งที่ขวางกั้นความสัมพันธ์กับผู้อื่น จึงเป็นต้นเหตุของปัญหาแต่คนก็มองไม่เห็น

3.3 คุณค่าของความเป็นคน

แม้ว่านิคมได้แสดงปัญหาทั้งที่เกิดจากตัวตนเองและสิ่งแวดล้อม แต่กระนั้นเขายังแสดงความเชื่อมั่นในศักยภาพการเรียนรู้ การดำรงตนอย่างมีความหมายท่ามกลางปัญหาที่หนักหน่วง ศักยภาพมักพัฒนาขึ้นท่ามกลางปัญหาและความผันผวนของชีวิต กล่าวคือเมื่อมีความทุกข์อันเกิดจากความหยิ่งรู้จำกัด คนก็ยังมุ่งฝ่าฟันอุปสรรค อันแสดงคุณค่าของมนุษย์ที่แสดงว่าแม้สังคมเลวร้ายเพียงใด แต่คนกลุ่มเล็กๆ ไม่ยอมละทิ้งคุณธรรมหรือสัญญาญาณใฝ่ดี เพื่อค้ำจุนให้สังคมดำรงอยู่ได้ เรื่องสั้นของนิคมได้ทิ้งนัยประหวัดที่ท้าทายให้ผู้อ่านขบคิดและค้นหาคุณค่าที่แฝงเร้นอยู่ในเนื้อหาอย่างจริงจัง ในหัวข้อนี้ผู้วิจัยจะแบ่งเป็น 7 ประเด็นคือ ความเห็นอกเห็นใจ มิตรภาพและความเกื้อกูลต่อกัน ความรับผิดชอบและความมานะบากบั่น ความรักความเมตตาในครอบครัว ความกตัญญูและความกล้าหาญ การมีจิตสำนึกรับผิดชอบต่อสังคม การเรียนรู้ระบบสังคมและการดำรงอยู่ ความสำนึกเชิงมนุษยธรรม

3.3.1 ความเห็นอกเห็นใจ มิตรภาพและความเกื้อกูลต่อกัน

ใน “คนบนต้นไม้” (2510) แม้ชวานากลายเป็นเหยื่อกระบวนการเอาเปรียบในสังคม และระบบเศรษฐกิจผลักดันให้ชวานา กลายเป็นส่วนหนึ่งของวงจรแห่งการเบียดเบียน แต่ความเห็นอกเห็นใจและการปลอบประโลมจากเพื่อนบ้านที่มีชะตากรรมไม่ต่างกัน ก็ช่วยผ่อนคลายความทุกข์ลงได้บ้าง

ส่วน “ต้นทาง” (2516) แสดงมิตรภาพของคนที่มีความแตกต่างทั้งด้านความคิดและทัศนคติที่มีต่อชีวิต เยื่อนเป็นคนกรุงเทพฯ ที่ได้รับการศึกษาและมีวิสัยทัศน์กว้างไกล เขาซื้อที่ดินปลูกส้มในชนบทจึงได้รู้จักกับสำเร็จ ความแตกต่างมิได้กั้นมิตรภาพของคนทั้งสอง ความไวเนื้อเชื่อใจซึ่งเป็นสิ่งที่ทำได้ยากในสังคมที่เต็มไปด้วยการแข่งขันเพื่อความมั่งคั่งทางวัตถุ เป็นสิ่งที่ทั้งสองหยิบยื่นให้กันอย่างสนิทใจ เยื่อนมีส่วนส้มซึ่ง “...สำเร็จคอยเป็นธุระจัดการให้ตั้งแต่ทำซื้อที่ถางป่า เพาะกล้า ปลูก ใส่ปุ๋ย และคอยดูแลพืชผล” (84) ความชอบพอกันและไว้วางใจกันของตัวละครทั้งสองเป็นลักษณะที่ตรงข้ามท่ามกลางสังคมหวาดระแวง ความเคารพต่อกันนี้เองที่ทำให้เยื่อนรู้สึกผิดที่ยังสำเร็จ (แม้ไม่ได้เจตนาก็ตาม) ขณะไปล่าสัตว์กันในป่า เขาจึงพยายามช่วยชีวิตสำเร็จด้วยการพาไปหาหมอ แต่ความพยายามของเยื่อนไร้ผลเพราะสำเร็จมีความเชื่อที่ฝังใจเกินจะโน้มน้าวได้

3.3.2 ความรับผิดชอบและความมานะบากบั่น

ในเรื่องสั้นของนิคมคุณค่าแ่งนี้ปรากฏค่อนข้างชัด ทั้งนี้เพราะเรื่องสั้นชุดนี้เน้นชีวิตของผู้คนในชนบทที่ผูกพันกับธรรมชาติที่ปรวนแปร การต่อสู้ดิ้นรนเพื่อความอยู่รอดจึงเป็นทางออก

ใน “คนบนต้นไม้” (2510) ชวานาเป็นตัวอย่างของหัวหน้าครอบครัวที่ขวนขวายแสวงหาหนทางทำมาหากินโดยไม่ยอมย่อท้อต่อความยากลำบาก การประสบชะตากรรมจาก

ปัจจัยภายนอก อันได้แก่ ภัยธรรมชาติที่ยากจะเลี่ยง กับการคุกคามเอาเปรียบของผู้มีอำนาจ ในขณะที่เขามีเพียง “นาผืนเล็กแปลงหนึ่ง” ซึ่ง “เป็นทุกอย่างทุกอย่างในชีวิตของเขาเป็นเกราะคุ้มภัย เป็นที่อยู่ที่พัก...” (9) เป็นสมบัติชิ้นเดียวที่มีอยู่เพื่อประทังชีวิตและเลี้ยงชีวิตคนในครอบครัว ประกอบกับปรากฏการณ์ธรรมชาติที่เกิดซ้ำซากได้ทำให้ “ความเชื่อมั่นในตัวเองของเขาค่อยๆ ลดลง...” (10) การทำนาไม่ได้ผล คนในบ้านเจ็บป่วย เป็นหนี้เป็นสิน ขาดแคลนข้าวกิน มีหน้ายังถูกพ่อค้ากดราคาข้าวเวลาข้าวผลิตผลดี สิ่งที่เขาเติมอย่างหนักหน่วงทำให้เขาคิดว่าต้องหางานเสริมด้วยการตัดฟันจากป่าหรือเผาถ่าน

การแบกรับภาระครอบครัวมิใช่เรื่องเล่นๆ สำหรับผู้มีทางเลือกจำกัด เมื่อรู้ว่าผู้รับซื้อลูกนกสาธิตาให้ราคาดี เขาก็ไม่ลังเลที่จะออกหาขาย เพราะนั่นคือ ทางเลือกใหม่ที่สร้างความหวังให้เขา คุณธรรมเป็นเรื่องที่เขามีได้ค้ำจุนท่าปากท้องของคนในครอบครัว การหาหนกก็ไม่ถ่วงน้ำหนักเพราะเขาต้องเสี่ยงปีนต้นไม้สูงเพื่อเอาลูกนกในรังลงมา แต่ก็ดูจะดีกว่าการลงแรงอย่างอื่น แม้การกระทำของเขาเป็นการเบียดเบียนชีวิตผู้อื่น แต่ความรับผิดชอบต่อความหิวโหยของลูกเมียเป็นสิ่งที่เขาต้องระลึกถึง สภาพบีบคั้นสร้างความอึดอัดและความสะเทือนใจแก่ผู้อ่าน การกระทำของเขาดูสมจริง ในฐานะที่เขาเป็นมนุษย์คนหนึ่งต้องดิ้นรนเพื่อความอยู่รอด แต่ในส่วนลึกเขาก็ยังหวังชีวิตที่ ดีงามทางคุณธรรม ดูเหมือนว่า เขาก็ยังพอมีสำนึกอยู่บ้าง ดังคำบรรยายว่า “เขารู้สึกหัวใจเต้นแรง ขณะเอื้อมมือเข้าไป” ในโพรงไม้ที่มีลูกนกเล็กๆ สามตัว (13)

ส่วนน้อมใน “เช้าวันหนึ่ง” (2512) เป็นตัวละครที่แสดงความรับผิดชอบในการรับภาระหน้าที่ของครอบครัว การแก้ปัญหาครอบครัวด้วยตัวเองของน้อม แสดงความมานะอดทน และเข้มแข็งของผู้หญิงชนบทที่แม้ถูกจำกัดบทบาทให้เป็นผู้ตาม แต่มิได้ลดละหน้าที่ลงไปเลย

ใน “ผืนแล้ง” (2516) ความบากบั่นของคุดที่มีเพื่อครอบครัวไม่ต่างจากชานาใน “คนบนต้นไม้” (2510) ยิ่งยากไร้ปัจจัยในการดำรงชีวิต ความรับผิดชอบของเขาก็ดูจะยิ่งมากขึ้น ถึงแม้พลาดหวังที่ขุดเจอไหเปล่า เขาก็ไม่ได้ท้อถอยจนหยุดตัดฟัน เขายังมุ่งหน้าเข้าป่าเพื่อตัดฟันเตรียมขายในตลาด ยิ่งเมื่อเขาตระหนักถึงการเรียนรู้ความจริง เขายังตั้งใจมุ่งมั่นจะทำงานหนักกว่าเดิมแทนการรอโชคชะตาบันดาลที่ไม่มีจริง

3.3.3 ความรัก ความเมตตาในครอบครัว

เรื่องสั้นของนิคม อาจไม่ได้แสดงความรักอย่างโจ่งแจ้ง แต่คำพูดของตัวละครและอากัปกริยาในคำบรรยายชี้ว่า นิคมมิได้ละเลยคุณค่าที่หล่อเลี้ยงจิตใจมนุษย์ในข้อนี้เลย

ใน “ศึก” (2512) นิคมแสดงคุณค่าด้านนี้ของมนุษย์ที่ช่วยให้การต่อสู้ของสี่เทิ้มตัวละครเอกสัมฤทธิ์ผลและประสพชัยชนะ ผู้อ่านได้รับรู้ว่าพ่อสี่เทิ้มเสียชีวิตและฝากฝังเขาไว้กับลูกบุญปลูกซึ่งให้ความเมตตาต่อสี่เทิ้มไม่ต่างจากลูกของตน แม้แจะเปลี่ยนพฤติกรรมของสี่เทิ้ม

ไม่ได้ แต่การให้โอกาสสี่เทิ้มกลับตัวเป็นคนดี และการไปรับสี่เทิ้มออกจากเรือนจำ มีพลังโน้ม เหนี่ยวจิตใจของสี่เทิ้มให้ตระหนักถึงบุญคุณและความเมตตาของแก บทสนทนาระหว่างเมียกับ ลูกบุญปลุกต่อไปนี้ก็แสดงว่าลูกบุญปลุกเห็นความสำคัญของการให้โอกาสแก่ผู้ผิดพลาด

“รู้จักทำงานทำการอย่างนี้ค่อยเบาใจหน่อย” หล่อนเอ่ยขึ้นเบา ๆ
พลาถอนหายใจ...

“...ไม่รู้จะเป็นคนดีไปได้สักกี่วัน...”

.....

“คิดว่าเห็นแก່พ่อของมันก็แล้วกัน” แกพูด “เราพอจะช่วยมันได้ก็
ช่วย เมื่อก่อนจะตายพ่อของมันอุตส่าห์ออกปากฝากฝังไว้แล้ว”

“ถ้ามันก่อเรื่องขึ้นอีก” หล่อนเอ่ยปากถามขึ้นด้วยเสียงที่มีกังวล

“คงไม่เป็นอย่างนั้นหรอก” แกพูด “มันคงรู้จักคิดบ้าง ฟังออกจากคุก
มาหยก ๆ อีกวันสองวันก็จะสามสิบอยู่แล้ว”

ทั้ง ๆ ที่พูดออกไปอย่างนั้น แต่ลูกบุญปลุกก็ไม่มีความแน่ใจอะไรเลย

(35)

ตลอดการเดินทางจิตใจสี่เทิ้มถูกรบกวนเมื่อความต้องการเงินไปต่างจังหวัดกับ เพื่อน จนคิดว่าจะยอมแม้จะต้องทำร้ายลูกบุญปลุก ความโลภกับความสำนึกในบุญคุณของแก ต่อสู้กันอย่างรุนแรง ความหวาดกลัวว่าความคิดชั่วร้ายจะครอบงำจิตใจส่งผลเป็นอาการตื่น ตระหนกและตัวสั่น แต่มีลูกบุญปลุกคอยปลอบ การเสี่ยงชีวิตช่วยลูกบุญปลุกขณะมีซุงชนาบไว้ จนยอมสูญเสียเท้าของตัวเองเพื่อช่วยชีวิตลูกบุญปลุก ผัน ปาน และข้าวในเรือ สร้างความรู้สึก ตื่นตันแก่ผู้อ่าน สภาพของสี่เทิ้มทำให้ “...ลูกบุญปลุกร้องไห้ เมื่อเข้าไปเห็นร่างเขานิ่งอยู่บน เตียง แผลถูกพันด้วยผ้าสีขาว ไบหน้าซีดเผือด” (46 – 47) อาการกลืนน้ำตา กลืนสะอื้นของลูก บุญปลุกขณะพูดกับสี่เทิ้มสร้างผัสสะทางอารมณ์ให้ไหวสะเทือนพร้อมกับความตระหนักในความ ยิ่งใหญ่ของตัวละคร

ใน “ผืนแล้ง” (2510) คุณและบัวคำมิได้แสดงความรักอย่างโจ่งแจ้ง แต่ก็พบ ความห่วงใยกันในการแสดงออกในช่วงความขัดแย้ง ดังที่คุณยอมตามบัวคำไปซุดโททองตามผืน ทุ่ง ๆ ที่ยี่นกรานจะไม่ไป

...บัวคำกินข้าวอีกสองสามคำ ก็ยกสำรับเข้าครัวไปล้างเก็บ แล้วตรง
ไปหยิบจอบที่ฝังอยู่ข้างฝา...

บัวคำคือชอบผ่านงูออก ชมวดปมให้กระชับเข้ากับเอว แล้วแบกจอบ ขึ้นป่าลงกระไดไปข้างล่างมุ่งหน้าตรงไปยังร่มทุ่งชายป่า คุณยืนนิ่งเฉยครู่หนึ่ง จึงก้าวลงเรือนตามไป

...เมื่อเขาเดินมาเคียงข้าง...

เขาฉวยจอบจากหล่อนมาแบกแทน... (94 – 95)

พฤติกรรมเล็กน้อยที่ดูคล้ายเป็นสิ่งเหล่านี้แสดงความใส่ใจแบ่งเบาความทุกข์ของตนเองก็เข้าใจความอยากได้ทองของบัวคำ นอกจากความสูญเสียลูกเพราะไม่มีเงินรักษา อันเป็นความสูญเสียที่รุนแรง ทั้งสองคนยังมีหนี้สิน ต้องทนหนาวเพราะไม่มีเสื้อผ้าที่หนาพอ หลังกาก็เปื่อยจนกันฝนไม่ได้ จะทำนาก็ต้องไปเช่าควายคนอื่นมาไถนา (95 – 96)

ใน “สิ่งที่หล่อนพอจะทำได้” (2515) ตัวละครชายมุ่งมั่นหาปลา แต่พอภรรยาบ่นปวดหัวก็ปลุกปลอบใจ รับประทานจะซื้อยาให้ตอนกลับ ละจากการพายเรือมา “ใช้ชายเสื้อชุบน้ำแนบหน้าผากของหล่อน” (81) การแสดงความรักความห่วงใยที่มีต่อกันทั้งที่อยู่ท่ามกลางความตึงเครียดของบริบทโน้มนำให้อ่านรู้สึกร่วม และเชื่อมโยงไปถึงความรักระดับมนุษยชาติที่คนทั้งสองเห็นใจในชะตากรรมของผู้บริสุทธิ์ในประเทศเพื่อนบ้านที่ถูกภัยสงครามคุกคาม

3.3.4 ความกตัญญูและความกล้าหาญ

สีเทิ้ม ตัวละครใน “ศึก” (2512) เป็นตัวละครที่แสดงคุณค่าข้อนี้ได้อย่างน่าชื่นชม การตัดเท้าตัวเองทิ้งหลังจากเสียงช่วยชีวิตลูกบุญปลูกผู้ดูแลแทนพ่อ เป็นการกระทำขณะต่อสู้กับความคิดฝ้ายต่ำ การตัดสินใจเด็ดเดี่ยวอันเป็นผลมาจากความมีสติปรากฏในคำบรรยายของผู้แต่งว่า “เขาชบگرامแน่น หน้าตาถมึงทึง พยายามต่อสู้จนสุดขีดกับความเจ็บปวดเรื่อล่องไกล่ตรงมุมหักโค้งของสายน้ำเข้าไปทุกที ถ้าปล่อยไปตามยถากรรมแบบนี้ คงถูกสายน้ำพัดชนตลิ่งพลิกคว่ำ” (45) เขาจึงใช้มีดดาบฟันบนข้อเท้าเพื่อความปลอดภัยของทุกคน นับเป็นความกล้าหาญที่ยอมเจ็บปวดเพื่อผู้อื่น

3.3.5 การมีจิตสำนึกรับผิดชอบต่อสังคม

ปฏิเสธได้ยากว่า เรื่องสั้นของนิคมซึ่งเขียนในยุคแสวงหาจะเลียงบรรยากาศทางสังคมและการเมืองไปได้ โดยเฉพาะความคิดสำนึกขบถของคนรุ่นใหม่ที่คัดค้านค่านิยมเดิม การนำเสนอความคิดดังกล่าวในเรื่องสั้นชุดนี้ มีเส้นที่ตรงที่ผู้อ่านต้องค้นหาความหมายที่แฝงเร้นลึกซึ้งกว่างานที่เสนอภาพสังคมอย่างผิวเผิน

ใน “ปล่อยนก” (2514) นิคมได้กระตุ้นสำนึกรับผิดชอบต่อสังคม โดยนอกจากจะสร้างความตึงกัน ระหว่างความสนุกสนานของคนหนุ่มสาวนักทัศนาจร กับความทุกข์ของคนยากไร้ ขอทาน ในบริเวณวัดก็ยังแฝงการวิพากษ์ต่อการ “ทำบุญ” ที่ไร้สาระทั้งการปล่อยนกและการทำทานของคนหนุ่มสาวเหล่านั้น

ตัวละครชายเป็นตัวแทนของผู้แต่งที่สื่อสารว่า การปล่อยนกและการอธิษฐานไม่ทำให้เขาสบายใจเพราะเป็นสิ่งลวกกลวงต่างจากความคิดของตัวละครหญิงที่ว่า ปล่อยนกแล้วจิตใจจะดีขึ้น (60) และอธิษฐานทำให้ใจสบาย (61) ซึ่งเป็นความคิดพื้นๆ ของคนในสังคม การประจักษ์แจ้งของตัวละครชายที่เห็นว่า การปลดปล่อยมีอาจเกิดขึ้นถ้ายังมีกรงเปล่ารอขังนก ชวนให้ผู้อ่านคิดเชื่อมโยงกับการช่วยเหลือขอทานด้วยการให้ทาน ซึ่งมีอาจช่วยคนเหล่านั้นให้พ้นจากความทุกข์อย่างแท้จริง หากกรง หมายถึง กรอบแห่งการกักขังเพื่อพิธีกรรมที่เรียกว่า “บุญ” อย่างลวกกลวง วิธีการแก้ปัญหาที่ไม่ใช่เพียงการปลดปล่อยชีวิตจากการกักขังเพื่อผลประโยชน์ของผู้ปล่อย แต่ต้องกระทำด้วยการทำลายการกักขังอย่างถาวร

บทบาทของชายหนุ่มที่เป็นตัวแทนความคิดนี้ สอดรับกับความคาดหวังให้คนหนุ่มสาวเป็นผู้นำทางความคิดในสังคมด้วยความเข้าใจปัญหาสังคมอย่างแท้จริง คำพูดของหญิงสาวหลังฟังเพื่อนชายกล่าวถึงการปลดปล่อยด้วยการพังกรง ว่า “เธอบ้าแน่...ยังไม่มีใครเคยทำอย่างนั้น ถ้าทำเธอต้องบ้าแน่” (61) เป็นการปฏิเสธความคิดที่มีเคยได้ยินได้ฟังหรือได้รับการปลุกฝังมาก่อน ในมุขกลับผู้อ่านจะคิดได้ว่าการปลดปล่อยความหลงที่ครอบงำคนส่วนใหญ่เป็นสิ่งที่จำเป็น

น่าสนใจที่นิคมปิดเรื่องด้วยการบรรยายภาพเด็กขอทานที่มีสภาพไม่ต่างจากตอนที่นักทัศนกรเดินทางมาถึงว่า “มือขวาลือจางที่สกปรกปราศจากเมล็ดข้าว ในนั้นมีเหรียญสลึงอยู่อันหนึ่ง ดวงตาที่ฝังอยู่ในบ่ากลวงลึกนั้นไร้ประกายอยู่อย่างเดิม” (62- 63) การแสดงน้ำใจด้วยการให้เหรียญสลึงช่วยเหลือขอทานเป็นการช่วยเหลือที่เปล่าประโยชน์ และสร้างความขมขื่นแก่ผู้รับ เนื่องจากปัจจัยแค่นั้นมิได้ช่วยให้ท้องอืด การแก้ปัญหาจึงควรแก้ที่สาเหตุคือระบบสังคม เศรษฐกิจที่เป็นตัวการของความเหลื่อมล้ำในสังคม

3.3.6 การเรียนรู้ระบบสังคมและการดำรงอยู่

ใน “มากับลมฝน” (2512) ผู้แต่งใช้เพื่อนของตัวละครเอกสื่อความคิดอย่างเข้าใจการดำรงอยู่ของสังคมมนุษย์ ชี้ให้ยอมรับความเป็นสังคมของมนุษย์และปัญหาในสังคมโต้แย้งความคิดต่อต้านสังคมอย่างสุดโต่งของตัวละครเอก การแสดงทัศนคติของผู้แต่งผ่านตัวละครนี้ เป็นความจงใจซึ่งมีน้ำหนักหักล้างอคติต่อสังคมได้อย่างมีเหตุผล ทั้งนี้มิได้หมายความว่า ผู้แต่งจะเห็นด้วยกับกฎระเบียบของสังคมทุกอย่าง แต่ความหวังว่าการรวมตัวจะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงก็เป็นการมองโลกในแง่ดี ดังที่เพื่อนของตัวละครเอกกล่าวว่า

“จำเป็นที่มนุษย์ต้องอยู่รวมกันเป็นหมู่ ระบบเกิดขึ้นเพราะมีสังคม เราต้องปรับตัวให้เข้ากับคนอื่น ไม่ใช่ปลีกตัวออกห่าง ถ้าทุกคนต่างแยกกันอยู่ ตัดขาดจากกัน ทุกสิ่งก็จะคงที่จะไม่มีการเปลี่ยนแปลง” (27) (เน้นโดยผู้วิจัย)

ความคิดข้างต้นนี้ เป็นไปได้ว่าแฝงทัศนะของผู้แต่งในแง่ที่ชี้ให้เห็นพลังของการรวมกลุ่มอันเกี่ยวเนื่องกับการขับเคลื่อนต่อไปข้างหน้า เป็นที่ทราบว่สมัยเป็นนักศึกษานิคมเป็นสมาชิกกลุ่มพระจันทร์เสี้ยว ที่มีกิจกรรมแลกเปลี่ยนทัศนะต่อสังคมและวรรณกรรมอย่างกว้างขวาง และอาจเล็งเห็นว่า การรวมกลุ่มเพื่อนำเสนอความคิดใหม่ต่อสังคมช่วยให้สังคมดำรงอยู่ได้ และการช่วยแก้ปัญหาสังคมเป็นสิ่งที่จำเป็นในยุคสมัยนั้น

นอกจากนี้ ตัวละครยังชี้แนะความสำคัญของการเผชิญลักษณะของสังคมทุกด้านว่าเป็นพื้นฐานของการแก้ปัญหา

“ในสังคมแม้จะมีปัญหาและความบกพร่องอยู่บ้าง ผมก็ไม่เกลียดชังหรือคิดหลีกเลี่ยง เราต้องรับรู้ไว้ เพราะนั่นเป็นส่วนหนึ่งของสังคม เป็นลักษณะหนึ่งของมนุษย์ การแก้ปัญหาต้องยืนอยู่บนพื้นฐานอันนี้ ไม่ใช่ฝัน เราต้องอยู่เป็นสังคม เพราะสิ่งนี้เองที่ทำให้มนุษย์มีวิวัฒนาการเหนือสัตว์อื่น ๆ” (27) (เน้นโดยผู้วิจัย)

ทัศนะที่ชี้ว่า ปัญหาหรือความบกพร่อง เป็นส่วนหนึ่งของสังคม และการรับรู้ความจริงข้อนี้ช่วยให้มนุษย์รับมือกับปัญหาที่อาจเกิดขึ้นกับตนได้ ก็เป็นการแก้ปัญหาบนพื้นฐานความจริง ความเห็นว่า “เราต้องอยู่เป็นสังคม เพราะสิ่งนี้เองที่ทำให้มนุษย์มีวิวัฒนาการเหนือสัตว์อื่น ๆ” เป็นวาทะที่แสดงคุณค่าของความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ สอดคล้องกับการประจักษ์ของตัวละครเอกที่ค้นพบในท้ายสุดว่า มีเพียงสังคมมนุษย์เท่านั้น ที่มีการช่วยเหลือเกื้อกูลต่อกัน ยามเผชิญหายนะ การเผชิญชะตากรรมเพียงลำพังเป็นสิ่งที่ชวนหดหู่ใจเพราะหมู่มวลสัตว์หลายชนิดมิได้ช่วยให้เขารอดพ้นจากความเจ็บปวดอันเกิดจากพิษงูได้เลย ความรู้สึกเป็นมิตรหรือความเห็นอกเห็นใจดูจะเป็นคุณธรรมขั้นสูงที่คนเท่านั้นสามารถมีได้

นิคมสื่อทัศนะนี้แก่ผู้อ่าน ในช่วงที่มีความตื่นตัวทางการเมืองและนักศึกษาเริ่มต้น ตั้งคำถามต่อบทบาทหน้าที่ของตน และการแสวงหาความหมายที่แท้จริง ความผิดพลาดของตัวละครนับเป็นการเตือนสติผู้ที่ยึดความคิดทางอุดมการณ์ จนอาจจะเลยความเป็นจริงของสังคมและชีวิตให้ ยอมรับความบกพร่องของสังคมอันเกิดจากคนอย่างรู้ทัน และมีตัวนสรูปสิ่งที่ตนไม่เห็นด้วยอย่างมีอคติ

3.3.7 ความสำนึกเชิงมนุษยธรรม

ความสำนึกนี้เป็นสิ่งที่ชี้ถึงความสำนึกร่วมอันยิ่งใหญ่ที่มนุษย์มีใจเพื่อแผ่ต่อกัน โดยไร้เส้นแบ่งทางชาติพันธุ์

ใน “สิ่งที่หล่อนพอจะทำได้” (2515) ตัวละครมีอาการปวดหัวอย่างรุนแรง อาการดังกล่าวมีอาจใช้ยาแก้ปวดบรรเทาได้ ในบทสนทนาผู้อ่านถูกกระตุ้นให้คิดตีความว่า อาการปวดหัวอย่างมากเป็นเรื่องผิดปกติ คำพูดของตัวละครที่ว่า เธอไม่ได้ปวดหัวเพราะแดด ทำให้ผู้อ่านต้องค้นหา สาเหตุของอาการที่ยาแก้ปวดมีอาจแก้ได้ ถึงแม้ว่าใครๆ แลวันนี้เจอแดด ร้อนก็ปวดหัวกันทั้งนั้น การฉายภาพสลับไปมาระหว่างอาการทรมาณของตัวละครหญิง และการทิ้งระเบิดปุพรมทำลายอย่างโหดเหี้ยมในสงครามเวียดนาม ทำให้ผู้อ่านเชื่อมโยงได้ว่าอาการปวดหัวของตัวละคร เกิดจากความสะเทือนใจเพราะสิ่งที่ประสบอยู่ทุกเมื่อเชื่อวันในสายน้ำแหล่งท่ามาหากิน เป็นศพที่ลอยตามน้ำมา สงครามในดินแดนเพื่อนบ้านทำลายความเป็นปกติของชีวิต ความทุกข์ของคนอื่นไม่ใช่สิ่งที่ ตัวละครสามารถวางเฉยได้ เธอกล่าวว่า “ในป่าที่ปลิกเข้าไปทางฝั่งมหาสมุทรด้านโน้น ความทุกข์เข็ญมีมากมายกว่าที่นี้หลายเท่า...” (81) (เน้นโดยผู้วิจัย) การที่คนธรรมดาสามัญหันวิตกและหวาดกลัว ร่วมกับผู้ประสบสงครามอย่างหนักหน่วงบ่งบอกความอ่อนไหวด้วยความเมตตากรุณาอันเป็นคุณธรรมสำคัญของมนุษย์ อีกทั้งทวงถามคุณธรรมนี้จากมหาอำนาจผู้กระทำการคุกคามชีวิตผู้อื่น ซึ่งไม่ว่าจะด้วยเหตุผลอย่างไร ก็ไม่น่าจะมีความชอบธรรม

ส่วนใน “ความเปลี่ยนแปลง” (2514) นิคมแสดงความเห็นแก่ตัวของคนที่แสวงหาประโยชน์ด้วยการเบียดเบียนสัตว์อย่างไร้จริยธรรม เชื่อมโยงกับความโหดร้ายในสงครามเวียดนามด้วยการแทรกบทบาทพ่อของวิทย์ที่จืดจอกับข่าวการรบในเวียดนาม อาจตีความได้ว่ามีการเบียดเบียนกันทุกระดับด้วยสมุฏฐานเดียวคือความโลภและการถือสิทธิว่ามีอำนาจเหนือ

สรุปได้ว่า เรื่องสั้นของนิคมในยุคแสวงหาปี 2510–2516 เอาใจใส่ต่อปัญหาของคน ตักยภาพของคน และคุณค่าของคน โดยชี้ว่าปัญหาของบุคคลเกิดจากปัจจัยทางสังคมและความอ่อนแอภายในของมนุษย์ ทั้งนี้ความยากจนเป็นปัญหาพื้นฐานที่มีผลต่อการตัดสินใจแก้ปัญหาของบุคคลซึ่งถูกบีบคั้นจากสภาพสังคมและเศรษฐกิจ ตัวละครในบางเรื่องยอมจำนนต่อเงื่อนไขของสังคม เช่น “คนบนต้นไม้” ขณะที่ตัวละครบางเรื่องยืนหยัดต่อสู้อย่างมีศักดิ์ศรี เช่น “ศึก” และ “ฝันแล้ง” ตัวแปรของพฤติกรรมก็คือความแข็งแกร่งทางจิตใจและมโนธรรมของแต่ละบุคคล นิคมเห็นว่าปัญหาความยากจนเป็นข้อจำกัดที่ก่อให้เกิดความทุกข์ และทำให้คนต้องดิ้นรนเพื่อความอยู่รอดจนอาจทำร้ายผู้อื่นอย่างไม่ทันคิด นอกจากคนจนต้องเผชิญปัญหาธรรมชาติไม่เอื้ออำนวย ความบกพร่องระดับโครงสร้างของสังคม การเอารัดเอาเปรียบของคนด้วยกันก็ยิ่งซ้ำเติมปัญหาให้หนักหน่วงขึ้น นิคมเห็นว่าในสังคมที่ผู้ปกครองและองค์กรของรัฐไม่ได้กระทำหน้าที่อย่างเหมาะสมผู้คนย่อมขาดหลักประกันในชีวิต เขาได้แสดงปัญหานี้หลายระดับตั้งแต่ในสังคมเล็ก ๆ จนถึงการคุกคามของมหาอำนาจข้ามทวีป

นอกจากปัจจัยภายนอกจะสร้างข้อจำกัดแก่มนุษย์แล้ว นิคมชี้ว่าความอ่อนแอภายในก็ทำลายความเป็นมนุษย์ลงได้ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน ความบกพร่องด้านจริยธรรมของ

บุคคล เช่น การขาดเมตตากรุณาเพราะความโลภเป็นที่มาของความโหดร้าย ดังปรากฏในเรื่องสั้น “ความเปลี่ยนแปลง” ขณะเดียวกันความไม่เข้าใจตัวเองซึ่งเป็นสิ่งเดียวกับความไม่เข้าใจระบบธรรมชาตินั้น ก็สร้างหายนะแก่มนุษย์ได้ ดังเห็นจาก “มากับลมฝน” ในเรื่องเดียวกันนี้ นิคมได้เสนอทัศนะที่แย้งกับคนในยุคแสวงหาที่มักแปลกแยกกับสังคม โดยชี้ว่า การหลีกเลี่ยงปัญหาหรือปฏิเสธสังคมมิใช่ทางออกของปัญหา นิคมโต้แย้งการยึดมั่นความคิดใดความคิดหนึ่งอย่างสุดโต่ง โดยไม่คำนึงถึงสภาพจริงของสังคม ความคิดดังกล่าวแสดงว่าผู้แต่งคาดหวังว่าผู้อ่านเข้าใจชีวิตและแสวงหาหนทางปรับตัวเข้ากับผู้อื่น โดยมีศรัทธาว่าสังคมมนุษย์ยังดำรงอยู่ได้ด้วยคุณธรรม

แม้นิคมแสดงข้อจำกัดของคนอย่างหลากหลาย แต่เขายังมองโลกในแง่ดีว่าคนมีศักยภาพในการขจัดความขลาดเขลาเพื่อดำรงอยู่อย่างรู้เท่าทัน โดยอาศัยการเรียนรู้ชีวิตธรรมชาติ และสังคม ศักยภาพของคนที่ปรากฏในเรื่องสั้นยุคแสวงหานี้ ได้แก่ การต่อสู้กับอำนาจฝ่ายต่ำ ภายในจิตใจ การเรียนรู้ และการเป็นตัวของตัวเอง นิคมยืนยันว่าความรู้ที่เหมาะสมเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับความอยู่รอด ความรู้ที่สำคัญก็คือ คนเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ และต้องมีความสัมพันธ์กับคนด้วยกัน เขาเชื่อมั่นในสติปัญญาที่จะกำหนดวิธีการและเป้าหมายที่ควรยึดถือแทนที่จะปล่อยตนให้หลงไหลไปกับความมกมาย ไม่ว่าจะเป็นสิ่งเหนือธรรมชาติหรือการพัฒนาจากรัฐ นิคมชี้ว่า ความเชื่อมั่นในแนวทางของตนท่ามกลางสังคมที่หลงเชื่อสิ่งไร้เหตุผลเป็นสิ่งจำเป็น อีกทั้งผู้ที่ต่อต้านค่านิยมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อคุณค่าของชีวิต อาจต้องมีทัศนะใหม่ที่เจาะลึกจนเห็นต้นตอของปัญหา การมองปัญหาอย่างมีเหตุมีผลของตัวละคร เช่นใน “ปล่อยนก” และ “ต้นทาง” กระตุ้นให้ผู้อ่านได้พึงพิงความจริงที่อาจถูกมองข้าม

แม้นิคมแสดงปัญหาของคนทั้งที่เกิดจากตัวเองและสิ่งแวดล้อม แต่กระนั้นเขาก็ยังมีความเชื่อมั่นในศักยภาพการเรียนรู้ การดำรงตนอย่างมีความหมายท่ามกลางปัญหาที่หนักหน่วง กล่าวได้ว่า เมื่อมีความทุกข์ซึ่งเกิดจากความหยิ่งรู้อันจำกัด ความมุ่งมั่นฝ่าฟันอุปสรรคก็แสดงคุณค่าที่ว่า แม้สังคมเลวร้ายเพียงใดแต่คนกลุ่มเล็กๆ ไม่ยอมละทิ้งคุณธรรมหรือสัญชาตญาณใฝ่ดีเพื่อค้ำจุนให้สังคมดำรงอยู่ เรื่องสั้นในยุคแสวงหาของนิคมเน้นชีวิตของคนในชนบทที่เผชิญกับธรรมชาติและระบบสังคมที่ไม่เอื้อกูล การต่อสู้ดิ้นรนเพื่อความอยู่รอด ประกอบกับความมั่นใจในคุณธรรมจึงเป็นทางออกที่สำคัญ ดังวิเคราะห์ได้ว่าคุณค่าของคนปรากฏในเรื่องสั้นยุคแสวงหา ได้แก่ ความเห็นอกเห็นใจ มิตรภาพ และความเอื้อกูลต่อกัน ความรับผิดชอบและความมานะบากบั่น ความรัก ความเมตตาในครอบครัว ความกตัญญูและความกล้าหาญ และการมีจิตสำนึกรับผิดชอบต่อสังคม

การที่นิคมชี้ว่าการมีจิตสำนึกรับผิดชอบต่อสังคมเป็นคุณค่าของคน อาจอภิปรายได้ว่า เรื่องสั้นของนิคม ซึ่งเขียนในยุคแสวงหาอยากจะเลี้ยวข้อถกเถียงทางสังคมและการเมืองไปได้ โดยเฉพาะความสำนึกขบถของคนรุ่นใหม่ที่ไม่เห็นด้วยกับค่านิยมเดิม แม้นิคมเคยวิจารณ์การสร้างงานของตนเองว่า งานในช่วงแรก เขาเขียนโดย “ใช้ความรู้สึกนึกคิดของ

ตัวเอง ตัดสินอะไรก็คิดไปโดยไม่มีฐานความจริงรองรับ” เท่าใดนัก (“นิคม รายยาว”, 2531 : 13) แต่เมื่อพิจารณางานเขียนของนิคมในยุคแสงหา ผู้อ่านก็จะพบว่า เขาไม่ได้แสดงทัศนะเพื่อชี้แนะหรือปลุกกระตุ้นให้ผู้อ่านรู้สึกเป็นขบถอย่างสุดโต่ง การเสนอความคิดของนิคมผ่านวรรณกรรม มีเส้นที่ตรงที่ต้องค้นหาความหมายซ่อนเร้นมากกว่าการบอกกล่าวอย่างโจ่งแจ้ง เรื่องสั้นบางเรื่องกระตุ้นคนหนุ่มสาวให้สนใจปัญหาสังคมได้อย่างแยบคาย และมีพลังปลุกเร้าให้ผู้อ่านตระหนักถึงหน้าที่ต่อสังคมเพื่อยกระดับคุณค่าของบุคคลและสังคมที่ลุ่มลึกกว่าปัญหาปากท้อง นอกจากนี้เขายังมีความหวังในสังคมมนุษย์

เรื่องสั้นในยุคศตวรรษที่สี่สิบ (2525 – 2527)

1. บริบททางสังคมและวัฒนธรรม

ระยะเวลาในปี พ.ศ. 2516 จนถึง ปี พ.ศ. 2519 เรียกได้ว่า เป็นช่วงที่ประชาชนไทยมีความสำนึกทางการเมืองสูง ประชาชน นิสิตนักศึกษาเข้าร่วมกันเรียกร้องอำนาจอธิปไตยจากรัฐบาลเผด็จการในเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 หลังจากนั้นก็ได้รับสิทธิเสรีภาพทางการเมือง ตามรัฐธรรมนูญที่ร่างขึ้นในปี 2517 แต่ผู้สูญเสียอำนาจอธิปไตยก็พยายามต่อต้านความเปลี่ยนแปลงด้วยวิธีการต่างๆ ทั้งทางสื่อวิทยุ โทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ บัตรสนเท่ห์ ชมชู้ และการก่อตั้งหน่วยงาน เช่น นวพล¹ กระทิงแดง² ลูกเสือชาวบ้าน³ โดยใช้การ “ปลุกผีคอมมิวนิสต์” โจมตีฝ่ายตรงข้าม

¹ นวพล เป็นหน่วยสงครามจิตวิทยา ที่รวบรวม คหบดี นายทุน ภิกษุที่ไม่อยากเห็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมต่อต้านพลังนักศึกษา กรรมกร ด้วยการปลุกปั่นว่าหากมีการเปลี่ยนแปลงทรัพย์สินของบุคคลเหล่านี้จะสูญหาย คนกลุ่มนี้ใช้การประชุม ชุมนุม เขียนบทความเป็นเครื่องมือ

² กระทิงแดง เป็นหน่วยงานที่ฝ่ายทหาร กอ.รมน. (กองอำนวยการรักษาความมั่นคงภายในประเทศจัดตั้งขึ้นจากนักเรียนอาชีวะ ตั้งแต่กลางปี 2517 เพื่อหักล้างพลังนักศึกษา ฝ่ายทหารกอ.รมน.เป็นผู้จัดตั้ง ฝึกอาวุธ นำอาวุธมาให้ และสนับสนุนเงินเลี้ยงดูจากเงินราชการลับ หน่วยกระทิงแดงพกพาอาวุธปืน ระเบิดได้อย่างเปิดเผย โดยไม่มีตำรวจจับกุมหรือห้ามปราม แม้กลุ่มนักศึกษาจะเรียกร้องโดยสันติวิธี ก็มักถูกหน่วยกระทิงแดงต่อต้าน ชมชู้ด้วยอาวุธ จนมีผู้บาดเจ็บล้มตายเสมอ (เก็บความจาก ปวย อึ้งภากรณ์, 2541 : 61,63)

³ ลูกเสือชาวบ้าน จัดตั้งเพื่อชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ มีวัตถุประสงค์จะไม่เกี่ยวข้องกับการเมือง แต่แท้จริงเป็นเครื่องมือทางการเมืองของกลุ่มนายทุนขุนศึก ดังปรากฏในการเลือกตั้ง 2519 ที่ชักจูงให้ชาวบ้านและสมาชิกเลือกตั้งแบบลำเอียงโดยใช้ความเท็จเป็นเครื่องมือ กระทรวงมหาดไทยมีส่วนสำคัญในการจัดตั้งลูกเสือชาวบ้าน และมักใช้คหบดีเป็นผู้ออกเงินและเป็นหัวหน้าลูกเสือ (เก็บความจาก ปวย อึ้งภากรณ์, 2541 : 63)

ว่า ไม่รักชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ (ป่วย อังภากรณ์, 2541 : 50 – 51) ในขณะที่นักศึกษาเริ่มเห็นว่าประชาธิปไตยไม่สามารถแก้ปัญหาของสังคมได้ จึงหันไปหาแนวคิดสังคมนิยม (วิทยากร เชียงกุล, 2538 : 145) ความสนใจความคิดในลัทธิมาร์กซ์มาจากการเล็งเห็นความล้มเหลวของระบบการปกครองบ้านเมือง และเห็นความสำเร็จในการปลดแอกในจีน เวียดนาม กัมพูชา และลาว นอกจากนี้ความหย่อนศรัทธาในพุทธศาสนาและสถาบันทางสังคมโดยเฉพาะระบบการศึกษาและระบบทุนนิยม ก็เป็นปัญหาจิตวิทยาให้คนรุ่นใหม่ละทิ้งคุณค่าวัฒนธรรมดั้งเดิมหันไปหาลัทธิใหม่ เมื่อคนรุ่นใหม่เห็นทางออก ที่จะเปลี่ยนแปลงสังคมและมวลชนเพื่อความยุติธรรม ก็ยอมอุทิศตนใหม่โดยง่าย แม้บางคนไม่เห็นด้วยกับการต่อสู้ด้วยวิธีการรุนแรง แต่จำยอมรับเพราะถูกคุกคาม ทำร้ายร่างกายจนคงความเป็นพลเมืองดีต่อไปไม่ได้ (นิพนธ์ แจ่มดวง(บรรณาธิการ), 2529 : 177 – 178)

แม้นักศึกษาหวังดีต่อบ้านเมือง แต่ความอ่อนด้อยประสบการณ์ และทัศนคติผิด ๆ เรื่องชัยชนะของพวกตนก็เป็นเหตุให้ตกเป็นเครื่องมือของทั้งฝ่ายซ้ายและฝ่ายขวา ความพยายามรวมตัวกับกลุ่มกรรมกรมักไร้ผล เพราะคนหนุ่มสาวต้องการเปลี่ยนแปลงสังคมอย่างรวดเร็ว โดยยึดเพียงคัมภีร์เฉพาะกิจ จึงขาดความรอบคอบ เมื่อไม่เชื่อมั่นการต่อสู้อย่างสันติวิธี นักศึกษาซึ่งถูกล่อให้เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ต่าง ๆ ก็ขัดแย้งกันเอง(เสกสรรค์ ประเสริฐกุล, 2531 : 29) ในอีกแง่หนึ่งคนส่วนใหญ่ที่ยังไม่มีความเข้าใจในความซับซ้อนทางการเมือง ก็คิดว่านักศึกษากลายเป็นภัยของบ้านเมือง โดยเฉพาะเมื่อได้รับข่าวสารข้อมูลที่เบี่ยงเบนจากความจริง ประชาธิปไตยก็ยุติลงด้วย การนองเลือดและรัฐประหารในวันที่ 6 ตุลาคม 2519

รัฐประหาร 6 ตุลาคม วิเคราะห์ได้ว่า เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อของการเมืองไทยสองประเด็น คือ ผู้นำฝ่ายซ้ายเข้าร่วมขบวนการจรรยาธิปไตย และการรัฐประหารครั้งนี้ฝ่ายขวาใช้เวลากว่า 2 ปีในการวางแผนการ ครอบงำ ชุมนุม ทำร้าย และลอบสังหารอย่างเปิดเผย ความรุนแรงของเหตุการณ์ 6 ตุลาคม เกิดจากวิกฤตการณ์ทางสังคมวัฒนธรรม คือการก่อตัวของชนชั้นใหม่กับความปั่นป่วนทางอุดมการณ์ ชนชั้นใหม่เป็นส่วนหนึ่งของเศรษฐกิจขยายตัวที่เกิดจากสงครามเวียดนาม มีเงินตราต่างประเทศหลั่งไหลเข้าสังคมไทยอย่างที่ไม่เกิดขึ้นมาก่อน ชนชั้นใหม่นี้เป็นพันธมิตรกับขบวนการฝ่ายขวา ส่วนความปั่นป่วนทางอุดมการณ์ก็มาจากการคิดก้าวหน้าของคนหนุ่มสาวซึ่งถูกฝ่ายขวาจัดตอบโต้ (แอนเดอร์สัน, 2541 : 99 – 101)

หลังรัฐธรรมนูญร่างเสร็จในปี พ.ศ. 2521 มีการเลือกตั้งวันที่ 22 เมษายน 2522 รัฐบาลเสียงข้างน้อยกุมอำนาจได้โดยอาศัยเสียงจากวุฒิสภา ซึ่งเป็นสภาที่รัฐบาลแต่งตั้งและควบคุมโดยฝ่ายทหาร การปกครองที่เรียกว่า ประชาธิปไตยครึ่งใบ มีนโยบายผ่อนปรนให้มีเสรีภาพทางการเมืองมากขึ้น ในปี พ.ศ. 2522 ขบวนการนักศึกษาฟื้นฟูบทบาทขึ้นมาใหม่ มีการก่อตั้งองค์กรประสานงานของนักศึกษา เรียกว่า “องค์กรนักศึกษา 18 สถาบัน” กลุ่มกรรมกรโดยสหภาพแรงงานมีบทบาทขึ้น แต่รัฐบาลแทรกแซง ควบคุมการเคลื่อนไหวของขบวนการ

กรรมกร ขณะเดียวกัน รัฐบาลเปลี่ยนนโยบายต่างประเทศ จากการเผชิญหน้ากับประเทศเพื่อนบ้านที่เป็นสังคมนิยม เป็นการเปิดเจรจา โดยเฉพาะการเจรจาให้รัฐบาลลดความช่วยเหลือพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย สถานการณ์ภายในประเทศจึงลดความตึงเครียดลง (จำรัส ลากเจริญสุข, 2537 : 207 –209)

ในปี 2523 เกิดวิกฤตการณ์ราคาน้ำมัน เนื่องจากความผันผวนในตลาดโลก นักศึกษาประชาชน ชุมนุมประท้วงใหญ่ที่สนามหลวง นำไปสู่การขอเปิดประชุมสภาสมัยวิสามัญของฝ่ายค้าน เพื่อซักฟอนโยบายของรัฐบาลและเตรียมลงมติไม่ไว้วางใจ รัฐบาลพลเอกเกรียงศักดิ์ ชมะนันทน์ จึงลาออกในวันที่ 29 กุมภาพันธ์ 2523 พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ผู้บัญชาการทหารบกได้รับการแต่งตั้งเป็นนายกรัฐมนตรี ขณะที่วิกฤตการณ์ทางการเมืองผ่อนคลายลง เนื่องจากความแตกแยกของขบวนการคอมมิวนิสต์สากล ที่สืบเนื่องจากเวียดนามรุกราน และล้มล้างรัฐบาลเขมรแดงของกัมพูชาต้นปี 2522 และจีนบุกเวียดนาม (จำรัส ลากเจริญสุข, 2537 : 209)

ความขัดแย้งระหว่างประเทศสังคมนิยมแถบอินโดจีนทำให้ลาวขับไล่คนของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยออกจากดินแดนทั้งหมด รัฐบาลกระชับสัมพันธ์ไมตรีกับจีน สถานภาพของพคท. ก็สั่นคลอน นักศึกษาประชาชนที่เข้าร่วมขบวนการไม่มั่นใจความสามารถของพคท. ประกอบกับเกิดความขัดแย้งด้านความคิดทางการเมือง จึงเริ่มทยอยออกจากป่าดังที่เสกสรรค์ ประเสริฐกุล ได้กล่าวถึงสาเหตุที่ทำให้การทำงานของพรรคคอมมิวนิสต์ล้มเหลวว่า

...เป็นเพราะทางพรรคนำอุดมการณ์ลัทธิมาร์กซิสม์ มาลงประชาชน โดยสร้างจินตนาการให้เห็นดีเห็นงามว่า จะได้รับประโยชน์จากผลผลิตที่ลงแรงไป แต่ในความเป็นจริง พรรคควบคุมทุกสิ่งทุกอย่าง แต่อุดมการณ์ไม่อนุญาตให้สะท้อนข้อเท็จจริง อันนี้กลับพยายามทำให้เชื่อว่า ประชาชนเป็นผู้ควบคุม เมื่อปากท้องยังหิวอยู่ ประชาชนจึงพากันหันไปหาจินตคติเก่า โดยเฉพาะด้านศาสนา เป็นการหลีกเลี่ยงจากระบบสังคมนิยมไป (เสกสรรค์ ประเสริฐกุล, 2527 : 183 – 185 อ้างถึงใน สมหญิง เมืองแมน, 2537 : 60)

นอกจาก ความแตกแยกของขบวนการคอมมิวนิสต์สากล ความขัดแย้งภายในพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยแล้ว นโยบาย “การเมืองนำการทหาร” ตามคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรีที่ 66/2523 ในสมัยพลเอกเปรมเป็นนายกรัฐมนตรียิ่งเอื้อให้นักศึกษาที่เข้าร่วมขบวนการกับพรรคคอมมิวนิสต์เดินทางออกจากป่า (เสถียร จันทิมาธร, 2525 ก : คำนำ)

2. บริบททางวรรณกรรม

วรรณกรรมเพื่อชีวิตของไทยในช่วงแรก กำเนิดขึ้นในบริบทช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ขณะที่ผู้กุมอำนาจทางการเมืองใช้อำนาจในทางที่ไม่ชอบธรรม วรรณกรรมเพื่อชีวิตมีจุดมุ่งหมายจะใช้วรรณกรรมนำการเปลี่ยนแปลงความคิดที่เป็นปฏิกิริยาต่อสังคมใหม่ตามแนวคิดสังคมนิยมของลัทธิมาร์กซ์ ดังเห็นในข้อเขียนเรื่อง ศิลปะเพื่อชีวิต ศิลปะเพื่อประชาชน ของ ทิปกร หรือจิตร ภูมิศักดิ์ วรรณกรรมเพื่อชีวิตมีเนื้อหาต่อต้านการแบ่งแยกทางชนชั้น เชิดชูคุณค่าของชนชั้นกรรมาชีพ เปิดโปงการเอารัดเอาเปรียบทางเศรษฐกิจด้วยอำนาจทางการเมือง

กระแสความคิดทางการเมืองสุดขั้วของขบวนการนักศึกษาหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 มีส่วนทำให้พัฒนาการทางวรรณกรรมของไทยชะงักลง ดังที่การทดลองรูปแบบใหม่ๆ ด้วยมุมมองที่หลากหลายของนักเขียนรุ่นก่อน 14 ตุลาคม ถูกประณามว่าเป็นเสรีนิยม เมื่อถูกเรียกร้องให้ผลิตงานตามสูตรสำเร็จ นักเขียนรุ่นใหม่ก็สนใจการทดลองน้อยลงหันไปเน้น “สาร” ที่ต้องการจะเผยแพร่และโฆษณาชวนเชื่อ นักเขียนรุ่นก่อนต้องปรับตัวกับกระแสเรียกร้องของขบวนการนักศึกษาที่ต้องการสร้างศิลปะเพื่อ “รับใช้ประชาชน” แม้แต่วิทยากร เชียงกุล ก็ได้รับอิทธิพลจากกระแสนี้ จนต้องออกมามีวิจารณ์ตนเอง (ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิชย์, 2536 : 128)

หลังเหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519 นโยบายกวาดล้างจับกุมผู้ต้องสงสัยว่าเป็นคอมมิวนิสต์อย่างเข้มงวดของรัฐ กดดันให้นักศึกษาประชาชนจำนวนมากเข้าป่าร่วมขบวนการกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย นอกจากนี้ ยังมีการควบคุมเสรีภาพของหนังสือพิมพ์และประกาศรายชื่อหนังสือต้องห้าม มีการฝัง เผา ทำลายวรรณกรรมเพื่อชีวิตจำนวนมาก (รื่นฤทัย สัจจพันธุ์, 2544 : 22) ความผันผวนทางการเมือง อันมีผลต่อความสลายตัวของขบวนการนักศึกษาทำให้ความสนใจวรรณคดีวิจารณ์แนว “เพื่อชีวิต” หยุตชะงักลง การวิจารณ์ที่เน้นปลุกเร้าการต่อสู้ทางการเมืองก็ลดน้อยลงมาก ได้มีการหยิบยกเอางานทฤษฎีวรรณคดีแนวการเมืองมาพินิจทบทวนใหม่ เช่น “กลับไปอ่านศิลปะเพื่อชีวิต ศิลปะเพื่อประชาชน” ของ ‘ทิปกร’ ของ ดวงมน จิตรจำนงค์ (2523) และมีการถกเถียงในวารสารทางวรรณกรรมเช่น โลกหนังสือที่วางตั้งการประเมินค่าที่ยืดเกณฑ์เป้าหมายทางการเมือง (ดวงมน จิตรจำนงค์, 2541 : 238)

หลังจากความขัดแย้งระหว่างฝ่ายซ้ายและขวาคลี่คลายลง วรรณกรรมแสดงสำนักทางสังคมนิยมดำรงอยู่โดยไม่เน้นความคิดทางชนชั้น ประกอบกับรัฐบาลพลเอกเปรมใช้นโยบาย 66 / 2523 เปิดโอกาสให้ผู้เข้าป่ากลับคืนมาใช้ชีวิตอย่างเดิม ปัญญาชนนักคิดนักเขียนซึ่งขัดแย้งกับแนวทางของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย ที่มองข้ามคุณค่าทางจิตใจ ก็นำงานเขียนมาพิมพ์รวมเล่ม เช่น รวมเรื่องสั้นและบทกวี ฤตุกาล (2524) ของ เสกสรรค์ ประเสริฐกุล (รื่นฤทัย สัจจพันธุ์, 2544 : 23 – 24) ในการรวมเล่มนี้ผู้แต่งได้แถลงว่า มุ่งจะแสดงคุณค่าที่ไม่อยู่

ในกรอบสำเร็จรูปของความคิดของฝ่ายใด (เสกสรรค์ ประเสริฐกุล, 2539 : 23) หลังปี 2519 เป็นต้นมา วรรณคดีจึงหันเหสู่ทิศทางใหม่ นักเขียนทั้งเก่าและใหม่สร้างสรรค์ผลงานที่มีความหลากหลายขึ้น

น่าสนใจว่า นักเขียนส่วนใหญ่ในช่วงหลังปี 2519 เป็นคนหนุ่มสาวและได้รับประสบการณ์จากเหตุการณ์นองเลือดทั้งสองครั้ง ทั้งที่เป็นผู้ร่วมเหตุการณ์โดยตรงและเป็นผู้เฝ้ามองเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น ประสบการณ์อันเข้มข้นจากเหตุการณ์นองเลือดทั้งสองครั้ง ได้ทิ้งมรดกทางปัญญาและอารมณ์ความรู้สึกให้แก่พวกเขา (เจตนา นาควัชระ, 2530 : 4) แม้ผู้สร้างงานสนใจปัญหาความอยุติธรรมในสังคม ซึ่งเป็นแก่นของวรรณกรรมแห่งความสำนึกเชิงสังคม แต่ภาพศัตรูของประชาชนก็ไม่ใช่ภาพตายตัว เนื่องจากนักเขียนตระหนักว่า ปัญหาซับซ้อนเกินกว่าจะระบุว่า ใครเป็นผู้สร้างปัญหา ดั่งข้อสังเกตว่า “...ศัตรูของประชาชนไม่ปรากฏตัวให้เห็นอย่างแจ่มชัด...เรียกได้ว่า เป็นศัตรูที่ลึนไหล” (เจตนา นาควัชระ, 2530 : 6) ความตระหนักว่าปัญหามีความซับซ้อนเป็นเหตุให้นักเขียนไม่แสดงผู้สร้างปัญหาอย่างตายตัว เช่น ตะกวดกับคอบุ (2526) และ ตีลังสูงซุงหนัก (2527) ของ นิคม รายยวา ซึ่งมีเนื้อหาให้ค้นหาคุณค่าที่แท้จริงของชีวิตที่แฝงอยู่ในชะตากรรมของมนุษย์ ลักษณะวรรณกรรมที่เรียกว่า วรรณกรรมแห่งความสำนึกเชิงสังคม ช่วงหลังปี 2519 จึงเน้นเนื้อหาและวิธีการทางปรัชญามากขึ้น ดังกล่าวได้ว่า

วรรณกรรมแห่งความสำนึกเชิงสังคมมิได้หยุดอยู่กับที่ในช่วงหลัง พ.ศ. 2519 แต่ในแง่หนึ่งมีวิวัฒนาการที่อาจจะดูจากภายนอกว่า “นิ่ง” ขึ้นทุกที คือ เป็นการนำเอาปัญหาของสังคมมาวิเคราะห์ด้วยวิธีการที่เป็นปรัชญา ความโหดเหี้ยมของชีวิต การที่คนในสังคมประทุษร้ายซึ่งกันและกัน ยังเป็นประเด็นที่นักเขียนนำมาเป็นแก่นเรื่อง แต่วรรณศิลป์ได้เปลี่ยนแปลงความรุนแรงเหล่านี้ให้กลายเป็นความโหดเหี้ยมทางปรัชญาไปเสียแล้ว... (เจตนา นาควัชระ, 2530 : 11)

ในช่วงนี้ ชาติ กอบจิตติ มีผลงานสำคัญคือ **จนตรอก** (2523) ซึ่งถือเป็นวิวัฒนาการของวรรณกรรมแห่งความยากไร้ที่สร้างแรงกระแทกทางอารมณ์แก่ผู้อ่านสูง ชาติสร้างความประทับใจด้วยเนื้อหาที่รุนแรง แต่การให้ภาพความยากไร้ของ “ผู้ถูกกระทำ” อย่างชัดเจน จนละเอียดละกลุ่ม “ผู้กระทำ” ทำให้การวิเคราะห์สาเหตุความพิการของสังคมไม่ถึงแก่น จึงจำเป็นต้องอธิบายสาเหตุของปัญหาด้วยความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรมแบบชาวบ้าน ในคำพิพากษา (2524) ผู้แต่งมองปัญหาได้กว้างขึ้น คือให้ภาพทั้งผู้ถูกกระทำและผู้กระทำ แม้ฝึกเป็นผู้พ่ายแพ้ แต่ผู้กระทำต่อเขาก็ถูกเผยให้เห็นว่ามีอคติ ส่วน **ครุบ้านนอก** (2521) ของ

คำหมาน คนใด วิเคราะห์สังคมได้อย่างเฉียบคม “ภาพของศัตรูของประชาชนในนวนิยายเรื่องนี้ค่อนข้างจะชัดเจน และการต่อสู้ระหว่างประชาชนกับศัตรูของประชาชนก็ดำเนินไปอย่างเร้าใจ ด้วยกลวิธีการแต่งที่มีศิลปะราวกับจะเป็นโศกนาฏกรรมในความหมายสากล...” (เจตนา นาควัชระ, 2530 : 18)

เรื่องสั้นบางเรื่องของลาว คำหอมในชุด ฟ้ายับกั้น (2516) ซึ่งจัดเป็นวรรณกรรมแห่งความสำนึกเชิงสังคมก็เป็นงานที่ดีแผ่สภาพยากไร้ของชีวิตชนบทอย่างตรงไปตรงมา และสามารถเรียกร้องความเห็นใจจากผู้อ่านโดยไม่รู้ลึกลับกว่าผู้แต่งเข้ามาชี้นำ แต่งานที่ใช้วิธีทวิวิสัยอย่างเด่นชัดโดยไม่ตั้งประเด็นว่าใครเป็นผู้กระทำหรือผู้ถูกกระทำแต่ก็สร้างความอ่อนไหวทางอารมณ์แก่ผู้อ่านได้ด้วยความยากแค้นของตัวละครในการดำเนินชีวิต ก็คือลูกอีสาน (2518) ของ คำพูน บุญทวี (เจตนา นาควัชระ, 2530 : 24 – 25)

ด้วยเหตุที่ศัตรูของประชาชนอาจมิใช่แค่บุคคลหรือกลุ่มบุคคล แต่อาจเป็นค่านิยมหรือความเชื่อที่ครอบงำประชาชนจนมองไม่เห็นว่แก่นแท้ของความเป็นมนุษย์อยู่ที่ใด เรื่องสั้น“แล้วหญ้าแพรกก็แหลกลาญ” ของอัศศิริ ธรรมโชติ ในชุด ขุนทองเจ้าจะกลับเมื่อฟ้าสว่าง ชี้ว่าศัตรูในรูปของความเชื่อมงายดูจะเป็นศัตรูที่มีพลังกว่าศัตรูที่เป็นบุคคล การเอาชนะศัตรูจึงมิใช่เป็นเรื่องการต่อสู้ในระดับบุคคลหรือสังคม แต่เป็นการใช้ปัญญามนุษย์เอาชนะความเขลาของมนุษย์ (เจตนา นาควัชระ, 2530 : 29 – 30)

งานเขียนในทศวรรษ 2520 จนถึงปัจจุบัน เป็นข้อบ่งชี้ความเข้าใจว่าวรรณคดีมีภารกิจที่ซับซ้อนเกินกว่าที่จะคาดหวังให้รับภาระในการแก้ปัญหาสังคมแต่ถ้ายเดียว โดยไม่คำนึงถึงธรรมชาติของวรรณคดี ด้วยเหตุผลที่

...คุณค่าของวรรณกรรมเป็นคนละเรื่องกับความลึกซึ้ง และความแม่นยำตรงของสังคมศาสตร์ วรรณกรรมที่จับใจคนอาจจะไม่สามารถส่งผลปฏิบัติที่เห็นทันตาได้...

...หน้าที่ทางสังคมของวรรณกรรมอาจจะมีใช้การแก้ปัญหาสังคมในเชิงปฏิบัติ หรือเปลี่ยนพฤติกรรมของมนุษย์ในระยะสั้น แต่เป็นหน้าที่ของการให้แสงสว่างทางปัญญาด้วยการสร้างความประทับใจ... (เจตนา นาควัชระ, 2530 : 30 – 31)

กล่าวได้ว่า เนื้อหาวรรณกรรมในยุคศัตรูที่สิ้นไหลเป็นพัฒนาการทางวรรณกรรมที่เป็นผลมาจากมรดกทางปัญญาจากเหตุการณ์นองเลือดทั้งสองครั้ง คือ 14 ตุลาคม 2516 และ 6 ตุลาคม 2519 โดยพัฒนาเนื้อหาจากวรรณกรรมต่อสู้ทางการเมืองไปสู่เนื้อหาเชิงปรัชญา

3. ความคิดของผู้แต่ง

หลังจากหยุดเขียนราว 9 ปี นิคมก็มีผลงานตีพิมพ์ คือ เรื่องสั้น “บายของหมอกควัน” (2525) นวนิยายอีกสองเรื่อง คือ ตะกวดกับคบบุ (2526) ตลิ่งสูงซุงหนัก (2527) และเรื่องสั้น “เป็นลม” (2527) “อุโมงค์” (2527) และล่าสุด “สาบเสือ” (2542)

เรื่องสั้นในระยะ 2525 – 2527 บ่งบอกว่า นิคมได้ครุ่นคิดถึงปัญหาการดำรงอยู่อย่างมีศักดิ์ศรีของมนุษย์อย่างจริงจังและรอบด้านมากขึ้น กล่าวได้ว่า นิคมไม่เคยผูกพันตัวเองกับระบบความคิดเรื่องการต่อสู้ระหว่างชนชั้นอย่างที่เน้นกันในวรรณกรรมเพื่อชีวิต ความคิดของเขาจึงไม่เจาะจงเฉพาะปัญหาการกดขี่หรือเอาเปรียบ ที่คนจนตกเป็นผู้ถูกกระทำเท่านั้น แต่ในแง่ที่สิ่งนี้เป็นความจริงส่วนหนึ่งที่หลีกเลี่ยงได้ยาก นิคมก็ยังมีวิธีมองปัญหาอย่างถ่องแท้ จึงได้แสดงความซับซ้อนของปัญหาที่ชวนขบคิด นอกจากปัญหาและปฏิกิริยาของชีวิต นิคมยังแสดงศักยภาพของคน และคุณค่าของความเป็นคนอย่างลุ่มลึกมากขึ้น

3.1 ปัญหาและปฏิกิริยาของชีวิต

เรื่องสั้นของนิคม ในระยะปี 2525 เป็นต้นมา ได้แสดงปัญหาและปฏิกิริยาของชีวิต โดยเพิ่มความรุนแรงของปัญหาที่ผูกโยงกับชะตากรรม ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและความก้าวหน้าทางเทคโนโลยี ดังจำแนกเป็นหัวข้อต่อไปนี้ ความยากจนและความไม่เป็นธรรมทางสังคม ธรรมชาติภายในของคนกับค่านิยมของสังคม และการขาดความเข้าใจแก่กันแท้ของชีวิต

3.1.1 ความยากจนและความไม่เป็นธรรมทางสังคม

นิคมได้แสดงว่า ฐานะทางเศรษฐกิจของคนจนเป็นข้อจำกัด ที่ทำให้คนเหล่านั้นมีทางเลือกน้อย จนถึงไม่อาจเลือกได้ การไร้อำนาจต่อรองของคนจนส่งผลเป็นภาวะจำยอม โดยเฉพาะเมื่อเผชิญกับอำนาจของผู้มีสถานะเหนือกว่า ทั้งทางกฎหมาย การปกครอง หรือทาง การเงิน ชีวิตของคนจนจึงดูไร้ค่า ดังเช่น ใน “บายของหมอกควัน” (2525) ยู้และเพื่อนบ้านอีก 3 คนขึ้นไปทำแรบนภูเขาสูงห่างไกลจากชุมชนและถูกฆ่า โดยญาติเข้าใจว่า “ถูกเก็บ” ส่วน “เป็นลม” (2527) จอม จากบ้านมารับจ้างขับรถแทรกเตอร์เพื่อจะนำเงินไปไถ่ที่ดิน ซึ่งนำไปจ่านองตอนพ่อป่วย แต่เขาจบชีวิตอย่างอนาถเพราะอุบัติเหตุ พ่อของเขาได้รับค่าทำขวัญเท่ากับเงินที่จะนำไปไถ่ที่ดินคืนได้ แต่เจ้าหน้าที่ปฏิเสธโดยอ้างว่าที่ดินผืนดังกล่าวหลุดไปเป็นปีแล้ว

ใน “บายของหมอกควัน” เมื่อรู้ข่าวความตายของยู้และเพื่อนบ้านอีก 3 คน หลังเกิดเหตุร่วม 17 วัน กลุ่มญาติของผู้ตายเดินทางไปยังที่เกิดเหตุเพื่อนำศพไปทำพิธี การตั้งต้นและเสี่ยงไปทำแรนในที่ห่างไกลของยู้และเพื่อนบ้านเป็นความมานะบากบั่นเพื่อเลี้ยงครอบครัว แต่ก็ต้องล้มเหลว ดังที่ลุงผิวพูดอย่างปลงอนิจจังว่า “พวกเขาอุตส่าห์ชอกชอนมาตั้งไกลก็เพื่อ

แค่นี้เองแหละ...เพื่อจะทำแร่ให้พ่อค้าทำศพของตัวเองแค่นั้น” (121) แต่ยิ่งนำแร่ที่ความตายของพวกเขากลายเป็นสิ่งที่สูญเปล่า แร่ก้อนที่พวกเขาซ่อนไว้และแลกมาด้วยชีวิตก็ตกอยู่ในมือของตำรวจ

ใน “บ้ายของหมอกควัน” ถึงแม้มีทรัพยากรแร่ให้ขุดหาแต่การได้สัมปทานก็ไม่อยู่ในความคาดหวังของชาวบ้าน เล็ดที่เพิงพันโทษจากคุกก็โดนข้อหาขุดแร่ ชาวบ้านเองอาจต้องแย่งชิงหรือปล้นกันเอง หรือแม้แต่ตำรวจก็ถูกระวางว่ามีส่วนฆ่าคนเหล่านี้ การที่ลูก 3 คนของยู่ยู่และซิวไปรับจ้างกรีดยางในหมู่บ้านห่างไกลแสดงให้เห็นว่า ความยากจนเป็นปัญหาพื้นฐานที่บีบคั้นให้มนุษย์ดิ้นรนเพื่อความอยู่รอด แต่ผู้มีอำนาจกระทำเพื่อเพิ่มพูนทรัพย์และอำนาจของตน โดยไม่ใยดีต่อความทุกข์ของผู้อื่น ดังคำบรรยายฉากว่า

ข้างล่างตรงเชิงเขา เคยมีถนนคดเคี้ยวทอดผ่าน แต่เดี๋ยวนี้เห็นเพียงโขดหิน และหลุมลึกในพื้นดินซึ่งเกิดจากน้ำฝนเซาะจนเป็นร่องยาว มีต้นไม้ขึ้นปกคลุมหนาแน่น ไม่มีใครใส่ใจว่ามันเป็นถนนมาก่อนต่อไปอีกแล้ว เช่นเดียวกันกับกองทรายที่ขวางอยู่ข้างหน้านั้น ก่อนนี้บริเวณนั้นเป็นลำธารที่มีน้ำไหลปั่นป่วนตลอดปี ปลาชุมชุกชุม มีเรือจากทะเลแล่นเข้ามาถึงหมู่บ้านข้างใน แต่เดี๋ยวนี้ดินทรายจากเหมืองของบริษัททำแร่ทะลักออกมาทับถมจนน้ำตื้นเขินและแห้งขอด ไม่มีใครในหมู่บ้านพูดถึงเรื่องปลาหรือเรือจากทะเลอีกเลย (122)

ใน “เป็นลม” (2527) จอมเป็นคนขับรถแทรกเตอร์รับจ้างเปิดป่า ที่หวังจะนำเงินกลับไปไถ่ที่ดิน เขาลางานกลับบ้านช่วงตรุษจีนกินวันลา 4 วัน นายจ้างไม่พอใจถึงขั้นจะไล่ออกหากเขายังไม่กลับมา เขากลับจากบ้านด้วยความเหนื่อยเพลีย เพราะอดนอนจากการออกไปลากอวนปูและรีบกลับมาทำงาน การทำงานเปิดป่าของพวกเขาสุ่มเสี่ยงหลายด้าน คือ “...ลมแรงจนเต็นท์ปลิวบอย อาหารการกินไม่สะดวก ไข้มาลาเรียชุม บางทีเจอปัญหาจี้ปล้น ช่มชู่เอาน้ำมันและแย่งชิงรถแทรกเตอร์” (133) แม้เสี่ยงต่อความปลอดภัยในชีวิตเช่นนี้ แต่จอมต้องอดทนเพราะหวังจะได้กลับไปอยู่พร้อมหน้าครอบครัว นอกจากนี้ การขับแทรกเตอร์ก็เป็นงานที่จอมรัก “จอมเคยฝันที่จะขับแทรกเตอร์ตั้งแต่เด็ก เขาเฝ้าดูแทรกเตอร์ขุดดินครั้งละนาน ๆ แปลกใจในความใหญ่โตและแข็งแรงของมัน เขารู้สึกว่าไม่มีอะไรสามารถต้านทานกำลังมันได้ เขาอยากขับมัน เขารู้สึกมีความสุขที่ได้อยู่ใกล้มัน” (134) จอมใช้เวลาหลายปีกว่าจะได้ขับมัน แต่เป็นเรื่องที่ชวนสลดยิ่งนัก เมื่อเขาต้องมาเสียชีวิตเพราะสิ่งที่เขารักและรู้สึกมีความสุขที่ได้อยู่ใกล้ ความหวังของจอมพังลง เมื่อพังกีบแล้วถูกเพื่อนขับแทรกเตอร์ซึ่งเป็นสิ่งที่เขารักทับจนร่างแตก นายจ้างขอร้องไม่ให้ครอบครัวของจอมแจ้งความเพราะกลัวยุ่งยาก เขารับผิดชอบค่าทำขวัญ

เท่ากับเงินที่จะนำไปไถ่ที่และจัดการงานศพให้ เมื่อพ่อของจอมนำเงินดังกล่าวไปไถ่ที่ดิน เจ้าหนึ่ก็ปฏิเสธว่า

“ที่ดินนั้นหลุดไปตั้งปีแล้ว จะมาไถ่ได้ยังไง”

“ผมเพิ่งมี เลยเอามาคืน” เขย็นห่อเงินด้วยมือสั่นเทา

“ไม่ได้หรอก” เจ้าหนึ่มองคู่มือที่ยืนค้างอยู่ตรงหน้า “มันผิดสัญญาแล้วเดี๋ยวนี้ที่ดินราคาเพิ่มขึ้นกว่าเก่าตั้งสองเท่า เงินแค่นี้ไม่พอหรอก ลุงมาซ้ำไปตั้งปีเนาะ” (139)

ชีวิตของจอมจึงกลายเป็นสิ่งสูญเปล่า เมื่อเขาไม่มีชีวิตอยู่ทำงานหาเงินมาปลดเปลื้องหนี้สิน เงินที่ได้เป็นค่าชดเชยก็ยังไม่มีความหมาย หากชะตากรรมกำหนดให้เขาตายครอบครัวเขาก็โชคร้ายที่เขาตายซ้ำไปเสียอีก ดังที่พ่อของจอมพูดกับลูกชายคนเดียวของจอมว่า “ตายช้านะซี...ถ้ามันตายก่อนนี้สักปี ก็ทันไถ่ที่ดินมาให้มันแล้ว” (140)

นิคมได้แสดงความขัดกันของผู้มีสถานะทางเศรษฐกิจเหนือกว่ากับคนยากจน ซึ่งไร้อำนาจต่อรอง ทั้งนายจ้างและเจ้าหนึ่ที่รับจ้างล้วนแต่ยึดผลประโยชน์เป็นหลักโดยปราศจากความยึดหยุ่น คุณค่าที่แท้ของคนจึงไม่ใช่สิ่งที่คนเหล่านั้นมองเห็น การลากลับบ้านเกินวันลาสร้างความไม่พอใจแก่นายจ้าง ทั้งๆ ที่จอมไม่เข้าใจว่าการกลับไปเยี่ยมบ้านเยี่ยมลูกจะสร้างปัญหาในการทำงาน ดังบทสนทนาระหว่างจอมกับบ่าวที่ว่า

“ก็ - ก็ หยุตตรุษจีน กูคนบะ - บ้านไกล มึงก็รู้”

“เออ ไม่รู้ละ ใครๆ ก็กลับทัน เว้นมึงคนเดียว สงกรานต์นี้นายหัวว่าจะไม่ให้หยุตอีกแล้ว”

“คนระ - เรามีสาน อยู่ยังไง มะ- ไม่กลับ” จอมพยายามปลงเสียงอย่างยากเย็น (129)

คนจนจึงมีค่าไม่ต่างจากเครื่องมือแสวงหาประโยชน์ของผู้มีอำนาจทางเศรษฐกิจ ซึ่งละเลยความรู้สึกของเพื่อนมนุษย์ การกล่าวว่า “คนเรามีบ้านอยู่ยังไงไม่กลับ” เป็นข้อกังขาของจอม ที่ความหวังของการกลับไปอยู่พร้อมหน้าพร้อมตาคนในครอบครัวถูกมองข้าม ผู้อ่านย่อมจะยิ่งเจ็บปวดแทนเขาเมื่อเจ้าหนึ่ปฏิเสธการไถ่ที่ดินคืน แต่การกล่าวว่าที่ดินหลุดไปเป็นปีและราคาที่ดินเพิ่มเป็นสองเท่า ชี้ว่าชีวิตของจอมมีค่าผันแปร ตามกลไกการค้าและการกำหนดราคาวัตถุภายนอกอันเป็นมายา

คำว่า “ตายช้า” เหมือนผู้พูดยินดีจะให้ลูกชายตายเร็วกว่านั้น บอกความขมขื่นของคนยากจนซึ่งไม่มีโอกาสแก้ปัญหา จึงยอมรับสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างปวดร้าว ความตายของตัวละครบ่งชี้ว่านิคมได้เพิ่มความรุนแรงของปัญหาที่มนุษย์กระทำต่อกันอย่างเฉยเมย มากกว่าการเน้นเฉพาะสถานะทางเศรษฐกิจของตัวละคร และดูเหมือนวิธีการนี้มีพลังโน้มน้าวให้ผู้อ่านเห็นใจตัวละครและครุ่นคิดถึงการกระทำของคนด้วยกันที่ชี้ให้เห็นความโหดร้ายของมนุษย์ที่ขัดแย้งกับความเจริญ และการพัฒนาทางวัตถุ การปล่อยให้วัตถุตัดสินการดำรงอยู่ของมนุษย์ในสังคมที่มีปัญหาเช่นนี้เป็นสิ่งที่เลวร้าย เพราะแสดงว่ามนุษย์ธรรมไม่มีอยู่จริง ถึงกระนั้นก็เป็นวิธีการกระตุ้นสำนึกเชิงจริยธรรมแก่ผู้อ่านที่มีต่อเพื่อนมนุษย์ได้เป็นอย่างดี

กล่าวได้ว่าผู้แต่งอาศัยความน่าหดหู่ที่ดูเหมือนกลายเป็นเรื่องธรรมดาใน “บ้ายของหมอกควัน” และ “เป็นลม” แสดงว่าสิ่งที่ปฏิบัติของชีวิตคนธรรมดา ก็คือสภาพที่ดูเหมือนปกติแต่หาเหตุผลชัดเจนไม่ได้ การคุกคามของคนต่อคนก็ดูเหมือนมีกฎระเบียบรองรับ เช่นราคาที่ดิน ส่วนนายจ้างก็ไม่ได้เอาเปรียบจนเกินไป ดังที่จ่ายค่าทำขวัญให้และที่พ่อของจอมยอมไม่ไปแจ้งความก็ด้วยความเห็นใจเพื่อนของจอมที่เป็นคนขับแทรกเตอร์ และเป็นการปฏิบัติโดยทั่วไปในสังคมไทยอยู่แล้ว

ใน “บ้ายของหมอกควัน” คนเสียชีวิตไปสี่คน โดยที่ไม่มีใครระบุสาเหตุได้แน่ชัด แต่ก็ไม่มีใครคิดจะสืบสาว อาจเป็นเพราะสังคมที่พวกเขาอยู่มีปัญหาหลายด้านทั้งเรียกค่าคุ้มครอง ขัดแย้งผลประโยชน์ ลักษณะเช่นนี้แสดงให้เห็นว่า สังคมชนบทนี้มีความขัดแย้งของคนหลายกลุ่ม และเป็นสังคมที่ขาดความปลอดภัยในชีวิต เมื่อกลุ่มคนที่สร้างปัญหามีหลากหลาย ทั้งนายทุน ผู้มีอิทธิพล รวมถึงเจ้าหน้าที่ของรัฐ ดังที่ไล่ต้อนได้แสดงความไม่แน่ใจถึงสาเหตุการตายของเพื่อนบ้านว่า “ยังไม่แน่ใจ อาจปล้นหรือแย่งที่ทำไร่ หรือเกี่ยวกับเจ้านาย” (100)

สภาพปัญหาซับซ้อนเช่นนี้สร้างความหวุ่นไหวแก่ผู้ที่อยู่ในสังคม ดังเห็นว่า ผู้พบศพเมื่อขึ้นไปยิงค่างก็ยังไม่กล้าไปบอกกำนันกระทั่งเหตุการณ์ผ่านไป 17 วัน ญาติผู้ตายก็คิดจะนำศพกลับไปเท่านั้นไม่ได้สนใจสืบเสาะว่าใครเป็นคนฆ่า ส่วนตำรวจที่มาตามหน้าที่ ก็ปิดความรับผิดชอบ เมื่อเจ้าทุกข์เอ่ยถึงผู้ตายว่าไม่ตั้งใจขึ้นมาตายบนเขาเพราะ “เขาไม่คิดว่าถูกเก็บ” ตำรวจก็กล่าวป้องกันตัวเอง โดยกล่าวหาอย่างใช้อารมณ์ว่า “...พวกแกก่อปัญหาตัวเอง ปล้นแย่งกัน แย่งชิงที่ทำไร่กัน หักหลังกันแล้วมาโทษคนอื่นให้เขาเดือดร้อนไปด้วย” (113)

จะเห็นว่า ในสังคมเช่นนี้ ประชาชนชาติที่พึ่งอย่างแท้จริง การไปแจ้งเจ้าหน้าที่เมื่อเกิดเหตุร้ายอาจเป็นเพียงการแสดงหน้าที่ของพลเมืองที่ดี เมื่อเจ้าหน้าที่ขาดความตระหนักในหน้าที่บำบัดทุกข์บำรุงสุขเป็นเบื้องแรก และเห็นความทุกข์ของประชาชนเป็นภาระที่สร้างความเดือดร้อนแล้ว ก็ยากที่ประชาชนจะไว้วางใจให้เจ้าหน้าที่ดูแลความเป็นความตายของพวกตนตามหน้าที่ได้ การตามตำรวจไปชันสูตรศพบนภูเขา อาจเป็นเพราะต้องการทราบให้แน่ชัดว่าเป็น

ญาติของพวกตนหรือไม่ แต่ในที่ที่เกิดเหตุกลุ่มญาติ ๆ หาข้อสังเกตกันเอง โดยสังเกตจากรอยสักที่แขนของศพหนึ่งซึ่งเป็นสามีของซิว และสรุปว่า 3 ศพที่เหลือ น่าจะเป็นเพื่อนบ้านที่เดินทางมาทำแร่ด้วยกัน คือ หลานโล้ด ลูกลุงผิว และลุงบู (ลุงของรอทิม) ส่วนตำรวจก็ปลิกตัวไปดื่มน้ำที่ลำธาร

นิคมได้เน้นย้ำความรุนแรงของปัญหา ที่คนยากจนไม่มีสิทธิ์ตามที่พึงมีพึงได้ของตน จนยอมรับสภาพที่เป็นอยู่อย่างปวดร้าวใจ ดังเรื่องสั้น “บายของหมอกควัน” ผู้มีอำนาจอย่างตำรวจเจ้าหน้าที่ของรัฐฉวยโอกาสยึดแร่ของกลุ่มชาวบ้านไปต่อหน้าต่อตา

การละเว้นหน้าที่ของเจ้าหน้าที่ตำรวจปรากฏในเรื่องสั้นนี้ เห็นจากอากัปกริยาของตำรวจคนอ้วนที่แสดงท่าทีรำคาญ ไม่พอใจที่ตนต้องเดินทางอย่างลำบากไปเก็บหลักฐานเกี่ยวกับผู้ตายบนภูเขา ดังเห็นจากคำพูดของตัวละคร ดังนี้

“...ร้อนอย่างกับอะไร ทางก็ชันเหมือนปีนกำแพง ทำไมต้องให้คนอื่นเดือดร้อนด้วยก็ไม่รู้”

.....

“ไม่ได้ตั้งใจหรอก” ตำรวจอ้วนตะคอก “งั้นขึ้นมาบนนี้ทำไม ไม่ได้ขึ้นมาทำแร่เถื่อนหรือไง”

.....

“ระวังปากให้ดี อย่าโอหังมากนัก พวกแกก่อปัญหาตัวเอง ปล้นแร่กัน แย่งชิงที่ทำแร่กัน ทักหลังกัน แล้วมาโทษคนอื่นให้เขาเดือดร้อนไปด้วย”

.....

“นิสัยไม่ดี” ตำรวจอ้วนพูด “เมื่อเชากี้ทีหนึ่งแล้ว นั่งรออยู่บนโรงพัก หน้อยเดียวก็ไม่พอใจ จะให้วิ่งจีตามมันมาทันที ทำยังกะใหญ่โตมาจากไหน” (112 – 113)

คำพูดที่แสดงอำนาจข่มขู่ประชาชน และเห็นความเป็นความตายของผู้อื่นว่าสร้างความเดือดร้อนและเพิ่มภาระ บังคับความขาดไร้ความรับผิดชอบของข้าราชการซึ่งมีหน้าที่ดูแลทุกข์สุขของประชาชนโดยตรง กลับไม่คำนึงถึงสภาพจิตใจของผู้ที่สูญเสีย คำพูด อากัปกริยาของเจ้าหน้าที่ซ้ำเติมให้จิตใจของผู้สูญเสียยิ่งสลดหดหู่ การทำงานอย่างล่าช้าและไม่พอใจที่ชาวบ้านเร่งเร้าชี้ความบกพร่องในหน้าที่ของตำรวจอย่างชัดเจน แม้ตำรวจมีหน้าที่รับผิดชอบหลายอย่าง แต่การใช้คำพูดอย่างเป็นมิตร ก็น่าจะกระทำได้หากจิตใจของเขายังเห็นใจผู้อื่น

นอกจาก เจ้าหน้าที่ใช้วาจาคุกคามตะคอกอย่างไรสำนักแล้ว ยังพบว่า เขาขาดความอดทน และปิดความรับผิดชอบประหนึ่งว่า ชีวิตของชาวบ้านเป็นสิ่งไร้ค่า การกล่าววว่า “ทำยังกะใหญ่โตมาจากไหน” ชวนให้คิดต่อว่า หากเป็นคนใหญ่คนโตเขาก็จะรับผิดชอบการให้อย่างนั้นหรือ คำพูดเช่นนี้ย่อมเผยแพร่การเลือกปฏิบัติได้ประการหนึ่ง

เมื่อไม่เข้าใจความรู้สึกของผู้สูญเสียเพราะคนที่ตายมิใช่เป็นญาติของตน ตำรวจจึงไม่รู้รู้สึกสะเทือนใจกับการเสียชีวิตของชาวบ้านการกระทำของเจ้าหน้าที่ตำรวจในเรื่องสั้นนี้สะท้อนการละเว้นการปฏิบัติหน้าที่และขาดจรรยาบรรณของผู้พิทักษ์สันติราษฎร์อย่างรุนแรง โดยเฉพาะการฉวยโอกาสซึ่งสร้างความงุนงงแก่ชาวบ้าน ดังคำบรรยายและบทสนทนาระหว่างกลุ่มญาติกับตำรวจที่ว่า

เมื่อถึงถนนหลวง ตำรวจอ้วนบอกให้พวกเขาเอาแรชชั่นรถที่จอดอยู่

“หมู่จะไปส่งพวกเราใช้ไหม” ลุงผิวถามหลังจากวางถุงแรชชั่นทั้งหมดไว้บนรถแล้ว

“ลุงไปรดประจำทางเถอะนะ รออีกสักพักก็คงจะมา” ตำรวจอ้วนพูด

“ผมอยากจะไปส่งเหมือนกัน แต่ต้องรีบกลับ มึงงานอื่นต้องทำอีกเยอะ”

ตำรวจทั้งสองขึ้นรถและขับออกไป

...บริเวณนั้นเงียบสงัด พวกเขาเย็นแก่ๆ กังๆ อยู่ริมถนนท่ามกลางหมอกควันยามบ่ายที่บดบังเส้นทางข้างหน้าจนมืดมิด (124 -125) (เน้นโดยผู้วิจัย)

การบอกให้ญาติผู้ตายนำแรชชั่นวางบนรถตำรวจ ทำให้เข้าใจได้ว่า ตำรวจจะพาชาวบ้านทั้ง 11 คนไปด้วย แต่ตำรวจบอกให้ญาติเดินทางกลับกันเองหลังจากที่วางแรชชั่นบนรถแล้ว พฤติกรรมของเจ้าหน้าที่ชวนให้คิดต่อว่า การไม่จดบันทึกหรือถ่ายรูปขณะชันสูตรศพ และแรชชั่นที่อยู๋บนรถจะตกเป็นของใคร ในเมื่อญาติของผู้ตายวางแรชชั่นบนรถตำรวจ การฉวยโอกาสของผู้พิทักษ์สันติราษฎร์ที่ชาวบ้านฝากความหวังไว้ จะสร้างความปวดร้าวทางจิตใจแก่ชาวบ้านยิ่งนัก ผู้เล่าทิ้งให้ผู้อ่านคิดว่าญาติๆ ของผู้ตายคงไม่ได้รับแรชชั่น การเสียชีวิตของยู๊และเพื่อนบ้านอีก 3 คนเป็นสิ่งที่สูญเสียเปล่าและสร้างความปวดร้าวไว้กับญาติของพวกเขาอีกด้วย

ในตอนจบของเรื่องสั้น นิคมได้แสดงให้เห็นว่า ผู้ที่สร้างปัญหาอาจมิใช่ผู้ร้ายอย่างที่เคยเป็นมาเท่านั้น แต่ศัตรูของประชาชนอาจหมายถึงกลุ่มบุคคลที่มีหน้ามีตาในสังคม เช่นเจ้าหน้าที่ของรัฐที่ละเลยหน้าที่และรวบรัดจัดการผลประโยชน์ โดยไม่คำนึงถึงความรู้สึกของประชาชน ส่วนแรชชั่นที่อยู่ในรถตำรวจคงมิใช่ของกลางเพราะไม่มีการจดบันทึกหรือถ่ายรูป เป็นหลักฐานจากการชันสูตร หากเจ้าหน้าที่ตำรวจจะยึดแรชชั่นดังกล่าวเป็นของตนก็มีใช้ว่าจะไปไม่ได้

ยิ่งพิจารณาพฤติกรรมของตัวละครตำรวจที่แสดงต่อประชาชนด้วยแล้วก็ยิ่งทำให้ข้อสันนิษฐานนี้มีใช้สิ่งเกินจริง

น่าสังเกตว่า นิคมแสดงปัญหาซับซ้อนขึ้น ตัวละครสมจริงที่มีอาจแบ่งแยกฝ่ายดีฝ่ายชั่วออกจากกันได้อย่างชัดเจน แต่แสดงธรรมชาติของมนุษย์ที่มีทั้งความดีความชั่วอยู่ในตัวคนคนเดียวกัน เช่น กลุ่มชายใบหน้าเกรียมแดงที่มีลักษณะเป็นผู้ร้าย หนึ่งในจำนวนนั้นเพิ่งพันโทษาจำคุกมา นอกจากนี้พวกเขายังคะยั้นคะยอให้โล้ดตีแม่เหล้าขาว โดยที่โล้ดไม่อาจปฏิเสธได้แม้ลักษณะภายนอกและพฤติกรรมที่ชี้ได้ว่าเป็นผู้มีอิทธิพล แต่ชายใบหน้าเกรียมแดงยังมีน้ำใจถามความเป็นมาของเรื่องที่เกิดขึ้น แสดงความเห็นใจ และแนะนำให้ฝากลูกคนเล็กของชิวไว้กับยาย หวันชาวบ้านที่อยู่ระหว่างทางขึ้นเขา ขณะที่ตัวละครที่น่าจะช่วยบำบัดทุกข์และคลี่คลายปัญหากลายเป็นผู้สร้างปัญหาแก่ประชาชน การสร้างตัวละครที่แสดงธรรมชาติของมนุษย์ทั้งสองด้านของนิคม ราชยาว แสดงความเข้าใจความจริงที่ว่า มนุษย์มีทั้งส่วนที่ดีและชั่วร้าย เป็นการยากที่จะแบ่งแยกความดีความชั่วออกจากกันได้อย่างเด็ดขาด ความตระหนักข้อนี้เป็นผลจากความครุ่นคิดของนิคมตั้งแต่ยุคแสวงหา ดังที่เราเห็นว่า ใน “คนบนต้นไม้” (2510) ตัวเอกที่เป็นชวานาซึ่งถูกกระทำก็ยิ่งกลายเป็นผู้กระทำ ใน “คนบนต้นไม้” (2510) เพราะลืมเผื่อแผ่ความเห็นใจต่อชีวิตอื่น เมื่อประกอบกับการเรียนรู้ความผิดพลาดจากเหตุการณ์นองเลือดทั้งสองครั้ง จึงเห็นได้ว่า ผลงานเรื่องสั้นทั้ง 2 เรื่องนี้เป็นลักษณะร่วมของวรรณกรรมแห่งสำนึกเชิงสังคมนหลังเหตุการณ์นองเลือด 6 ตุลาคม 2519

ปัญหาการคุกคามชีวิตและทรัพย์สินในชนบทอาจพิจารณาเชื่อมโยงกับวิถีชีวิตที่อาศัยความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน ใน “เป็นลม” (2527) ขณะที่จ่อมและเพื่อนร่วมงานรับจ้างเปิดป่าในหุบเขาไกลหมู่บ้าน พวกเขาประสบปัญหามากมาย “...จีปลัน ช่มชู่เอาน้ำมัน และแยงชิงรถแทรกเตอร์” (133) นิคมได้แสดงปัญหาที่จ่อมและเพื่อนร่วมงานประสบอย่างชัดเจนดังนี้

คนท้องถิ่นบางคนสุขภาพ นุ่มนวลและเอื้ออารี มีอยู่ครั้งหนึ่งคนในหมู่บ้านหิวกล้วยมาฝากหิวหนึ่ง “เอาไว้กินตอนหิว” เขาพูดด้วยสำเนียงห่วงใย “ถ้ามีปัญหาอะไรให้ช่วย บอกนะ” แล้วมองไปที่ถังน้ำมันพร้อมกับยื่น ถังเปล่าที่หิวติดมือออกมาข้างหน้า “ช่วยถายน้ำมันให้สักถังซิ”

พวกเขาบางคนมาเยี่ยมและพูดคุยด้วยบ่อย บางคนก็มากินข้าวด้วยถือปืนติดตัวตลอดเวลา เมื่อรู้สึกว่สนิทสนมพอสมควรแล้วก็พูดอย่างเป็นกันเองว่า “ไปตันที่ให้ผมหน้อยซิ” “ช่วยโค่นต้นไม้ในไร่ผมสักแปดต้นแก้ตันซิ” “ไปลากซุงออกจากคลองหลังบ้านผมหน้อย” การทำงานของรถแทรกเตอร์คิดค่าจ้างเป็นรายชั่วโมง แต่คนเหล่านี้ขอให้ทำฟรี ไม่ต้อง

จ่ายเงิน สถานที่ที่จอมและเพื่อนทำงานมักเป็นที่ห่างไกลและเปลี่ยว มีโจร ชุกชุม จอมมักจะกลัวและไม่กล้าปฏิเสธคำขอของพวกเขา (133)

การทำงานที่เสี่ยงต่อความไม่ปลอดภัยในชีวิตเช่นนี้ ผ่านพ้นมาได้ด้วยการ อนุโลมอย่างอะลุ่มอล่วย “จอมมักจะกลัวและไม่กล้าปฏิเสธคำขอของพวกเขา” นอกจากการ ถูกคุกคามอยู่บ่อยครั้งแล้ว จอมยังเคยถูกจับกุมแทนนายจ้างคนเก่าขณะทำงานในป่าสงวนโดยที่ เขาไม่รู้เรื่อง เขาถูกจับกุมแต่โรงพักไม่มีที่ขัง “...เขาถูกล่ามไว้ใต้ต้นไม้ ร้องให้ตากุ้งอยู่หลาย คืน...” (134) ขณะที่จอมประสบปัญหาจากผู้มีอิทธิพล และถูกจำกัดเสรีภาพ นายจ้างของเขาก็ใช้ เงิน “วิ่งเต้นประกันตัว ตำรวจจึงปลดโซ่ให้เขาไปอยู่ในเพิงพักชั่วคราว” (134) การบุกรุกป่า สงวนซึ่งเป็นการกระทำที่กระทบส่วนรวม กลายเป็นความผิดเล็กน้อยที่ผู้กระทำอาจพ้นผิดได้ โดยง่ายนี้ ฟ้องความหละหลวมของระบบราชการไทยที่กฎหมายไม่เด็ดขาด ความยุติธรรม ตกอยู่กับลูกจ้างซึ่งมักเป็นชาวบ้านธรรมดา แต่ตัวการใหญ่เช่นผู้ว่าจ้าง ผู้มีอำนาจ ยังลอยนวลอยู่ใน สังคมและอาจกลับมากระทำผิดได้อีกไม่รู้จบ トラบเท่าที่กฎหมายเปิดช่องทางให้และเจ้าหน้าที่ ละเลยหน้าที่

จะเห็นว่า ในสภาพสังคมที่หมิ่นเหม่ต่อความปลอดภัยและประชาชนถูกคุกคาม อยู่เป็นนิจ การหวังพึ่งหน่วยงานราชการก็ไม่น่าจะช่วยให้อุ่นใจ เพราะสถานที่ราชการอย่าง โรงพักยังถูกบุกเผา เมื่อการณ์เป็นเช่นนี้ชาวบ้านต้องพึ่งพาตัวเองและแก้ไขปัญหาลเฉพาะหน้า ดัง เห็นว่า จอมยอมทำตามคำขอร้องแกมขู่จากคนในท้องถิ่นที่เข้ามาตีสนิทเพราะหวังผลอย่างอื่น การกระทำดังกล่าวก็น่าจะเป็นวิธีการเอาตัวรอด ท่ามกลางสังคมที่เต็มไปด้วยปัญหาเช่นนี้ ผู้อ่าน ก็คงมีอาจกล่าวได้ว่าการยินยอมของจอมลดทอนคุณค่าของความเป็นมนุษย์ สิ่งที่ลดทอน คักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ของจอม คือ ความเย็นชาของผู้มีสถานะเหนือกว่าซึ่งถือผลประโยชน์เป็นที่ตั้งเหนือความทุกข์ร้อนของคนด้วยกัน

เห็นได้ว่า นิคมแสดงว่าปัญหาความยากจนและความไม่เป็นธรรมยังเชื่อมโยงกับ ปัญหาการขาดหลักประกันในชีวิตและการคุกคามของคนต่อคนที่ซับซ้อนขึ้น สิ่งที่น่าสนใจคือ การนำฉากในชนบทภาคใต้ที่มีปัญหาการคุกคาม และความไม่ปลอดภัยในชีวิต มาแสดงในเรื่อง สั้น ส่วนหนึ่งเป็นไปได้ว่า ผู้แต่งนำประสบการณ์ตรงของตนที่ประสบปัญหาและความขัดแย้งใน สังคมเช่นนี้ และปรารถนาให้เพื่อนมนุษย์ที่จำเป็นต้องดำรงอยู่ในสังคมที่มีความขัดแย้งได้ แสวงหาวิธีการดำรงอยู่ได้อย่างปกติ โดยสร้างความแข็งแกร่งทางจิตใจและไม่ละทิ้งคุณค่าที่เกื้อกูล ชีวิต

3.1.2 ธรรมชาติภายในของคนกับค่านิยมของสังคม

เรื่องสั้นของนิคม ในช่วง 2525 เป็นต้นมามีจำนวนสี่เรื่องที่แสดงความบกพร่อง ภายในจิตใจซึ่งสร้างปัญหากระทบผู้อื่น ได้แก่ ความเห็นแก่ตัว ความโลภ ความกลัว โทสะ

และความอ่อนแอ ใน “บ้ายของหมอกควัน” (2525) และ “เป็นลม” (2527) นิคมได้แสดงความเห็นแก่ตัวของกลุ่มนายทุนที่บุกรุกทำลายธรรมชาติอย่างไม่รู้ค่า เพราะมุ่งสร้างความมั่งคั่งให้แก่ตนเอง เห็นได้ว่าสภาพชุมชนดั้งเดิมที่อาศัยแหล่งน้ำธรรมชาติเป็นแหล่งอาหารและเลี้ยงชีวิต มีอันต้องสลายลง เพราะการรุกรานของผู้ที่หวังประโยชน์จากธรรมชาติอย่างไม่รู้จักพอ ใช้เครื่องมือที่ทันสมัยโดยไม่คำนึงถึงระบบธรรมชาติที่มีอยู่เดิม ถนนซึ่งเป็นเครื่องหมายการไปมาหาสู่ของคนในชุมชนรกร้างด้วยต้นไม้ที่ขึ้นปกคลุม แสดงว่าชุมชนที่เคยสมบูรณ์ถูกทิ้งร้างไปในขณะที่มีกองทรายแทนลำธารที่อุดมสมบูรณ์ ความเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากการเข้ามาหาผลประโยชน์ของนายทุน ได้ทำลายวิถีชีวิตของชาวบ้านที่อาศัยแหล่งน้ำธรรมชาติหล่อเลี้ยงชีวิตเมื่อ “น้ำตื้นเขินและแห้งขอด ไม่มีใครในหมู่บ้านพูดถึงเรื่องปู ปลา และเรือจากทะเลอีกเลย” ปราบฎการณเช่นนี้ย่อมตอกย้ำว่าเมื่อธรรมชาติเสื่อมลงมนุษย์ก็มีอาจดำรงชีวิตอยู่ได้ ชุมชนจึงสลายตัวโดยไม่มีใครสนใจอีกต่อไป แม้นายทุนมีอำนาจในการจัดการทรัพยากรซึ่งอาจได้จากการสัมปทานอย่างถูกต้องตามกฎหมาย แต่ก็สร้างความเดือดร้อนแก่เพื่อนมนุษย์ด้วยความเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน

ในเรื่องสั้น “เป็นลม” นิคมได้แสดงความเห็นแก่ตัวของคนได้อย่างชัดเจน โดยชี้ว่า การมุ่งผลประโยชน์ของตนจนละเลยคุณค่าของเพื่อนมนุษย์ เป็นสิ่งเลวร้ายมาก นายจ้างของจอมโธธรที่จอมหยุดงานเกินวันลา เป็นไปได้ว่าการกลางงานของจอมซึ่งเป็นคนขี้บื้อหนึ่งจะกระทบต่อรายได้ของเขาที่คิดค่าจ้างเป็นชั่วโมงนายจ้างของจอมจัดหาน้ำมันและข้าวสารมาให้คนงานเท่านั้น (129) แต่ขาดความเข้าใจลูกน้องในแง่ที่ต้องรับผิดชอบต่อครอบครัวและคิดถึงบ้าน นอกจากนายจ้างของจอมจะเห็นแก่ตัวแล้วเขายังขาดความรับผิดชอบและสำนึกด้านมนุษยธรรมอย่างมากด้วย ดังเห็นว่า เมื่อจอมตายเพราะอุบัติเหตุความทุกข์ร้อนของนายจ้างอยู่ที่ความพะวงและหวั่นวิตกว่าจะเกิดความยุ่งยาก ดังคำบรรยายและ บทสนทนาของตัวละครที่ว่า

มีความยุ่งยากและตกใจกลัว แต่ในที่สุดก็ผ่านไปได้ นายจ้างของเขาติดต่อพ่อและเมียของจอม พร้อมกับพูดจาให้ทุกสิ่งทุกอย่างจบลง เขาขอร้องไม่ให้แจ้งตำรวจ กลัวเรื่องยุ่ง บ่าวจะต้องติดคุก ตัวเขาเองก็ต้องถูกสอบสวนวุ่นวาย

“ไหนๆ จอมก็ตายแล้ว ฟ้องไปก็ไม่ทำให้มันฟื้นขึ้นมาได้ ไม่มีใครตั้งใจ” เขาหัวนล่อมให้พ่อของจอมคิดถึงที่เคยช่วยเหลือกันมา และมอบเงินค่าทำขวัญให้จำนวนหนึ่ง พร้อมกับจัดการเรื่องงานศพให้เสร็จ

“แล้วจะบอกว่ามันเป็นไรตาย” พ่อของจอมถามเรื่องที่ต้องติดต่อ

อำเภอ

“บอกว่าเป็นลมตายก็ได้”

“เป็นลม” แกทวนคำเบา ๆ นึกถึงร่างที่แหลกเหลวของลูกชาย (138 – 139) (เน้นโดยผู้วิจัย)

การแสดงน้ำใจของนายจ้างจ่ายเงินและการหว่านล้อม ทวงบุญคุณ “ที่เคยช่วยเหลือกันมา” น่าจะฟังดูสมเหตุสมผลในโลกธุรกิจ อย่างไรก็ตามการกำหนดให้แจ้งสาเหตุการตายของจอมว่า “เป็นลม” ทั้ง ๆ ที่ร่างแหลกและก็สะท้อนความไร้ค่าของชีวิตในทัศนะของคนเช่นนี้ ซึ่งเป็นทัศนะบนพื้นฐานของความลงที่ชวนช่นอย่างน่าขมขื่น

ความเห็นแก่ตัวและความโลภซึ่งถูกกระตุ้นด้วยการพัฒนาด้านวัตถุมีส่วนทำให้มนุษย์อ่อนแอ ไม่กล้าเผชิญความจริง มุ่งแสวงหาวัตถุจนยึดอยู่แต่กับวัตถุ โดยไม่คิดว่ามันเป็นเปลือก วัตถุจึงกลายเป็นที่ป้องกันภัยและสำคัญเหนือกว่าชีวิต ดังปรากฏใน “อุหมัง” (2527) สำรวยเป็นตัวแทนของคนรุ่นใหม่ในสังคมเมือง เป็นคนคร่ำเคร่งกับการทำงานเพื่อให้ได้มา ซึ่งสิ่งอำนวยความสะดวกเช่นรถ จนเห็นว่า การพักผ่อนเพื่อความสุขทางจิตใจเป็นสิ่งเกินจำเป็น

นิคมเปรียบปูเสฉวน หรือที่เรียกว่าอุหมัง ที่หลบอยู่แต่ในเปลือก กับบุคลิกของตัวละครนี้ เปลือกของอุหมังก็คือความมั่งคั่งทางวัตถุ ดังเห็นจากคำบรรยายและบทสนทนาที่ว่า

“...เขาหวังงานจนไม่อยากไปไหน” คร่ำเคร่งอยู่กับตัวเลขซื้อขายทั้งวัน “ผมไม่มีเวลาเที่ยวเตร่หรอก” เขาบอกเธอ “มันเสียเวลาทำงาน เจ้านายผมไม่ชอบ และอีกอย่างผมไม่อยากตกงาน ผมต้องหาเงินจ่ายดอกเบี้ยแบงก์ และผ่อนรถด้วย ผมไม่ยอมให้รถผมถูกยึดเด็ดขาด” (149) (เน้นโดยผู้วิจัย)

สำรวยพะวงอยู่กับงานเพราะเป็นปัจจัยที่ช่วยให้เขาได้ครอบครองรถ เขาไม่มีเวลาเที่ยวเตร่เพราะกลัวตกงาน เขาคำนึงถึงเจ้านายหรือหน้าที่การงานไม่ใช่เพราะรักงานที่คุณค่าของงานแต่ยึดกับงานเพียงเพราะกลัวว่าจะไม่มีเงินผ่อนรถ จ่ายดอกเบี้ยธนาคาร เมื่อเขากล่าวอย่างหนักแน่นว่า “ไม่ยอมให้รถถูกยึดเด็ดขาด” เราก็ได้เห็นการเน้นย้ำเป้าหมายและความมุ่งมั่นอันแสดงว่าเขาใส่ใจต่อปัจจัยภายนอกที่ทำให้เขามีระดับสถานะสูงในสังคมตามค่านิยมของคนในยุคที่เน้นการพัฒนาทางเศรษฐกิจ จึงเห็นค่าของวัตถุมากกว่าความสุขทางใจ นี่เป็นเหตุให้สำรวยจำกัดตัวเองอยู่ในกรอบ เราจึงเห็นความกลัวและความอ่อนแอของเขาจากคำบรรยายบุคลิกตัวละครนี้ว่า

นอกจากเป็นคนรักรถแล้ว เขายังเป็นคนแต่งตัวสะอาด ผมของเขา ขริบเป็นระเบียบ ใส่น้ำมันเหนียวหนับ และเรียบแปร์ เสื้อกางเกงไว้รอยยับ เน็คไททันสมัย รองเท้าเป็นมันเงา เขารับปากที่จะไปเที่ยวทะเลกับเธอด้วย แต่ก็ไม่วายแสดงความกังวล มีแมงกะพรุนไฟไหม เขาถาม รึนกับยุง ชุมไหม ผมแพ้มทะเล มีฉลามไหม น้ำลึกไหม คลื่นแรงรีเปลา เรื่องจะไม่ลุ่มหรือ แล้วเราจะกินอะไร มีน้ำจืดอาบไหม คุณเอาครีมกันแดดไปด้วยนะ ผมกลัวเป็นมะเร็งผิวหนัง (149)

ในสังคมที่คนเน้นตัวเองเป็นศูนย์กลาง ละทิ้งความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลซึ่งช่วยธำรงสังคม ความผูกพันกลายเป็นความเพิกเฉย ไม่สนใจกัน มนุษย์แปลกแยกต่อกันและห่างเหินจากธรรมชาติ ค่านิยมใหม่นี้บ่อนทำลายความแข็งแกร่งภายในจิตใจของมนุษย์จนกลายเป็นคนซีซลาด ดั่งข้อต่างของคนไข่ชาวประมงกับคนไข่อื่นตรงที่ชาวประมงดูเหมือน “ไม่กลัวอะไรบ้างเลย” (143) เมื่อมีปัญหากระทบ คนเมืองก็มักหนีปัญหา เช่นเพื่อนนักธุรกิจของตัวเองที่เลือกตีหมาพิษแก้ปัญหา ล้มละลาย เพราะยึดความสำเร็จในชีวิตเหนือกว่าชีวิต การสูญเสียเปลือกกกลายเป็นวิกฤตชีวิตที่ชวนหวาดกลัวและมีอายุยอมรับได้

นิคมสร้างให้เพื่อนนักธุรกิจของตัวเองครอกพบวิกฤตชีวิตที่หนักหน่วงและหนีปัญหาด้วยการฆ่าตัวตาย เพื่อชี้ว่าการกระทำดังกล่าวแสดงภาวะจิตใจอ่อนแอ และลดทอนคุณค่าของมนุษย์ในแง่ที่ไม่สามารถใช้สติปัญญาแก้ปัญหาชีวิตได้ นิคมวิพากษ์วิจารณ์สังคมในยุคพัฒนาที่ยึดถือประโยชน์ทางวัตถุเป็นสรณะเพราะตกอยู่ในความหลง และยึดมั่นกับคุณค่าเทียมจนไม่รู้จักตัวเอง

เมื่อมนุษย์ถูกระแสวัตถุนิยมครอบงำ ก็เกิดเงื่อนไขในชีวิตมากมาย การแสวงหาวัตถุหรือสิ่งอำนวยความสะดวกตามค่านิยมของคนในสังคม เช่น รถยนต์ บ้าน หรือเครื่องอำนวยความสะดวก ไม่ต่างจากสำราญที่รักรถมาก ต้องทำงานอย่างหนักเพื่อ “หาเงินจ่ายดอกเบี้ยวแบงก์และผ่อนรถด้วย...” (149) สำราญเป็นตัวแทนของมนุษย์ที่ยึดมั่นในวัตถุและยอมรับกฎเกณฑ์ต่างๆ ของสังคมโดยมิใคร่ครวญว่าคุณค่าที่แท้จริงคือสิ่งใด อย่างไรก็ตาม เขารักที่จะอยู่ในสังคมที่บีบรัดและขลาดกลัวเกินกว่าที่จะทำความรู้จักกับสิ่งใหม่ๆ ในชีวิต

ในเรื่องสั้น “สาบเสือ” (2542) นิคมนำเสนอว่าจุดอ่อนภายในของคน คือ การปกป้องตนเองและกล่าวโทษผู้อื่นเมื่อเกิดความกลัว ความกลัวเมื่อโยงกับความโกรธเป็นเหตุของการปิดความรับผิดชอบ ตัวการที่ทำลายมิตรภาพระหว่างเพื่อนคือจุดอ่อนนี้ เถินกับธนาเป็นเพื่อนที่สนิทสนมกันมาตั้งแต่เด็ก พอเติบโตธนากลายเป็นคนเมืองทำงานอยู่ในกรุงเทพฯ เขาจ้างเถินให้ดูแลสวนปาล์มที่กระบี่ ในวันที่เกิดเหตุธนาบินมาลงที่ภูเก็ต และขึ้นรถเถินมายังสวน ทั้งสองคนขึ้นบนเขาด้วยความมุ่งหมายที่ต่างกัน เถินขึ้นเขาเพื่อจะได้ “มองลงมา...เห็นภาพ

กว้างไกลลึบตา” แต่ธนาบอกไม่ได้ว่าจะขึ้นไปทำไม แรงจูงใจที่ทำให้ธนาขึ้นเขาคราวนี้คือการตามไก่อไฟหน้าเขี้ยว อย่างที่เขาเคยเลี้ยงตอนเป็นเด็กแล้วหลุดจากกรงไป เขาหยุดพักเหนื่อยเมื่อไก่อไฟหายลับตาไป จนเถินเดินตามทันและชวนธนาขึ้นไปบนยอดเขาอีกครั้ง ทั้งสองเดินทางสู่อยอดเขา เส้นทางที่ทั้งสองต้องผ่านนั้นยากลำบาก ดังคำบรรยายที่ว่า

...พอพ้นลานหินก็เข้าสู่พุ่มหญ้ารกและแนวต้นไม้ใหญ่ที่ร่มครึ้ม เขาเดินลัดเลาะไปตามพื้นที่ลาดชันไม่มีแนวทางเดิน ต้องกำหนดเส้นทางเอง หลบหลีกพุ่มไม้หนามแหลมคม อ้อมโขดหินสูงชัน ผ่านเข้าไปในชอกโตรกธาร และลอดเข้าไปใต้เงามืดทึบของต้นไม้สูง...

.....

เขาเดินขึ้นชันไปเรื่อยๆ ปลายเท้าเหยียบตามเหลี่ยมหิน ปีนขึ้นหน้าผา เมื่อถึงยอดเนินก็นั่งลงกับพื้น ค่อยๆ ไถลงทางด้านถัดไป มีเนินเล็กเนินน้อยซ้อนทับกันอยู่มากมาย ที่เขาต้องขึ้นและลง ชอกเนินบางแห่งมีร่องลำธารมีน้ำไหลริน เขาทั้งสองวิกน้ำขึ้นล้างหน้า และนั่งพักที่นั่น...

(153)

ความยากลำบากทำให้ธนาไม่ยอมไปต่อ ในขณะที่ฝนทำท่าจะตกหนัก จึงคิดว่า จะลงทางเก่าไม่ได้ ธนาเจ็บปวดตามตัวเพราะเส้นกระดูกงอกหนาม โดนผึ้งต่อย ทั้งสองเหนื่อยจนยกเท้าแทบไม่ไหว “หันมาเผชิญหน้ากัน ต่างก็เดินไปด้วยอาการโกรธ” ถกเถียงกันว่าอีกฝ่ายเป็นต้นเหตุแห่งปัญหา

ทั้งสองคนต้องบุกดงหญ้า ออกแรงเป็นเวลานานจนมืดค่ำ ต้องทนต่อความหิว นอกจากถูกผึ้ง มด และทากกัดยั้งโดนฝนจนหนาวสั่น และตกอยู่ในความมืดทางออกไปต่อไม่ได้ การประสบชะตากรรมดังกล่าวกระตุ้นให้ทั้งสองโทษอีกฝ่ายว่าเป็นต้นเหตุให้ตนต้องมาลำบาก และนำไปสู่การกล่าวหาถึงความไม่ซื่อสัตย์ต่อกันและการทำงานอย่างฉ้อฉล เมื่อทั้งสองไม่สามารถควบคุมอารมณ์ที่พลุ่งพล่านได้ จึงใช้กำลังต่อสู้กันจนพลัดตกไปติดราวตักเสื่อของชาวบ้าน

ความคิดหลักของเรื่องสั้นนี้ คือสัญชาตญาณฝ่ายต่ำของมนุษย์อาจทำลายคุณค่าของความเป็นมนุษย์ลงได้หากมนุษย์ไม่รู้เท่าทันและขาดการควบคุม มนุษย์จึงกลายเป็นเสือสัตว์ป่า ดุร้าย หรือกล่าวได้ว่าความกลัว ความโกรธจากการปกป้องตนเอง คือโอกาสของการเผยสัญชาตญาณสัตว์ป่าของคน ถึงแม้ว่าตัวละครทั้งสองมีนิสัยต่างกันและมีความยึดถือในสิ่งต่างกัน

เถินเป็นตัวแทนคนชนบทที่ผูกพันกับธรรมชาติ เขาจึงชื่นชมคุณค่าและความงามของธรรมชาติ ดังเห็นจากเหตุผลที่เขาต้องการขึ้นไปยอดเขา คือ “...สูดอากาศบริสุทธิ์ ไป

ให้มันใกล้เมฆอีกหน่อยหนึ่ง ไปข้างบนเพื่อมองลงมาข้างล่างเห็นภาพกว้างไกลลึบตา และเพื่อรู้ว่า เราได้ขึ้นไปแล้ว” (151) เถินมีความผูกพันกับอุดมคติที่จะไปถึงที่ที่จะเห็นภาพกว้างไกล สำหรับ เถินนั้นมนุษย์ควรจะขึ้นสู่ที่สูงเพื่อจะเห็นให้กว้างและไกลจากสภาวะจำเจ การเห็นมีค่าสำหรับเขา แต่กลับถูกรณาคอนแคะว่าไร้สาระ ธนาสนใจแต่สิ่งที่มีประโยชน์ ประโยชน์ของเขาก็คือสิ่งที่ขาย ได้ เถินจึงอ้างเหตุผลที่จะจี้เขาให้สอดคล้องกับวิถีคิดของธนา คือ บนเขามีต้นกฤษณาที่ขายได้ ราคา และล้มควายที่อยู่ในกระแสบัวสกัดเป็นยาลดไขมันได้ เนื้อความนี้ยังเน้นว่าธนาสนใจแต่ ประโยชน์เฉพาะหน้า สิ่งที่อยู่ในกระแสบัวเป็นสิ่งที่ปรวนแปรไม่แน่นอน ชีวิตในเมืองทำให้เขา ซึมซับวิถีคิดแบบทุนนิยมที่ปลูกฝังให้คำนึงถึงผลตอบแทนที่จะได้รับมากกว่าความสุขใจ ธนา มักจะกระตือรือร้นทำในสิ่งที่จะเอื้อประโยชน์แก่เขา เช่น การว่าจ้างให้ชาวบ้านทำแรวด์ักเสื่อเพื่อนำมาปล่อยในวันเปิดโรงงานสกัดน้ำมันปาล์มตามข้อเสนอของผู้ถือหุ้น การสร้างกรงนกและเร่งติดตามไก่ฟ้าหน้าเขี้ยวอย่างไม่ย่อท้อเพื่อชดเชยความสูญเสียในวัยเด็ก แม้พฤติกรรมของธนา เป็นคนจริงจังและมุ่งมั่นต่อสิ่งที่ตนต้องการ แต่อีกแง่มุมหนึ่งก็แสดงว่าธนาเป็นคนที่ขาดความเข้าใจองค์ประกอบของชีวิต ดังเห็นว่าเขาสร้างกรงนกเป็นสิ่งแรกขณะเข้าทำสวนปาล์ม แสดง การหมกมุ่นกับการใช้อำนาจกักขังนกที่ตนครอบครอง น่าสนใจว่าความกระตือรือร้นของธนา ขัดแย้งกับการบ้ายเบี่ยงที่จะเดินทางไปยอดเขาต่างๆ ที่เขาปรารถนารับเอง พอเถินชวนธนาขึ้นไปบน ยอดเขา ธนามักแสดงอาการว่าอยากไปแต่ผัดผ่อนเรื่อยมา บังชี้ว่าธนาขาดความมุ่งมั่นอย่างแท้จริง และเขาเป็นคนคิดฉาบฉวย ความไม่เข้าใจยังส่งผลให้ธนาไม่อาจตอบคำถามของ ชาวบ้านที่ว่า เมื่อต้องการปล่อยเสื่อ แล้วทำไมต้องจับเสื่อในป่ามาก่อน ทั้งๆ ที่การปลดปล่อย ก็เกิดขึ้นได้โดยไม่ต้องจับมาพันธนาการ ผู้อ่านอาจตีความได้ว่าการจับได้ก็คือการมีและใช้อำนาจ นั้นเอง

น่าสนใจว่า ธนาต้องการจะไปสู่โลกอุดมคติแต่ค่านิยมในสังคมที่เขาดำรงอยู่ ปลูกฝังความคิดให้เขาตระหนักว่าเงินตราเป็นคุณค่าสูงสุดในชีวิต อุดมคติจึงไม่ใช่สิ่งที่เขา ต้องการอย่างแท้จริง เมื่อเขาเล็งเห็นผลตอบแทนเป็นรูปธรรมดังกล่าว เขาจึงถามหา “สาระ” ของการขึ้นยอดเขา ดังบทสนทนาที่ว่า “...เลื่อนลอย ไม่มีสาระเลย...เอาที่มันเห็นได้และกินได้ ชิ ถ้าแลกเป็นเงินได้ก็ยิ่งดีใหญ่” (151) (เน้นโดยผู้วิจัย) เมื่อเถินชวนธนาขึ้นยอดเขาธนาแสดง อาการว่าอยากไปแต่ผัดผ่อนเรื่อยมาต่างๆ ที่เขาเป็นคนต้นคิด สำหรับธนาอุดมคติจึงเป็นเพียง ความปรารถนาที่เกิดขึ้นอย่างฉาบฉวย กระทั่งธนาเหลือบเห็นไก่ฟ้าหน้าเขี้ยวและติดตามไปอย่าง กระตือรือร้น

ในขณะที่มนุษย์พยายามจัดการธรรมชาติให้อยู่ในอาณัติของตน แต่กลับไม่ พยายามขจัดความชั่วร้ายภายในตัวตนของตน คนทั้งสองที่มีเป้าหมายชีวิตต่างกันก็ยังมี ลักษณะร่วมที่พ่ายแพ้สัญชาตญาณสัตว์ป่าในตัวเอง เมื่อเขาเริ่มโกรธและต่อสู้กันก็ได้กลิ่น สาบเสื่อ ซึ่งยิ่งรุนแรงขึ้นขนาดที่เรียกว่า “จุน...จุน...แทบสลัก”

3.1.3 การขาดความเข้าใจแก่นแท้ของชีวิต

ใน “เป็นลม” ระบบเศรษฐกิจทุนนิยม ประกอบกับความเจริญทางเทคโนโลยีทันสมัยเปิดโอกาสให้มีการทำลายธรรมชาติรุนแรงขึ้น กลุ่มนายทุนที่มีอำนาจและโอกาสทางเศรษฐกิจสูงเป็นตัวการทำลายธรรมชาติด้วยการขยายพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น ปาล์มน้ำมัน จนเกิดการบุกรุกพื้นที่ป่าสงวน โดยมีได้หวังว่าจะมีผลกระทบต่อระบบนิเวศ นำสังเกตว่า นายทุนที่เข้าบุกรุกเขตป่าหรือธรรมชาติ มักมีใช้กลุ่มบุคคลในท้องถิ่น หากแต่เป็นคนถิ่นอื่นเข้ามาทำประโยชน์ ในขณะที่คนจนมักต้องสูญเสียที่ดินด้วยเหตุที่มีหนี้สินและแก้ปัญหาไม่ได้เช่นกรณีของจอม เป็นต้น

นายจ้างของจอมเป็นตัวแทนของนายทุนที่มุ่งสร้างประโยชน์ส่วนตน โดยไม่เข้าใจแก่นแท้ของชีวิต เขาจึงปฏิบัติต่อจอมในฐานะลูกจ้างมิใช่เพื่อนมนุษย์ นอกจากนี้ นายจ้างไม่เข้าใจว่าสังคมมนุษย์ดำรงอยู่ได้เพราะการแบ่งปันน้ำใจและเกื้อกูลกัน เขาจึงไม่รู้สึกรู้สีก่อนนักกับการเสียชีวิตของจอม เขามิได้คำนึงว่า ครอบครัวที่ขาดหัวหน้าครอบครัวจะอยู่กันอย่างไร และเงินค่าทำขวัญที่เขามอบให้เพียงพอต่อการดำรงชีวิตของคนทั้งสามหรือไม่ ความไม่เข้าใจแก่นแท้ของชีวิตนี้ทำลายความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติและทำลายระบบสังคม

“บายของหมอกควัน” ก็แสดงว่าบริษัทเหมืองแร่รุกรานแหล่งธรรมชาติอันเป็นที่อยู่ ที่กินของชาวบ้าน ทำลายความเป็นชุมชนอย่างรุนแรงเพราะหวังเม็ดเงินจากแร่ในดินจนทำลายวิถีชีวิตของชาวบ้าน นอกจากนี้ ความไม่สำนึกในคุณค่าของการปฏิบัติหน้าที่ของเจ้าหน้าที่ตำรวจ ก็บ่งบอกว่าคนเหล่านี้ไม่เข้าใจคุณค่าของชีวิตจึงไม่พยายามใช้โอกาสที่ตนรับผิดชอบในการงานช่วยเหลือผู้อื่นที่เดือดร้อน เมื่อคนในสังคมต่างคำนึงถึงผลประโยชน์ของตนเป็นที่ตั้ง เพิกเฉยต่อความทุกข์ยากของผู้อื่น ก็เกิดการทำร้ายกันอย่างโหดเหี้ยม ความสัมพันธ์ของคนในสังคมจึงลดลง

ใน “บายของหมอกควัน” ชิวและเพื่อนบ้านต่างเศร้าเสียใจกับการสูญเสียคนในครอบครัว แล้วยังถูกเจ้าหน้าที่ตำรวจฉวยโอกาสนำแร่ที่แลกกับชีวิตของคนทั้งสี่ไปอย่างไม่ละอายใจ เมื่อผู้พิทักษ์สันติราษฎร์ที่ชาวบ้านหวังให้คลี่คลายปัญหากลายเป็นศัตรูของประชาชน ความทุกข์ที่ชิว โสัด รอหิม และลุงผิวได้รับจากการสูญเสียญาติอยู่แล้ว ก็ยิ่งทวีความรุนแรงสภาพสังคมที่ไร้ ความปลอดภัยย่อมบั่นทอนให้คนในสังคมสิ้นหวัง ความทุกข์ของผู้คนที่ถูกกระหน่ำซ้ำเติมอย่างซ้ำซาก ไม่ต่างจากหมอกควันที่บดบังเส้นทางไว้จนมืดมิด

เมื่อชีวิตของคนธรรมดาสามัญถูกตีค่าต่ำ้อยต่ำ ทั้ง ๆ ที่ทุกชีวิตมีค่าเท่ากัน การทำร้ายกันเพราะขาดความสำนึกในคุณค่าของความเป็นมนุษย์นี้สร้างความสลดใจแก่ผู้อ่าน

3.2 ศักยภาพของคน

ขณะที่นิคมแสดงว่าปัญหาของคนเพิ่มขึ้นอย่างซับซ้อนด้วยความเปลี่ยนแปลงทางสังคม เขายังยืนยันว่าบุคคลมีศักยภาพที่จะดำรงตนอยู่ในสังคมที่เปลี่ยนแปลงได้ ศักยภาพที่

นิคมยืนยันและแสดงในเรื่องสั้นระยะนี้ได้แก่ การดำรงชีวิตอย่างรู้เท่าทันกฎธรรมชาติ การเรียนรู้ และการมุ่งมั่นในวิถีปฏิบัติของตน

3.2.1 การดำรงชีวิตอย่างรู้เท่าทันกฎธรรมชาติ

ใน “บ้ายของหมอกควัน” (2525) ภาวะไร้ความปลอดภัยอันเกิดจากความซับซ้อนของปัญหา ทำให้ชาวบ้านดำเนินชีวิตอย่างขาดความเชื่อมั่น อย่างไรก็ตาม แม้บรรยากาศไร้ความปลอดภัย เศร้าโศก และผันผวนบ่อยครั้ง แต่บุคคลที่แข็งแกร่งก็จะยอมรับความเปลี่ยนแปลงได้ ลุงผิวสูญเสียลูกชายซึ่งเดินทางไปทำแร่กับยู่ย ความตายของลูกที่เกิดอย่างกระทันหันย่อมสร้างความทุกข์แก่พ่อแม่ แต่ลุงผิวมิได้คร่ำครวญหรือกล่าวโทษผู้ชักชวนคือยู่ยให้ชั่วซึ่งเป็นภรรยาลำบากใจ

การผ่านชีวิตมามากพบเห็นความเปลี่ยนแปลงของชีวิตทั้ง เกิด แก่ เจ็บ ตาย บ่อยครั้ง ทำให้ลุงผิวข่มใจยอมรับชะตากรรมอันขมขื่นได้ การกล่าวว่า “พวกเขาอุตสาหะ ซอกซอนมาตั้งไกลก็เพื่อแค่นี้เองแหละ...เพื่อจะทำแร่ให้พ่อค้าทำศพของตัวเองเท่านั้น...” (121) วิเคราะห์ได้ว่า ในกรณีนี้การดิ้นรนเพื่อความอยู่รอดเป็นสิ่งที่ไร้ความหมาย เพราะปัญหาที่พวกเขาควบคุมไม่ได้ใหญ่โตเกินกว่าจะคาดคิด แต่ถึงจะยากลำบากอย่างไรก็ตาม ญาติมิตรก็ต้องดูแลกันแม้ร่างที่ไร้ชีวิต เฉพาะอย่างยิ่งเมื่อพิจารณาบทสนทนาระหว่างรอหิมกับลุงผิวที่ว่า

“ฝั่งตรงนี้เถอะ” รอหิมพูด

“ไม่ได้” ลุงผิวเสียงแข็ง

“มันเนาหมดแล้วนี่”

“ต้องพาเขากลับบ้านไปส่งให้ถึงวัด” (117 – 118)

ลุงผิว ต้องการนำศพไปประกอบพิธีกรรมทางศาสนาให้ถูกต้อง ความตั้งใจดังกล่าวแสดงว่า ความเชื่อความศรัทธาในศาสนาฝังลึกอยู่ในความคิดของคนไทย เฉพาะอย่างยิ่ง ในสังคมที่มนุษย์ดำรงอยู่อย่างไร้ความปลอดภัย คลุมเครือ ขาดที่พึ่ง ศาสนาเป็นสถาบันหลักที่พอจะยึดเหนี่ยวจิตใจ จึงกล่าวได้ว่า ศาสนาเป็นที่พึ่งในยามที่เกิดความผันผวนในชีวิต การเข้าใจสัจธรรมชีวิตอย่างลึกซึ้งซึ่งช่วยให้วางเฉยต่อความทุกข์ในระดับหนึ่ง

ส่วนรอหิม ตัวละครที่เป็นมุสลิม เขาสูญเสียลูกที่ขึ้นไปทำแร่พร้อมยู่ยด้วย รอหิมเป็นคนไปตามตำรวจมาดูที่เกิดเหตุ แม้ผู้อ่านจะพบว่า เขาเป็นคนมุทะลุ ใจร้อน และพูดตรงไป ตรงมา จนทำให้ตำรวจไม่พอใจหลายครั้ง แต่คำพูดของชายใบหน้าเกรียมแดงที่ว่า “...คนนั้นผมรู้จัก...นิสัยดีมากนะ” (109) ยืนยันว่ารอหิมเป็นคนดี ยิ่งพิจารณาตัวละครนี้อย่างละเอียด ก็จะพบว่ารอหิมเป็นตัวละครที่เข้าใจชีวิตและเข้าถึงแก่นศาสนาอย่างแท้จริง เขายอมรับความแตกต่างของศาสนา ขณะเดียวกันก็เข้าใจลักษณะร่วมในระดับลึกของศาสนาที่เป็นที่พึ่งทาง

ใจและสอนความจริง ในตอนที่ชาวบ้านช่วยกันอย่างศพที่เนาเปื่อยเพื่อให้แห้งพอที่จะนำไปใส่ตุ๊กกลับลงไปได้ ท่ามกลางความปวดร้าวรอหิมได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับสัจธรรมของความเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่งไว้อย่างน่าชื่นชม ดังบทสนทนาที่ว่า

“ແ່ແລ້ວ ພມລືມຄິດດຶງລູບູ”

“ຈຶງຮີ” ລຸງຜົວພູດຄ້າຍຮູ້ວ່າໂລ້ດກຳລັງຄິດອະໄວ

“ເຂາດືອແຂກ”

“ເຮາກື່ໍຮູ້ວ່າໃຜເປັນໃຜແລ້ວດ້ວຍຮີ”

“ທ້າວຢ່າງໃດຮີ ຈະແຍກອຢ່າງໃດ”

“ທ້າວໃດຕ້ອງແຍກລະ” ຮອທຶມຫລານລູບູພູດ “ຕອນນີ້ຍັງມີອະໄວຮີຕ່າງກັນອຢ່າງອື່ນ” ເຂາຫັນໄປມອນຫນ້າຄົນໂນ້ນຄົນນີ້ດ້ວຍທ້າວທາງເຮັດແລ້ວຈ້ອມອມລູງຜົວກັບໂລ້ດອຢ່າງຄ່ຶມຶງທຶງ ຟລາງຕະໂກນເສຍງດັງ

“ຍັງມີອະໄວຮີຕ່າງກັນບ້າງໂມມ ມີໂມມ ມີໂມມ”

ເຂາຜລຸນຜລັ່ນອອກໄປຫຍິບກະສອບເປລ່າທີ່ທຶງລຸງບຸນພື້ນເມື່ອສັກຮູ້ຂຶ້ນຄືອໃຊ້ກຶ່ງໄມ້ກວາດຂຶ້ນສ່ວນຂອງຮຸກກຸ່ມກັນ ແລ້ວໂກຍໄສ່ເຂົ້າໄປໃນກະສອບຄົນອື່ນທີ່ຍືນນຶ່ງເສຍບອຢ່າງຮີບຮີເຂົ້າມາຮ່ວຍ ຮຸກທຶງສຶ່ງຮ່ວມກັນໄດ້ຮ່ວໆ ຮຶ່ງກະສອບ ຮອທຶມໃຊ້ເຄາວໂລ້ຍຜູກ ແລ້ວຍຶກຂຶ້ນຕັ້ງບຸນໂຂດທຶນ (118 – 119) (ເນັ້ນໂດຍຜູ້ວິຈັຍ)

คำพูดของรอหิม แสดงความเข้าใจภาวะการแตกดับสังขารของมนุษย์โดยไม่เลือกศาสนาใด เพราะความตายเป็นกฎธรรมชาติ เมื่อมนุษย์ตายไปก็จะเป็นหนึ่งเดียวกันไม่มีเส้นแบ่ง คือ เหลือเพียงกระดูก ส่วนพิธีกรรมทางศาสนาไม่ว่าจะเป็นแบบใดล้วนเป็นสิ่งที่มนุษย์กำหนดขึ้น เพื่อนำมนุษย์กลับคืนสู่ธรรมชาติ อันเป็นการเตือนสติให้ผู้อ่านตระหนักถึงการแตกดับของสังขารของสรรพสิ่งว่าเป็นอนิจจัง และมนุษย์มีควรรยึดมั่นสิ่งใดอย่างสุดโต่งนั่นเอง นิคมจงใจให้รอหิมซึ่งเป็นมุสลิมตั้งคำถามว่า “ทำไมต้องแยกละ” “ตอนนี่ยังมีอะไรต่างกันอยู่อีกหรือ” “ยังมีอะไรต่างกันบ้างไหม มีไหม มีไหม” แทนตัวละครอื่นที่เป็นไทยพุทธเพื่อให้ผู้อ่านเห็นว่า ความเข้าใจชีวิตเกิดได้โดยไม่เลือกกลุ่มคนหรือศาสนา นำสนใจว่า รอหิมเป็นมุสลิมที่อยู่ร่วมสังคมเดียวกับไทยพุทธ อาจเป็นเพราะผู้แต่งต้องการเน้นย้ำว่า การยึดหยุ่นเป็นสิ่งจำเป็นต่อการอยู่ร่วมกันในสังคมที่แตกต่างทางความคิดความเชื่อ

การสร้างตัวละครที่มีความแตกต่างทางศาสนาให้ดำเนินชีวิตร่วมกันได้ เป็นความตั้งใจของผู้แต่งที่ต้องการยืนยันว่า บุคคลสามารถทำความเข้าใจและอยู่ร่วมกันได้อย่างเป็นสุข เพื่อกระตุ้นให้ผู้อ่านตระหนักถึงความสัมพันธ์และการปฏิบัติต่อกันของคนในสังคม กล่าวคือ

หากทุกฝ่ายลดทิฐิมานะ และก้าวข้ามการสมมุติในความคิดของตน ความเข้าใจก็จะเป็นหนทางที่ช่วยจรรโลงสังคมให้สงบสุข

3.2.2 การเรียนรู้

นิคมได้เน้นย้ำความสัมพันธ์ของคนกับธรรมชาติหนักแน่นขึ้น โดยเฉพาะการเรียนรู้ความหมายจากธรรมชาติ คนใช้ชายชาวประมงใน “อุหมัง” (2527) เป็นตัวแทนของบุคคลที่ใช้ชีวิตกลมกลืนและสำนึกในคุณค่าของธรรมชาติ เขาอาศัยอยู่บนเกาะ มีอาชีพหาปลาและหยุดช่วงที่มีคลื่นแรง เขาไม่เคยเจ็บหนักแต่คราวนี้เขาต้องเข้ารับรักษาตัวโรงพยาบาลในเมืองที่ตัวเองเป็นพยาบาลอยู่ การคลุกคลีอยู่กับธรรมชาติตระหนักว่า ธรรมชาติเป็นผู้ให้และเกื้อกูลมนุษย์ เขาจึงสามารถบรรยายเกาะซึ่งสวยงามให้ตัวละครเอกอย่างสุขใจว่า

...ที่นั่นน้ำใสสะอาด มีปะการังสีสวยมากมาย มันเป็นเกาะไกลฝั่งที่สุดในแถบนี้ ถ้าคุณว่างลองไปซิ...ที่นั่นสวยมาก เงียบสงบ ไม่มีคนอยู่ มีหอยตีนช้างมาก บางทีปลาโลมาเป็นฝูงหลบลมเข้ามาจากข้างนอก (142)

และ

“...ว่างๆ ไปเที่ยวที่นั่นซิ ผมจะพาไปงมหอยมุก แล้วว่ายน้ำเล่นกับปลาโลมา ด้วย...” ใบหน้าเขาสดใส เธอรู้สึกเหมือนได้กลิ่นน้ำเค็ม ได้ยินเสียงคลื่นและลมพัด เธอมองไปยังเตียงคนไข้รอบห้องที่เต็มไปด้วยภาพเศร้า พอหันกลับมาที่ตัวเขา เสียงคลื่นก็ปรากฏขึ้นแผ่วๆ ลมเย็นเข้าทอร่างจนหัวใจเต้นแรง (144)

การประกอบอาชีพหาปลาโดยอาศัยความสมบูรณ์ของทะเลทำให้เขาเห็นความเกื้อกูลของธรรมชาติ “ผิวหน้าดำคล้ำ” ของเขามีได้ลดทอนความเป็นมิตรที่มีต่อผู้อื่น เป็นไปได้ว่า เมื่อเขาได้เรียนรู้คุณค่าของการให้และเกื้อกูลจากธรรมชาติ เขาก็ไม่ลังเลที่จะหยิบน้มน้ำเป็นมิตรและปรารถนาดีแก่ผู้อื่น

ส่วนหญิงชราที่รู้จักและคุ้นเคยกับตัวละครเอกนั้น เป็นตัวละครที่สังเกตและเรียนรู้ชีวิตจากธรรมชาติ ดึงเห็นจากการสังเกตธรรมชาติของอุหมัง เมื่อหญิงชราเห็นกลุ่มหญิงสาวเก็บอุหมังเพื่อ “...เอาไว้ดูเล่น มันสวยดี” (145) หญิงชรา ก็กล่าวอย่างไม่เห็นด้วยว่า

“ไม่เห็นสวยตรงไหน” หญิงชราพูด “มันซี้ชโมยด้วย”

.....

“ซโมยเปลือกหอย”

.....

“บางที่หอยยังไม่ตาย มันก็ฆ่ากินเนื้อแล้วชิงเปลือก” (145)

และ

“มันรักเปลือกมาก” หญิงชราพูด “ยอมตายมากกว่าที่จะทิ้งเปลือก”

.....

“มันชอบความสวยงามด้วยนะ” คนหนึ่งพูด “ดูซิเปลือกหอยที่มันอยู่ มีแต่สวยๆ แปลกๆ ทั้งนั้น มันคงจะแข่งขันเอามาอวดกัน”

“บางตัวก็ไม่สวย” หญิงชราพูด “ผู้ๆ พังๆ แต่พอเจอเปลือกสวยที่ว่าง มันจะรีบเปลี่ยนทันที” (147)

ขณะที่กลุ่มหญิงสาวตัดสินใจหมั้นเพียงรูปลักษณ์ภายนอกเท่าที่เห็น คือ ดูที่เปลือกหอยที่มันเข้าไปอาศัยอยู่ จึงกล่าวว่า “มันสวยดี” “มันชอบความสวยงามด้วยนะ” “มันคงจะแข่งขันเอามาอวดกัน” ความคิดนี้อิงกับค่านิยมที่เน้นวัตถุเป็นสำคัญ แต่หญิงชรา ซึ่งใช้ชีวิตทำมาหากินอยู่กับทะเล สังเกตเห็นพฤติกรรมด้านลบของอุหมีงหลายอย่าง เช่น การฆ่าหอยกินเนื้อแล้วชิงเปลือก วิเคราะห์ได้ว่า ความแตกต่างทางความคิดของคนสองกลุ่มเกิดจากสภาพแวดล้อม ขณะที่หญิงสาวซึ่งใช้ชีวิตในสังคมเมืองตัดสินคุณค่าเพียงผิวเผินตามทัศนคติที่ตนยึดถือ แต่หญิงชราเฝ้าสังเกตพฤติกรรมของอุหมีงเป็นนิจ จึงเข้าใจธรรมชาติของสัตว์ชนิดนี้ หญิงชรายังเป็นคนที่รู้เท่าทันชีวิต ดังเห็นได้ในบทสนทนาระหว่างหญิงชรากับตัวละครเอกที่ว่า

“ไม่เหนียวบ้างหรือหนู” แก่เอ่ยถามในวันหนึ่ง “ทุ้มตัวใส่คลื่นอย่างนั้น คงสนุกมากเลยใช่ไหม”

“ไม่สนุกหรอกยาย” เธอตอบพลางหลบหายใจปนหัวเราะขบขัน “แต่คลื่นมันทุ้มใส่ตัวหนูเอง”

“คลื่นมันก็เป็นอย่างนั้นแหละ” หญิงชราพูด “มันไม่เคยเป็นอย่างอื่นหรอก” (142)

ข้อชวนคิดที่แฝงไว้ คือ หากตีความว่าคลื่นในที่นี้หมายถึงปัญหาหรืออุปสรรคที่มนุษย์ต้องประสบและต่อสู้เป็นปกติธรรมดา ก็ต้องยอมรับว่า “คลื่นมันก็เป็นอย่างนั้นแหละ...มันไม่เคยเป็นอย่างอื่นหรอก” แสดงว่า ปัญหาเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตมนุษย์ และมนุษย์มีอาจหลีกเลี่ยงปัญหาได้ แต่มนุษย์ก็ควรมีวิธีจัดการปัญหาอย่างรู้เท่าทัน คำพูดของหญิงชราอาจเป็น

ทัศนคติของผู้แต่ง ที่ยอมรับว่าปัญหาเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตและต้องพร้อมเผชิญและต่อสู้ปัญหา ด้วยแก่นแท้ของตัวเองไม่ใช่หลบเลี่ยงเข้าไปอยู่แต่ในเปลือก

ส่วนตัวละครเอก ซึ่งมีอาชีพเป็นพยาบาลหดหู่กับความทุกข์ของคนไข้จนต้องกลับไปหาธรรมชาติ เพื่อค้นหาคุณค่าภายในของตนเอง เมื่ออยู่คนเดียวก็มีโอกาสทบทวนตัวเอง ตลอดจนคนรอบข้าง อย่างกลุ่มเพื่อนของเธอที่ยอมตกอยู่ในเงื่อนไชของสังคมและหน้าที่การงาน ซึ่งจำกัดกรอบชีวิตโดยไม่พยายามฝ่าออกมา ตัวละครเอกได้ค้นพบความจริงของชีวิต โดยสังเกตชีวิตอื่นและใคร่ครวญด้วยตัวเอง เริ่มจากอูหมิง กลุ่มเพื่อนของเธอ และคนไข้ชายชาวประมง เธอนึกถึงคนไข้ชายชาวประมงที่เจ็บหนักแต่ยังลงจากเตียงไปปลอบคนไข้อยื่นที่กลัวความเจ็บไข้ ชาวประมงปลดน้ำเกลือลงจากเสาแล้วชูไว้ขณะที่เดินไป เมื่อเขาชวนเธอไปเที่ยวทะเล เธอคิดว่า “มันจะเป็นไปได้ยังไง...ก็ตัวเขามีสายน้ำเกลือห้อยระยงระยงอย่างนั้น เขาไปไม่ได้หรอก เขาช่างไม่รู้เรื่องนี้เลยนะ” แล้วเธอก็กลับแย้งตัวเอง “แต่ว่าที่จริงสายน้ำเกลือมันก็คงไม่ติดตัวเขาอยู่อย่างนั้นตลอดไปหรอก เธอแผลอึ้มออกมา เมื่อคิดถึงตรงนี้” (151) (เน้นโดยผู้วิจัย) พอเธอเริ่มเข้าใจว่าสายน้ำเกลือเป็นเพียงพันธะภายนอกที่ถอดได้เมื่อหายป่วย เธอจึงกล่าวขึ้นว่า “ไม่เห็นแปลกอะไรเลย ...ไม่เห็นแปลกอะไรเลยสักนิดเดียว” (151) ผู้อ่านอาจคิดต่อไปได้ว่าสิ่งภายนอกเป็นสิ่งที่มาทีหลังชีวิต การปล่อยวางก็อยู่ที่ตัวคนแต่ละคนนั่นเอง

ตัวละครค้นพบความคิดนี้ขณะที่อยู่คนเดียวท่ามกลางธรรมชาติ จึงกล่าวได้ว่าธรรมชาติช่วยบำบัดจิตใจมนุษย์ให้เข้มแข็งและช่วยให้มนุษย์เข้าใจชีวิตได้ แม้ในตอนจบเรื่องเธอยังรู้สึกโดดเดี่ยวเพราะต้องอยู่คนเดียว แทนที่จะเดินทางไปยังเกาะตามคำชวนของคนไข้ชายชาวประมง เกาะที่ชาวประมงพูดถึงเปรียบเหมือนภาวะอิสระเมื่อตัดขาดจากสิ่งทั้งปวง เธอคิดว่าสักวันจะต้องไปจริง ๆ แต่ขณะนี้เธอคิดจะ “เอาทะเลกลับไปโรงพยาบาลเพื่อให้ความเคร่งเครียดน้อยลง” นั่นหมายความว่า เธอกำลังประสานความสงบทางใจกับภาระหน้าที่อันวุ่นวายและน่าเศร้า

เห็นได้ว่า นิคมได้ยืนยันความสัมพันธ์ระหว่างธรรมชาติกับคน โดยแสดงให้เห็นว่า ธรรมชาติช่วยกล่อมเกล่าจิตใจให้ละเอียดอ่อนอ่อนโยน การเรียนรู้ความหมายจากธรรมชาติช่วยให้คนเราเข้าใจชีวิต และพร้อมต่อสู้ปัญหาที่ตนเผชิญอยู่ได้

3.2.3 การมุ่งมั่นในวิถีปฏิบัติของตน

นิคมชี้ว่า การดำรงชีวิตอย่างมีคุณค่า มิได้หมายถึงการคล้อยตามค่านิยมที่สับสนในคุณค่า แต่การปฏิบัติตนอย่างเป็นตัวของตัวเองโดยคำนึงถึงคุณค่าภายในจิตใจเป็นสิ่งที่ควรยึดถือ ตัวเอกใน “อูหมิง” (2527) เป็นพยาบาลในเมือง มีหน้าที่การงานคลุกคลีกับคนไข้ซึ่งมีอาการเจ็บป่วยต่างๆ จนรู้สึกหดหู่ใจ ความเคร่งเครียดที่เกิดขึ้นอย่างซ้ำซากนี้เซาะกร่อนความแข็งแกร่งภายในจิตใจ จนต้องหาโอกาสไปพักผ่อนชายทะเลอยู่บ่อยๆ ดังคำบรรยายว่า

เมื่อมีวันหยุดหลายวัน เธอจะออกทะเลไปกับเพื่อนๆ เตรียมอาหาร และเครื่องนอนลงเรือ มุ่งไปเกาะที่พวกเธอสร้างกระท่อมไว้ได้เงาสน พัก อยู่สักวันหรือสองวันกับคลื่นและแสงแดด วายน้ำเล่นจนลืมนึกถึงความเครียด แล้วจึงกลับไปทำงานต่อ บางครั้ง เมื่อรู้สึกอึดอัด เธอจะเปลี่ยนเวรกับ เพื่อนและออกทะเลก่อนถึงวันหยุด (144)

เมื่อตัวละครเอก “รู้สึกอึดอัด” ก็มักหาเวลาไปอยู่ในที่ธรรมชาติอยู่บ่อยครั้ง เพื่อ “ลืมนึกถึงความเครียด” วิเคราะห์ได้ว่าตัวเอกพยายามบรรเทาความบีบคั้นของสภาพน่าหดหู่จนเกิดความเครียด ตัวละครเอกเป็นตัวแทนของคนในเมืองที่รู้สึกสภาพจิตใจของตัวเอง เธอเลือก ตรวจสอบและจัดการตัวเองโดยให้ธรรมชาติเยียวยา

จะเห็นว่า ตัวละครเอกแตกต่างจากเพื่อนที่อยู่ในเมือง เธอพร้อมจะหยุดงาน หรือเปลี่ยนเวรกับเพื่อนเพื่อมาพักผ่อนได้ ขณะที่เพื่อนของเธอต้องทำงานล่วงเวลา หน้าที่การงานจึงเป็นเงื่อนไขของชีวิตที่มีอาจผลออกมาได้ “การทำงานล่วงเวลา” เป็นคำศัพท์ใหม่ในสังคม ที่เน้นการพัฒนา หมายถึงการทำงานมากกว่าเวลาปกติเพื่อให้ได้เงินซื้อหาวัตถุดิบมาประกอบอาหาร จนลเลยความสุขทางใจ การยอมจำกัดตัวเองในกรอบแคบๆ เช่นนี้ ทำให้มนุษย์ติดอยู่กับเปลือก จนขาดความเป็นตัวของตัวเอง

การที่เธอไม่เลิกลืมนึกความตั้งใจที่จะเดินทางไปทะเลแสดงจุดยืนที่น่าชื่นชม เธอเลือกที่จะกลับไปให้ธรรมชาติประโลมจิตใจที่อ่อนแอให้เข้มแข็งดังเดิม แม้เธอมิใช่ผู้รู้แจ้งและปลดปล่อยตนเองได้โดยสิ้นเชิงจนละทิ้งพันธนาการได้อย่างถาวร แต่เธอก็เป็นตัวอย่างของมนุษย์ ที่พร้อมจะทำความรู้จักตัวเอง

3.3 คุณค่าของความเป็นคน

ถึงแม้ว่า ปัญหาซึ่งบั่นทอนความสัมพันธ์ระหว่างคนรุนแรงขึ้นมากเพียงใด คนก็ยังมีได้ละทิ้งคุณธรรมที่ช่วยธำรงสังคมและสุขุขใจให้ดำรงชีวิตอยู่ได้ นิคมได้แสดงและยืนยันคุณค่า ของมนุษย์ในเรื่องสั้นระยะปี 2525 เป็นต้นมา ดังต่อไปนี้ ความเห็นอกเห็นใจ ความมีน้ำใจและความปรารถนาดีต่อกัน ความแข็งแกร่งภายในจิตใจ ความรักความผูกพันในครอบครัว ความรับผิดชอบและความมานะบากบั่น

3.3.1 ความเห็นอกเห็นใจ ความมีน้ำใจ และความปรารถนาดีต่อกัน

ชาวบ้านใน “บายของหมอกควัน” ที่เดินทางไปดูศพบนภูเขาสูง ต่างเป็นทุกข์ เพราะเกรงว่าศพที่เล่าลือนั้นจะเป็นญาติของพวกเขาจริงๆ โดยเฉพาะชีวิต เส้นทางที่คดเคี้ยว และห่างไกลทำให้ชั่วรู้สึกเหมือนมีหมอกมาบังเส้นทางเอาไว้

บทสนทนาระหว่างโล้ดกับซิวในตอนแรกทำให้เข้าใจว่า “หมอกควัน” ที่พวกเขา กล่าวถึงเป็นหมอกควันจริงๆ อย่างเดียว ต่อเมื่อซิวกล่าวถึงการเสียชีวิตของคนในครอบครัว และโล้ดปลอบว่า “แกอย่าเพิ่งคิดให้มากไป...เรายังไม่เห็น อาจไม่ใช่พวกเขาก็ได้” ซิวก็มีอาการดีขึ้น “ตอนนี้ตาฉันค่อยยังชั่วแล้วละ ไม่มีตเหมือนเมื่อกี้” ในตอนนี้เองทำให้ผู้อ่านพบว่า หมอก ควันที่ซิวพูดถึงเป็นความทุกข์ที่บดบังใจ วิเคราะห์ได้ว่าความเห็นอกเห็นใจต่อกันนี้ช่วยบรรเทา ทุกข์โศกให้บรรเทาลงได้

แม้สามีของซิวเป็นคนชักชวนเพื่อนบ้านทั้งสามคน คือ หลานโล้ด ลูกลุงผิว และ ลุงของรอกหิม แต่ไม่มีใครคนใดคาดโทษกับซิว ในทางกลับกันพวกเขาเห็นใจซิวที่สูญเสียหัวหน้า ครอบครัวยุติ ดึงเห็นว่าลุงผิวได้ตกเตือนว่า

“ซิว คอยดูลูกหน่อยนะ เตี้ยมันได้ตกน้ำตายอีกคนหรอก” (106)

และ

“คิดแล้วน่าสงสาร เด็กคนนั้นนะ ลูกเจ้ายู๋มัน ดูซิ ยังไม่รู้เรื่องอะไร เลย”

.....

“ที่แรกก็จะไม่ให้มา” ลุงผิวบอก “แต่ซิวมันทิ้งไว้ไม่ได้ ที่บ้านมันไม่มี คนอยู่ ลูกคนโตอีกสามคนออกไปรับจ้างตัดยางที่บ่อदान ยังไม่รู้เรื่องเลย” (110 – 111)

เห็นได้ว่า คนที่ร่วมชะตากรรมเดียวกันแสดงความอาทรต่อกันอย่างน่าชื่นชม ถึงแม้ว่าไม่มีหนทางช่วยเหลือให้รอดพ้นจากความทุกข์ได้อย่างหมดจด แต่ความห่วงใยและ น้ำใจที่หยิบยื่นให้กันมีคุณค่าช่วยให้คนมีความหวังขึ้นมาได้

ส่วน ใน “เป็นลม” แม้นิคมแสดงปัญหาที่คนด้อยโอกาสถูกคนที่มั่งคั่งดูถูกคาม รังแก แต่นิคมก็ไม่ละเลยที่จะชี้ให้เห็นว่า คนธรรมดาสามัญยังหยิบยื่นความปรารถนาดีต่อกัน ด้วยการรับฟัง และปรับทุกข์กัน แม้อาจช่วยเหลืออะไรได้มากไปกว่าการปลอบประโลม แต่สิ่ง เล็กน้อยนี้ก็ช่วยให้มนุษย์รู้สึกว่ามีได้อยู่อย่างโดดเดี่ยว เมื่อบ่าวได้ยินจอมบ่นว่าง่วงนอนหลายครั้ง บ่าวสอบถามจนรู้ว่าจอมต้องช่วยลากอวนทั้งคืน พอขึ้นฝั่งก็รีบขึ้นรถกลับมาทำงาน เมื่อจอม ขอร้องให้บ่าวทำงานแทน บาวก็ไม่ทำที่อึดเอื้อน แต่น่าสลดที่การทำงานแทนครั้งนี้เป็นการ ทำลายชีวิตของเพื่อนร่วมงานอย่างไม่ตั้งใจ บาวร่วมรับรู้ถึงความรักที่จอมมีต่อครอบครัว และความฝันที่ว่าเก็บเงินไถ่ที่คืน “แล้ว ออ - ออกจากงาน ไปทะเล - ทำสวนที่บ้าน” การรับรู้ความฝัน ของจอมยิ่งทำให้บาวสะเทือนใจที่กลายเป็นคนทำลายชีวิตและความฝันของเพื่อน เมื่อบ่าวเห็นว่า เขาขับรถทับจอม เขามีอาการ “...หน้าซีด ตัวสั่น ทำอะไรไม่ถูกกับร่างที่แหลก เขาหวาด

ผวาอยู่นาน แม้เมื่อเจ้าของรถแทรกเตอร์ นายจ้างเขามาถึง เขาก็ยังตื่นตระหนก” (138) อาการตื่นตระหนกอย่างรุนแรงของบ่าว แสดงว่าเขารู้สึกไหวสะเทือนไปกับชะตากรรมของจอม แต่บาวก็ขลาดเกินไปที่จะยอมรับความผิดและให้ทุกอย่างเป็นไปตามครรลองของกฎหมาย

คนใช้ชายชาวประมงใน “อุหมัง” (2527) เป็นตัวละครที่แสดงคุณค่าด้านนี้ได้ อย่างชัดเจน กล่าวคือ ขณะที่สภาพทางกายของเขาบาดเจ็บและต้องรับน้ำเกลือ แต่เขายังมีน้ำใจปลอบคนใช้อื่นที่อาการหนัก การแบ่งปันน้ำใจของตัวละครนี้ปรากฏผ่านสายตาของตัวละครเอกที่ว่า

เธอสังเกตเห็นคนใช้ชาวประมงคนนี้ครั้งแรก เมื่อวันที่เขาลุกจากเตียง ทั้งที่สายน้ำเกลือติดอยู่ที่แขน เขาปลดขวดน้ำเกลือจากเสา ชูไว้เหนือหัว แล้วเดินไปยังคนใช้ที่กำลังควมวูธราง เขาปลอบด้วยเสียงซื่อๆ เห็นอกเห็นใจ เจ็บมากใช้มัยี กลัวหรือ ผมงก็เหมือนกัน อย่าร้องเลยมันจะแย่ง บางครั้งเสียงเขาติดตลก ทนไว้ ทำใจแข็งเข้า อย่ากลัว ไม่มีอะไรหรอก (143) (เน้นโดยผู้วิจัย)

จะเห็นว่า แม้สภาพร่างกายของเขาย่ำแย่อาการหนัก แต่เขายอมเดินถือขวดน้ำเกลือเดินลงจากเตียงเพื่อไปปลอบคนใช้ที่ร้องควมวูธราง คำปลอบของคนที่ร่วมชะตากรรมเดียวกันนี้น่าจะช่วยปลุกฟื้นจิตใจของคนที่ยอดตายได้ การกระทำของเขาสร้างความไม่พอใจแก่พยาบาลเพราะเป็นการ“ก่อกวนยุ่งยาก” แต่กระนั้นเขาให้เหตุผลว่า “คุณพยาบาล คนนั้นเขากลัวมาก เขาเจ็บหนักด้วย” สังเกตได้ว่า ขณะที่เขาป่วยหนักเขายังห่วงใยคนอื่น เขาแบ่งปันน้ำใจและเป็นมิตรกับทุกคน ไม่เว้นแม้กระทั่งพยาบาลที่ไม่พอใจการกระทำของเขา ผู้อ่านจะพบว่า เขามีได้มีอาการซึ่งโกรธพยาบาลที่ต่อว่าเขา ในทางกลับกันเขายังชวนพยาบาลไปเที่ยวเกาะในฝัน ความมีน้ำใจที่สวนทางกับอาการป่วยของเขาทำให้ตัวละครเอกกังขาว่า “...ทำไมช่างไม่กลัวอะไรบ้างเลยนะ... หรือเป็นเพราะเขายังหนุ่ม แต่คงไม่ใช่ คนใช้หนุ่มอื่นๆ ก็นอนชมกันทั้งนั้น หรือเขาไม่รู้จักคิด...” (143) การแสดงความเห็นใจต่อเพื่อนมนุษย์ทั้งที่ไม่รู้จักมักคุ้นอย่างจริงใจ ช่วยหล่อเลี้ยงจิตใจของคนอ่อนแอให้ตื่นฟื้นยืนหยัดต่อสู้กับความเจ็บปวดหรือความสิ้นหวังได้ แวดตา และเสียงหัวเราะของเขาช่วยให้ คนอื่นมีความหวังไปด้วย เช่นเดียวกับการชวนเธอไปเที่ยวเกาะที่มีความสมบูรณ์ อันเป็นความหวังที่ท้าทายมนุษย์ จึงกล่าวได้ว่า ความรักความปรารถนาดีต่อกัน แม้จะเกิดกับคนอื่นที่ไม่รู้จักมักคุ้น ก็สร้างความอบอุ่นใจแก่ผู้รับได้เสมอ

3.3.2 ความแข็งแกร่งภายในจิตใจ

นิคมแสดงชีวิตของคนหลายแง่มุมทั้งความบกพร่องและคุณค่าที่น่าชื่นชม แต่เมื่อเกิดความผันผวนของชีวิต ความแข็งแกร่งภายในจิตใจเป็นคุณค่าที่ทำทนายให้บุคคลต่อสู้ปัญหาได้อย่างเข้มแข็ง

ใน “อุหมัง” นิคมชี้ว่า หากมีความเข้มแข็งภายในจิตใจแล้ว ทนายนะในชีวิตก็มีโอกาสคุกคามมนุษย์ได้ เช่น คนไข้ชายชาวประมงที่เจ็บป่วยหนักต้องนอนแบบบนเตียง เขาป่วยหนักจนตัวละครเอกไม่เชื่อว่าเขาจะหายเป็นปกติได้ในเร็ววัน เธอจึงไม่เชื่อว่าเขาจะพาเธอเที่ยวเกาะตามที่เขาชวนไว้

นอกจากคนไข้ชายชาวประมง ต่อสู้กับความเจ็บปวดทางกายของตัวเองแล้ว เขายังเื้อื่อเพื่อความแข็งแกร่งไปสู่ผู้อื่นด้วยการปลอบใจคนไข้ที่ร้องครวญคราง การต่อสู้ความเจ็บป่วยทางกายอย่างมีความหวัง คือ แม้เขาป่วยหนักแต่แวตตาและน้ำเสียงยังเต็มด้วยความหวัง อากัปกริยานี้มีส่วนสำคัญที่ช่วยให้คนรอบข้างซึมซับกำลังใจจากเขาได้ เป็นไปได้ว่าการดำรงชีวิตอย่างรู้คุณค่าของตัวเอง และสำนึกคุณค่าของธรรมชาติช่วยให้จิตใจเขาเข้มแข็ง

ส่วนโล้ด ตัวละครใน “บ้ายของหมอกควัน” (2525) สูญเสียหลานซึ่งเดินทางไปทำแร่กับยุ้ยบนภูเขาสูงแต่เขาไม่ได้แสดงอาการโศกเศร้า ความมีสติของตัวละครนี้ช่วยให้ชีวิตซึ่งสูญเสียสามีสู้ชีวิตขึ้น ท่ามกลางบรรยากาศสังคมที่อึมครึม อันก่อให้เกิดความหวาดระแวงต่อกัน ประกอบกับพบกลุ่มชายใบหน้าเกรียมแดง ซึ่งมีประวัติติดคุกข้อหาแร่เถื่อนและเรียกค่าคุ้มครอง โล้ดเป็นคนเดียวในกลุ่มที่พูดคุยกับกลุ่มชายใบหน้าเกรียมแดงโดยไม่ตื่นกลัว เมื่อถูกชวนดื่มเหล้าขาว โล้ดปฏิเสธ แต่พอถูกคะยั้นคะยอเป็นครั้งที่สองเขาก็ยอมดื่ม เพราะเข้าใจสังคมที่ตนอาศัย โล้ดจึงยอมในสิ่งที่ไม่เหลือบ่ากว่าแรง แสดงว่าเขาใช้ความเข้าใจเป็นพื้นฐานในการปฏิบัติต่อผู้อื่น

3.3.3 ความรักความผูกพันในครอบครัว

นิคมได้ยืนยันว่า ความรักเป็นคุณค่าที่มีพลังให้มนุษย์สามารถต่อสู้อุปสรรคหรือปัญหาได้ จอมตัวละครใน “เป็นลม” (2527) เสี่ยงทำงานในที่ไร้ความปลอดภัย เพื่อรวบรวมเงินไปไถ่ที่ดิน และกลับไปอยู่พร้อมหน้าพร้อมตาครอบครัว จอมเป็นคนติดอ่าง แต่เมื่อพูดถึงลูกชายเขาจะพูดอย่างสุขใจ ดังนี้

“มันพะ – พุดเก่งจังเลย ละ - ถามโนนนี่แปลกๆ มันละ - ถามว่ากะกลางคืน ดวงอาทิตย์หะ - หายไปไหน แล้วละ - ทำไมมันมีดวงเดียว”
จอมหัวเราะในลำคอ

“แล้วมีงตอบว่าไง”

“กูก็ไม่ระ - รู้เหมือนกัน” จอมยิ้มเห็นฟัน “คะ - คิดถึงมันจึง กูไม่ยะ-
อยากมาที่นี่เลย แต่ก็ต้องทน”

“เป็อรถแทรกเตอร์รี”

“ไม่เป็อ กู - กูรักมัน แต่ก็คะ - คิดถึงลูก ไม่ยะ - อยากมาไกล” จอม
พูดติดต่อกันทีละคำ “กูจะระ - รวมเงินไปไถ่ที่ดิน แล้วจะทะ - ทำสวน
กาแฟนิดหน่อย เงอะ - เงินไม่พอ พ่อป่วย บ้านมะ - ไม่มีเงินรักษาเลย
อะ - เอาที่ไปจ้างของเขา”

“จะทำสวนกาแฟรี”

“ใช่ ทำสะ - สักยี่สิบสามสิบไร่ก็พอ กูจะรวมเงินอีกสะ - สักหน่อยแล้ว
อะ - ไถ่ที่ดิน แล้วออกจากงาน ไปทะ - ทำสวนที่บ้าน” (136 – 137)

นิคมแสดงให้เห็นว่า ความรักมีคุณค่ายิ่งใหญ่ ความรักครอบครัวทำให้จอมยอม
นำที่ดินที่มีอยู่ไปจ้างเพื่อจ่ายเงินมารักษาพ่อ ความรักเป็นคุณค่าที่ความยากไร้มีอาจลดทอนลง
ได้ ความรักความผูกพันของคนธรรมดาสามัญช่วยหล่อเลี้ยงชีวิตให้ดำรงอยู่ท่ามกลางความ
ยากจนและผันผวนได้อย่างน่าชื่นชม การเสียชีวิตของจอมพลอยทำให้ความหวังของครอบครัว
สลายไปด้วย ความรักที่คนในครอบครัวเล็ก ๆ นี้ หยิบยื่นต่อกันโน้มเหนี่ยวใจผู้อ่านให้รู้สึกไหว
สะเทือนไปกับชะตากรรมของตัวละคร

3.3.4 ความรับผิดชอบและความมานะบากบั่น

แม้เรื่องสั้นในระยะ 2525 – 2527 ของนิคม เน้นปัญหาที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์
ของคนในสังคม จนบางครั้งคนจนซึ่งมีทางเลือกจำกัดต้องเอาชีวิตเข้าเสี่ยง แต่นิคมก็ยืนยันว่า
ปัญหาที่ต้องสู้เพื่ออยู่รอดมิได้ทำให้มนุษย์ย่อท้อ ดังเช่น ย้อย ตัวละครใน “บายของหมอก
ควัน” เขาเป็นหัวหน้าครอบครัวที่ต้องรับผิดชอบเลี้ยงดูลูก 4 คน แม้อีกคนโตทั้งสามคนทำงาน
รับจ้างได้แล้วแต่เขาก็ไม่นิ่งเฉยยอมเสี่ยงไปทำแร่บนภูเขาสูงและห่างไกล เพื่อนำแร่มาขายจนเจือ
ครอบครัวอีกทางหนึ่ง ส่วนจอม ใน “เป็นลม” เป็นเสาหลักของครอบครัว แม้ที่บ้านเกิดเขามี
อาชีพลากอวนปู แต่ค่าแรงคงไม่เพียงพอกับสมาชิกในครอบครัวอีกสามคน คือ พ่อ ภรรยา
และลูก เขาจึงต้องหางานอื่นทำ แม้งานขับแทรกเตอร์เป็นสิ่งที่เขารักและใฝ่ฝันมานาน แต่การ
จากบ้านและครอบครัวมาไกลมิได้ทำให้เขามีความสุข อย่างไรก็ตาม ความรับผิดชอบที่ต้องไถ่
ที่ดินคืนทำให้เขาอดทนทำงานในที่เสี่ยงต่อชีวิตเพื่อรวบรวมเงิน ความรับผิดชอบต่อครอบครัว
ทำให้จอมอดทนทำงานที่ไร้ความปลอดภัยและต้องเสียชีวิต

เปรียบเทียบความคิดผู้แต่ง ในเรื่องสั้นยุคแสงหากับยุคศตวรรษที่สิบโท

ในเรื่องสั้นยุคแสงหาก (2510 – 2516) นิคมแสดงปัญหาของคนทั้งที่เกิดจากปัจจัยทางสังคมและความอ่อนแอภายใน วิเคราะห์ได้ว่า ถึงแม้ความยากจนเป็นข้อจำกัดที่ก่อให้เกิดทุกข์แต่การทำร้ายเบียดเบียนผู้อื่นเพื่อความอยู่รอดก็ยังไม่ใช่การยุติปัญหาที่แท้จริง ไม่ว่าจะปัญหาเชิงโครงสร้างจากการพัฒนาเศรษฐกิจท่ามกลางธรรมชาติที่ไม่อำนวย การเอาผิดเอาเปรียบของคนที่มีอำนาจ เช่น เจ้าหน้าที่ของรัฐ และโจรผู้ร้าย ซึ่งซ้ำเติมปัญหาให้รุนแรงขึ้นจนต้องดิ้นรนต่อสู้เพื่อปกป้องชีวิตและทรัพย์สินของตน การหาทางออกเมื่อต้องเผชิญปัญหาอย่างหนักหน่วงปรากฏเป็นสามแนวทางคือ ยอมตกอยู่ในวงจรของการเบียดเบียน ด้วยการกระทำต่อผู้อ่อนแอกว่า เพราะไม่ได้ลุ่มคิด ดังเช่นในเรื่อง “คนบนต้นไม้” หรือการฝากความหวังไว้กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์และพึ่งพาสิ่งเหนือธรรมชาติ ซึ่งเท่ากับละเลยศักยภาพของตน เช่นใน “ต้นทาง” ส่วนแนวทางที่สามคือ การ ยืนหยัดต่อสู้โดยคงคุณค่าและศักดิ์ศรีของความเป็นคน นับเป็นแนวทางที่ให้พลังทางปัญญาว่าบุคคลสามารถแปรความรู้เท่าทันต่อปัญหาและเสริมสร้างความเชื่อมั่นในคุณค่าของความเป็นคนขึ้นมาเป็นหลักยึดเหนี่ยว ดังในเรื่อง “ศึก” และ “ฝันแล้ง” หากพิจารณาเจตนาของผู้แต่ง กล่าวได้ว่า ในช่วงแสงหากนี้นิคมยังไม่เน้นแนวทางที่เหมาะสมในการแก้ปัญหาเท่ากับกระตุ้นความพินิจพิจารณาต่อปัญหา โดยเฉพาะปัญหาข้ออ่อนด้อยบางประการของธรรมชาติภายในของคน เช่น ความกลัว ความเห็นแก่ตัว ความโลภ ความไม่รู้เท่าทันชีวิต ดังเช่น เรื่อง “เช้าวันหนึ่ง” “มากับลมฝน” “ความเปลี่ยนแปลง” “คนดำน้ำ” “ปล่อยนก” และ “ต้นทาง”

เนื้อหาที่แสดงความสำคัญของความรู้ บ่งชี้ว่านิคมเชื่อมั่นในศักยภาพการเรียนรู้ของคน กล่าวคือ แม้มีทุกข์อันเกิดจากความยังรู้จำกัด แต่เมื่อกล้าหาญพอที่จะต่อสู้ปัญหาอย่างเข้มแข็งโดยมีข้อเท็จจริงอาจเกิดความรู้ขึ้นได้ อีกทั้งสายสัมพันธ์อันเกิดจากความเห็นอกเห็นใจ ความรักและความเมตตาในครอบครัว ความกตัญญูและความกล้าหาญ ยังเป็นสิ่งสำคัญที่ปลุกปลอบและหล่อเลี้ยงใจให้บุคคลยืนหยัดต่อสู้ท่ามกลางความผันผวนของชีวิตได้ ขณะเดียวกันนิคมเห็นว่า แม้การจัดการปัญหาชีวิตเป็นสิ่งจำเป็น แต่คนก็ควรสนใจสังคมด้วยเพราะความสำนึกรับผิดชอบต่อสังคมเป็นคุณค่าที่ช่วยจรรโลงสังคมให้ดำรงอยู่ อีกทั้งความสำนึกเชิงมนุษยธรรมที่เผื่อแผ่แก่เพื่อนมนุษย์โดยปราศจากเส้นแบ่งใดๆ เป็นสำนึกร่วมที่กระตุ้นความใฝ่ดีได้เสมอ

ส่วนเรื่องสั้นในยุคศตวรรษที่สิบโทจนถึงปัจจุบัน (2525 – 2542) ผู้แต่งแสดงให้เห็นว่า ปัญหาที่มีความซับซ้อนและรุนแรงขึ้น สังคมถูกกระแสวัตถุนิยมเข้าครอบงำ คุณค่าทางจิตใจที่บุคคลควรยึดถือถูกละเลยจนกลายเป็นสิ่งเกินจำเป็น นิคมชี้ว่า การเน้นพัฒนาเศรษฐกิจและเทคโนโลยีให้เจริญก้าวหน้ากระทบการดำเนินชีวิตของคนและทำลายธรรมชาติ การมุ่งแก่งแย่ง

แข่งขัน ยึดตนเองเป็นสำคัญ ไม่สนใจผู้อื่น สร้างความรู้สึกแปลกแยกแ่กัน และยังมี การฉวยโอกาสจากความเจริญรุ่งเรืองเข้าทำลายธรรมชาติอย่างไร้สำนึก

ผู้แต่งแสดงว่า ความยากจนยังคงเป็นปัญหาในวงจรของความชั่วร้าย คนยากจน ตกเป็นเครื่องมือของผู้มีอำนาจทางเศรษฐกิจ และกลายเป็นส่วนหนึ่งของการแก่งแย่ง ในขณะที่ยังไม่อาจสร้างหลักประกันในชีวิต ปัญหานี้เกิดขึ้นจากการขาดสำนึกในคุณค่าของมนุษย์ ดังเห็นในเรื่อง “บ้ายของหมอกควัน” และ “เป็นลม” ซึ่งแฝงการเสียดสีความตกต่ำทางคุณค่าไว้อย่างรุนแรง

นอกจากปัจจัยภายนอกที่สร้างปัญหา ยังเห็นได้ว่า ความบกพร่องภายในของมนุษย์น่าจะเป็นต้นตอของปัญหาหรือเป็นตัวการที่สร้างปัญหา คือ ความเห็นแก่ตัว ความโลภ และโทสะทำให้คนกระทำหรือปฏิบัติต่อกันอย่างขาดสำนึกทางจริยธรรม ดังเห็นใน “สาบเสือ” ส่วนการพะวงกับวัตถุซึ่งเป็นเปลือกทำลายความผูกพันของคนกับธรรมชาติ ดังเห็นใน “อุหมัง” นอกจากนั้น ความอ่อนแอและความกลัวก็ทำให้บุคคลไม่กล้าต่อสู้ปัญหาในแนวทางที่ถูกต้อง ความสับสนในคุณค่าที่ว่า การครอบครองวัตถุเป็นเป้าหมายของชีวิตกระทบต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์ จนสูญเสียความสุขทางใจ เมื่อประสบปัญหาใดๆ ผู้ที่มีจิตใจเปราะบางก็ยอมจำนนหรือหนีปัญหาโดยละเลยศักยภาพของตน

นิคมยืนยันอย่างหนักแน่นว่า แม้ปัญหาซับซ้อนและหนักหน่วงขึ้น แต่คนสามารถเรียนรู้และทำความเข้าใจปัญหาเมื่อเผชิญความผันผวนของชีวิตได้ ความแตกต่างทางความคิดหรือความเชื่อ อาจไม่ได้เป็นอุปสรรคของความเข้าใจและการอยู่ร่วมกันได้อย่างประนีประนอมและยืดหยุ่น เรื่องสั้นในระยนี้ นิคมเน้นความยิ่งใหญ่ของธรรมชาติในแง่ที่เกื้อหนุน ชีวิตและสังคมชัดเจนขึ้น อีกทั้งมนุษย์สามารถเรียนรู้ความหมายจากธรรมชาติ อันช่วยให้เข้าใจชีวิต และดำรงอยู่ท่ามกลางภาวะไร้ความหมายได้ จึงไม่เอาแต่หนีไปหลบในเปลือกของชีวิต เช่น ใน “อุหมัง”

ขณะเดียวกัน นิคมก็ยังคงย้ำว่า สิ่งที่จะช่วยปลุกกระตุ้นใจคนเล็กๆ ให้เผชิญปัญหาที่หนักหน่วงได้ คือ สายใยของความรักและความเมตตาในครอบครัว ความเห็นอกเห็นใจและความปรารถนาดีต่อกัน แม้มีข้อจำกัดจนเหลือทางเลือกน้อย แต่บุคคลสามารถใช้ความแข็งแกร่งภายในจิตใจยืนหยัดต่อสู้ปัญหาอย่างมีศักดิ์ศรี ส่วนความรับผิดชอบและความมานะบากบั่นเป็นคุณค่าของคนที่ไม่ยอมแพ้แก่โชคชะตาหรือปฏิบัติของชีวิต

สังเกตได้ว่า เรื่องสั้นของนิคมระย 2510 – 2516 จำนวน 10 เรื่อง แสดงภาพชีวิตของคน 2 กลุ่ม คือ ชีวิตของคนในชนบท และคนหนุ่มสาว ปัญหาที่คนในชนบทประสบได้แก่ ปัญหาความยากจนที่เกิดจากการพัฒนา ความไม่เท่าเทียมกันหรือความเหลื่อมล้ำต่ำสูงในสังคม ความคิดความเชื่อบางอย่างที่เป็นอุปสรรคต่อคุณค่าของชีวิต เช่น ความเชื่อสิ่งเหนือธรรมชาติ ดังปรากฏใน “เช้าวันหนึ่ง” “ฝันแล้ว” “ต้นทาง” ขณะเดียวกันนิคมปลุกสำนึกของคนหนุ่มสาวที่น่าจะมีพลังในการร่วมสร้างสรรค์สังคมและร่วมรับผิดชอบต่อสังคมให้คำนึงถึง

คุณธรรมที่บ่งชี้คุณค่าของความเป็นคนบนพื้นฐานของความจริง ดังปรากฏในเรื่องสั้น “ความเปลี่ยนแปลง” “สิ่งที่หล่อนพอจะทำได้” “ปล่อยนก” อีกทั้งกระตุ้นเตือนให้เห็นความสำคัญของความสัมพันธ์ของคนในสังคม ใน “มากับลมฝน” เรื่องสั้นบางเรื่องของนิคม ราชยาวาในระยะนี้ ซึ่งตีพิมพ์ในช่วงที่เขาเป็นนักศึกษามหาวิทยาลัย ท่ามกลางบรรยากาศความตื่นตัวทางสังคมและการเมือง ย่อมมีอาจเล็งความรู้สึกร่วมกับคนในยุคสมัย เช่นการต่อต้านสงครามเวียดนาม อย่างไรก็ตาม เขาได้ชี้ใน “คนดำน้ำ” ว่า นักศึกษาถูกระวางเพราะทำลายความมั่นใจของผู้มีอำนาจด้วยพฤติกรรมการค้นหาลักษณะอย่างแท้จริงเองจึ่ง ที่คนกลุ่มอื่นไม่เข้าใจ

เมื่อศึกษาความคิดของนิคม ราชยาวา จากเรื่องสั้น ผู้วิจัยพบว่า เขามีได้คล้ายตามหรือเห็นด้วยกับกระแสความคิดที่เชียวกรากในสมัยนั้นเสียทีเดียว ดังเห็นว่า นิคมนำเสนอทัศนะใหม่ที่เห็นแย้งกับคนหนุ่มสาวในยุคแสวงหาซึ่งรู้สึกแปลกแยกกับสังคมว่า การปฏิเสธสังคมหรือหนีปัญหาไม่ใช่ทางออกของปัญหา อีกทั้งการยึดมั่นในความคิดของตนโดยไม่คำนึงถึงสภาพจริงของสังคมเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้อง กล่าวได้ว่า แม้นิคมเสนอปัญหาชีวิตของคนในยุคแสวงหาที่คาบเกี่ยวกับปัญหาสังคม แต่เขาก็ไม่ได้ละเลยที่จะกระตุ้นให้ผู้อ่านเข้าใจชีวิต หรือแสวงหาหนทางที่เหมาะสมในการดำเนินชีวิต แม้บริบททางวัฒนธรรมแห่งยุคสมัยที่ผู้แตงนำเสนออาจมี “ความเป็นอื่น” กับผู้อ่านอยู่บ้าง แต่ประสบการณ์ร่วมที่เชื่อมโยงถึงกันนี้ ทำให้ผู้อ่านประจักษ์ในคุณค่าของความเป็นมนุษย์ที่ ผู้แตงสื่อแสดง และดูเหมือนว่า นิคมได้เสาะหาลักษณะและความหมายที่แท้จริงในสังคมของตนมาแสดงเพื่อชี้ว่า เขามีความสนใจและรับผิดชอบต่อสังคมซึ่งเป็นสิ่งที่น่าชื่นชม นิคมแสดงปัญหาสังคมเพื่อนำผู้อ่านไปสู่ความเข้าใจชีวิตที่ลึกซึ้งด้วย เรื่องสั้น “ปล่อยนก” นิคมคงมิได้หวังจะกระตุ้นให้คนหนุ่มสาวมีบทบาทและจิตสำนึกรับผิดชอบต่อสังคม หรือการแสดงความรักเลื่อมล้ำต่ำสูงของคนในสังคมเพื่อเรียกร้องความเท่าเทียมทางโอกาสเท่านั้น เขายังตั้งคำถามเกี่ยวกับจุดมุ่งหมายของการทำบุญที่แท้จริง ปรัชญาของการปลดปล่อยโดยไม่ต้องกักขัง ซึ่งเชื่อมโยงกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจ การตั้งคำถามที่ชวนครุ่นคิดนี้ เป็นผลมาจากความตระหนักถึงปัญหาการเข้าไม่ถึงแก่นของสิ่งที่กระทำอยู่จนเคยชินนั่นเอง แม้นิคมมิได้มีบทบาทในขบวนการต่อสู้เพื่อความเป็นธรรม แต่ความเคลื่อนไหวทางความคิดและจิตสำนึกขบถของคนหนุ่มสาวแห่งยุคสมัย ก็น่าจะมีส่วนกระตุ้นให้ นิคมใส่ใจความเป็นไปของสังคมและวิพากษ์วิจารณ์สังคมตามอย่างที่เขาเห็นและรู้สึก

ขณะที่เรื่องสั้นในยุคศตวรรษที่สี่สิบโหล จำนวน 3 เรื่องและที่เขียนในช่วงโลกาภิวัตน์อีก 1 เรื่อง นิคมแฝงปรัชญาชีวิตไว้ในการวิพากษ์จุดอ่อนของมนุษย์ได้อย่างลุ่มลึก ปัญหาของมนุษย์ที่ปรับเปลี่ยนผันแปรตามกระแสบริโภคนิยม แสดงการขยายปัญหาทางจิตวิญญาณ ที่ช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจการดำรงอยู่ในสังคมที่เปลี่ยนแปลง และพร้อมรับมือกับปัญหาด้วยความสำนึกในคุณค่าของความเป็นคน เนื้อหาในเรื่องสั้นระยะนี้ นิคมเน้นผลที่เกิดจากการกระทำต่อกันของมนุษย์ ซึ่งเกิดจากความหมกมุ่นกับมายาหรือความลวงอันห่างไกลจากสัจธรรม

นิคม สามารถแสดงปัญหามนุษย์ ทั้งที่เกิดจากความอ่อนแอภายใน และ จุดอ่อนในความสัมพันธ์ของมนุษย์ได้อย่างกระตือรือร้นมากขึ้น ทั้งนี้ น่าจะเป็นผลมาจากการเรียนรู้ที่ สอดคล้องกับความจริงของผู้แต่ง กล่าวคือ นิคมได้สั่งสมบ่มเพาะประสบการณ์ตั้งแต่เริ่มทำงาน การทำงานที่ผลักดันให้เขาต้องเดินทางไปหลายถิ่นที่ ย่อมทำให้เขาพบเห็นปัญหาอันซับซ้อน เห็นความขัดแย้ง และต้องเรียนรู้ที่จะดำรงอยู่ท่ามกลางความแตกต่าง การพินิจปัญหาอย่างรอบ ด้าน และพยายามทำความเข้าใจปัญหาอย่างถ่องแท้ ช่วย使他แสดงความหมายในระดับ ประสบการณ์ร่วมของมนุษย์ได้อย่างชวนคิดและกระตุ้นการตีความมากขึ้น